

ध्यास्यानपाठाया विषयानुक्रमः

विषयः	पृष्ठे	विषयः	
१ परमेश्वरमाहिमा	१	२० मित्रम्	८
२ बर्षव्रतनम्	१०	२१ प्रदाराः	९३
३ क्षमापमाहः	१९	२२ सतसङ्गः	९४
४ सत्यम्	२३	२३ अमत्सङ्गाद्यानिः	९७
५ वणवमाः	२७	२४ गुणाः	९८
६ सम्ध्यापासना	३२	२५ बाह्याधुयम्	१०१
७ अनियमस्कार	३४	२६ ऐश्वर्यम्	१०२
८ अक्षयम्	३६	२७ धनगुणाः	१०५
९ स्वाध्यायः	३९	२८ धनदायाः	११०
१० दानवमाः	४२	२९ दाम्याश्रय	
११ लब्धीयमाः	४७	गुणार्था	११६
१२ अहिमा	५१	३० मन्त्रोदा	११७
१३ ज्ञातनमाफस्वयम्	५४	३१ मृच्छा	१२०
१४ विद्या	५८	३२ याचकमहा	१२४
१५ पविहनः	६३	३३ पशुपामादिगहा	१२६
१६ मन्त्रः	६७	३४ संसारवचनम्	१३०
१७ अज्ञानव्यथायः	७०	३५ आकृषामनागहा	१३१
१८ हुजनपद्धतिः	७८	३६ कृपाभूपानम्	१३३
१९ गुरुमाहिमा	८५	३७ अथमास्वानम्	१३७

॥ सत्यमेव जयते नानृतम् ॥

श्री स्वामी अच्युतानन्द जी

“अमृत प्रैस,” लाहौर ॥

ओ३म् परमेश्वर-महिमा १

ऋग्वेदे ॥ अग्निमीडे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।
 होतारं रत्नधातमम् ॥१॥ त्वमसि प्रशस्यो विदथेषु सहन्त्य ।
 अग्ने रथीरध्वराणाम् ॥२॥ उप त्वाऽग्ने दिवे दिवे दोषावस्त-
 र्धिया वयम् । नमो भरन्त एमसि ॥३॥ स नः पितेव सूनवेऽग्ने
 सूपायनो भव । सचस्त्रा नः स्वस्तये ॥४॥ देवो देवानामसि
 मित्रोऽद्भुतो वसुर्वसूनामसि चारुरध्वरे । शर्मन्स्याम तव स-
 प्रयस्तमेऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥५॥ उर्ध्वो नः पाह्यं-
 हसो निकेतुना विश्वं समन्त्रिणं दह । कृधी न उर्ध्वाञ्चरथाय
 जीवसे विदा देवेषु नो दुवः ॥६॥ वायवायाहि दर्शतेमे सोमा
 अरङ्गताः । तेषां पाहि श्रुधी हवम् ॥ ७ ॥ उत वात पितासि
 न उत भ्रातोत नः सखा । स नो जीवातवे कृधि ॥ ८ ॥
 ऋजुनीति नो वरुणो मित्रो नयुत विद्वान् । अयर्ना देवैः
 सजोषाः ॥९॥ सख्ये त इन्द्र वाजिनो मा भेम शवसस्पते ।
 त्वामभिप्रणोनुगो जेतारमपराजितम् ॥ १० ॥ त्वं सोमासि
 सत्पतिस्त्वं राजोत वृत्रहा । त्वं भद्रोऽसि क्रतुः ॥११॥ त्वं नः
 सोम विश्वतो रक्षा राजन्नघायतः । न रिष्येच्चावतः

मत्ता ॥ १२ ॥ सोम गीर्भिष्ठा बयं रक्षयामो षबोविदः ।
 सुयुहीको न आविष्ट ॥ १३ ॥ समीधानं भगवस्तस्युपस्पर्ति
 पिय मित्त्वमथमे हृमहे रक्षम् । पूषा मो यथा वेदसामसद्
 बधे रक्षिता पायुरदभ्यः स्वस्तये ॥ १४ ॥ स्वास्तिपन्थामनुचरेम
 सूर्याचन्मसाविष । पुनददताऽध्नता जानतासद्भमेमहि ॥ १५ ॥
 इन्द्रं मित्रं परुणमाप्रिमादुरधो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।
 एकं सद्विमा बहुधा यदन्त्याग्निं यम मातरिश्वानमाहुः ॥ १६ ॥
 तद्विष्णो परम पदं रुदा पथ्याति सूरयः । दिवीषं चसुरा
 ततम् ॥ १७ ॥ तद्विमासो विपन्थसो आसृषाऽसः समिन्धते ।
 विष्णार्यत्परम पदम् ॥ १८ ॥ विष्णोः कर्माणि पथ्यत यतो
 धतानि पस्पशे । इन्द्रस्य पुत्र्य रुसा ॥ १९ ॥ शं मो मित्रः
 शं परुणः शं ना भवत्वर्ग्यमा । शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो
 विष्णुरुद्रम् ॥ २० ॥ यजुर्बदे । नमस्ते इरसे षोषिपे नमस्ते
 अस्तु निपे भ योस्तं अस्मत्पन्तु हेतयाऽपाबको अस्मभ्यऽशिशो
 भव ॥ २१ ॥ नमस्ते अस्तु विष्णुते नमस्त स्तनयित्त्वने । नमस्ते
 भगवन्तु यत स्व समीहग ॥ २२ ॥ यतो यत समीहसे ततो
 ना भयय कुरु । शं न करु प्रजाभ्योऽभय मपयुष्यः ॥ २३ ॥
 विश्वानि स्व मयितदुगितानि परासुव । यद्रष्टं तन्न भासुवा ॥ २४ ॥
 यां मेधां स्वगणाः पितरश्चापामते । तथा मामय मेधयाऽप्रे
 म्भाविने कुरु स्वाहा ॥ ॥ तनूपाऽभयऽमि तन्वं मे पारि ।

आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि । वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहि ।
 अग्ने यन्मे तन्वा ऊनं तन्म आपृण ॥२६॥ अग्ने व्रतपते व्रत
 चरिष्यामि तच्छक्रेयं तन्मे राध्यताम् । इदमहमनृतात्सत्यमुपै-
 मि ॥२७॥ तदेवाग्निस्त्रादित्यस्तद्रायुस्तदु चन्द्रमाः । तदेव
 शुक्रं तद्ब्रह्म ता आपः स प्रजापतिः ॥२८॥ तस्माद्यज्ञात्सर्व-
 द्रुत ऋचःसामानि जज्ञिरे । छन्दाऽऽसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्त-
 स्मादजायत ॥२९॥ रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु रुचऽऽराजसु नस्कृधि ।
 रुचं विश्वेषु शूद्रेषु मयि धेहि रुचा रुचम् ॥३०॥ न त विदाथ
 य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव । नीहारेण प्रावृता
 जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति ॥३१॥ यज्जाग्रतो दूर-
 मुदैति दैवं तदु सुप्तस्य तथैवैति । दूरङ्गमं ज्योतिषा ज्योतिरेकं
 तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥३२॥ भद्रं कर्णोभिः शृणुयाम
 देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाऽऽसस्तनू-
 भिव्यशेमहि देवहितं यदायुः ॥३३॥ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्ने
 भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवी द्यामुतेमां
 कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥३४॥ य आत्मदा बलदा यस्य
 विश्व उपासते प्रशिषं यस्य देवाः । यस्य छायामृतं यस्व
 मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥३५॥ यः प्राणतो निमिषतो
 महित्वैक इद्राजा जगतो बभूव । य ईशो अस्य द्विपदश्च-
 तुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥३६॥ तदेजति तन्नै-

जति तद्वरे तद्वन्तिके । तदन्तरस्य सर्वस्य तद्गु सर्वस्यास्य
 बाह्यत ॥३७॥ स पर्यगात्सुक्रमकायमक्षणमस्ताविरुच्छुद्ध-
 मपापविद्धम् । कर्षिर्षनीषी परिभूः स्वयम्भूर्यायातप्यतोऽ
 र्थान्ब्यद्वाष्ठाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ३८ ॥ अग्ने नय सुपथा
 राये अस्मान्बिभ्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोप्यस्मञ्जु
 ह्राणमेनो मृषिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम ॥३९॥ वन्मे छिद्रं
 वसुपो हृदयस्य मनसो वाऽतितृषं बृहस्पतिर्मे तदधातु । छं
 नो भवतु भुवनस्य यस्पतिः ॥४०॥ सामवेदे ॥ अग्न आयसिहि
 षीतये सृणानो हव्यदातये । निहोता सस्ति बर्हिषि ॥ ४१ ॥
 नमस्त अग्न ओजसे सृणान्ति देव कृष्टयः । अमरमिन्नमर्दय ॥४२॥
 कविमाग्निमुपस्तुहि सत्यवर्माणमध्वरे । देवममीवचातनम् ॥४३॥
 आत्यता निषीदतन्त्रमग्निमगायत । मन्त्राय स्तामवाहसः ॥४४॥
 नकि इन्द्र त्वदुत्तरं न उषायो अस्ति पृथ्वेन् । न वयेव यथा
 स्वम् ॥४५॥ अथत प्राचता नर मियमेपामो अर्षत । अर्षन्तु
 पुत्रका इत पुरमिदृष्ट्वचत ॥ ४६ ॥ स्वमिन्तामिमुरासि
 त्वच्छुभ्रमगोषयः । विश्वकमा विश्वदेशो महानामि ॥ ४७ ॥
 स्व हि न पिता वमा स्वं माता छतकतो वभूविष । अया ते
 मुञ्जनीमहे ॥४८॥ इन्द्रमीशानमोजमाऽभिस्तामैरनूपत । महस्रं
 यस्य रातय उत वा सन्ति भूयसीः ॥ ४९ ॥ स्वं प्राधिप्रना
 नामप्रेन्विधा अर्षत । मया मविभ्य इदम् ॥ ० ॥

अथर्ववेदे ॥ यो भूतञ्च भव्यञ्च च सर्वं यश्चाधितिष्ठति ।
 स्वर्यस्य च केवलं तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥५१॥ प्रियं
 मा कृणु देवेषु प्रियं राजसु मा कृणु । प्रियं सर्वस्य पश्यत
 उत शूद्र उतार्ये ॥५२॥ पुनरेहि वाचस्पते देवेन मनसा सह ।
 चसोष्यते निरमय मय्येवास्तु मयि श्रुतम् ॥ ५३ ॥ इन्द्रश्च
 मृडयाति नो न नः पश्चादघं नशत् । भद्रं भवाति नः पुरः
 ॥५४॥ शान्ता द्यौः शान्ता पृथिवी शान्तमिदमुर्वन्तरिक्षम् ।
 शान्ता उदन्वतीरापः शान्ता नः सन्त्वोपधीः ॥५५॥ प्राणाय
 नमो यस्य सर्वमिदं वशे । यो भूतः सर्वस्येश्वरो यस्मिन्सर्वं
 प्रतिष्ठितम् ॥५६॥ न त्वदन्यः कवितरो न मेधया धीरतरो
 चरुण स्वधावन् । त्वं ता विश्वा भुवनानि वेत्थ सचिन्नु त्वज्जमी
 मायी विभाय ॥५७॥ अक्रामो धीरो अमृतः स्वयम्भू रसेन
 तृप्तो न कुतश्चनोनः । तमेव विद्वान्न विभाय मृत्योरात्मानं
 धीरमजरं युवानम् ॥५८॥ धाता दधातु नो रयिमीशानो जग-
 तस्पतिः । स नः पूर्णेन यच्छतु ॥ ५९ ॥ यो अग्नौ रुद्रो यो
 अप्सवन्तर्य ओपधीर्वीरुश्च आविवेश । य इमा विश्वा भुवनानि
 चालकृपे तस्मै रुद्राय नमो अस्त्वितये ॥६०॥ * ॥ पूर्णमदः पूर्ण-
 मिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशि-
 ष्यते ॥६१॥ लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराजयः । येषां
 हृदिस्थो भगवान्मङ्गलायतनो हरिः ॥६२॥ सर्वदा सर्वकार्येषु

नास्ति तेषाममङ्गलम् । येषां हृदिस्थो भगवान्मङ्गलायतनो
 हरिः ॥ ६३ ॥ अशुमानि निराश्रये तनोति शुभसन्ततिम् ।
 स्पृष्टिमात्रेण यत्पुतां ब्रह्म तन्मङ्गलं विदुः ॥ ६४ ॥ स्पृष्टे
 सकम्करपापमाजनयस्य जायते । पुरुषस्तमनं नित्यं व्रजामि
 शरणं हरिम् ॥ ६५ ॥ हिरण्ये परे काष्ठे विरज ब्रह्म निष्कलम् ।
 तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदास्यविदो विदुः ॥ ६६ ॥ जगतां
 यदि नो कर्ता कुलालेन विना घटः । विप्रकार विना विभ्रं
 स्वत एव भवेत्तदा ॥ ६७ ॥ भयादस्याधिस्तपति भयात्तपति
 सूर्यः । भयादिन्द्रश्च वायुश्च यत्पुर्धावति पञ्चम ॥ ६८ ॥ एष
 सर्वेषु मृतेषु गृहात्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्रथा पुद्गला
 सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिमिः ॥ ६९ ॥ दिव्यो ब्रह्मः पुरुषः सवामा
 श्र्यन्ते । ब्रह्मः । अमाणा ब्रह्मना शुभ्रो ब्रह्मरात्परतः परः ॥ ७० ॥
 एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । स वायुर्ज्योति
 रार पृथिवी विश्वस्य धारणी ॥ ७१ ॥ यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य
 ज्ञानमय तपः । तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमक्षं च जायते ॥ ७२ ॥
 स ब्रह्ममृतस्वमात्मानं सर्वमृतानि चास्मिन् । सपश्यन् ब्रह्म परम
 याति नान्येन हेतुना ॥ ७३ ॥ स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सो
 ऽक्षरः परमः स्वरार्द्र । स एव विष्णुः स प्राणः स कामो ऽग्निः
 स चन्द्रमाः ॥ ७४ ॥ एतमेके बदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् ।
 इन्द्रमेकेऽपरे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ७५ ॥ यो देवोऽग्नौ

यो ऽप्सु यो विश्वं भुवनमाविवेश । य ओषधिषु यो वन-
 स्पतिषु तस्मै देवाय नमो नमः ॥ ७६ ॥ अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी
 चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो
 हृदयं विश्वमस्य पदभ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ७७ ॥
 अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथा ऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।
 अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्यतं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥ ७८ ॥
 एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ।
 तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम्
 ॥ ७९ ॥ नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो
 विदधाति कामान् । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां
 शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ ८० ॥ य एकोऽवर्णो बहुधा
 शश्वितयोगाद् वर्णाननेकान्निहितार्थो दधाति । विचैति चान्ते
 विश्वमादौ स देवः स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥ ८१ ॥
 अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।
 अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः
 ॥ ८२ ॥ द्वा सृपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते ।
 तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वन्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ ८३ ॥
 समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं
 यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥ ८४ ॥
 यदा पश्यः पश्यते स्वस्ववर्णं वर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।

तदा विद्वान् पुण्यपापे बिभूय निरञ्जनपरम साम्यमुपैति ॥८५॥
 बृहत् तद्विद्यमादिन्त्यरूपं सुस्मात् तत्सूक्ष्मतर विभाति ।
 बृरात्सुदूरे सति हान्तिक च पश्यत्सिर्द्वय निहितं गुहायाम् ॥८६॥
 नायमात्मा ब्रह्महीनेन सभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाप्यसिञ्जात् ।
 एतेरुपायैर्यतते यस्तु बिद्वांस्तस्यैव आत्मा विशते ब्रह्मधाम ॥८७॥
 स एव कासे मुबनस्यास्य गोप्ता विश्वापिपः सूर्वमृतेषु गृहः ।
 यस्मिन् युक्ता ब्रह्मर्षो देवताश्च तमेव ज्ञात्वा मृत्सुपाशांश्छि
 ष्णति ॥८८॥ यथोर्जनाभि सृजते गृह्यते च यथा पृथिव्यामोषधयः
 संभवति । यथा रुतः पुरुषास्केवलोमानि तथाऽक्षरास्तमवच्छि
 विन्मम ॥ ८९ ॥ न विश्वं द्विंश्विदात्मयोर्निर्द्धः कासकासो
 गुणी सदाविद्य । प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः सत्सारमोक्षस्थिति
 बन्धहेतुः ॥ ९० ॥ यो ब्रह्मार्थं विदधाति पूर्वं यो वै वेदाश्च
 प्रहिणोति तस्मै । तं ह देवमात्मबुद्धिमकाश मुमुक्षुर्वै शरण-
 महं प्रपद्ये ॥९१॥ नमस्ते सते ते अगत्कारणाय नमस्ते पिते
 सर्वलोकाश्रयाय । नमोऽद्वैततत्त्वाय मुक्तिप्रदाय नमो ब्रह्मणे
 व्यापिने शाश्वताय ॥१२॥ स्वमेकं शरभ्यं त्वमेकं शरेभ्यं त्वमेकं
 जगन्वाक्यं स्वमकाशम् । स्वमेकं जगत्कर्तृ पातृ महर्तृ त्वमेकं
 परं निश्चलं निर्विकल्पम् ॥१३॥ ययानां भयं भीषणं भीषणा
 नां गतिः प्राणिनां पावनं पावनानाम् । महाबैषदानां निपन्तु
 स्वमेकं परेषां पर रक्षण रक्षणानाम् ॥१४॥ ययन्त्यां स्वराग्यो

वयन्त्वां भजामो वयन्त्वा जगत्साक्षिरूपं नमामः । सदेकं
 निधानं निरालम्बमीशं भवाम्भोधिपोतं शरण्यं व्रजामः ॥१५॥
 विदुर्यं न चित्तेन्द्रियाणीन्द्रियेशं विजानाति यरतानि नित्यं
 नियन्ता । जगत्साक्षिणं व्यापकं विश्वदग्धं चिदानन्दरूपं
 तमीशं प्रपद्ये ॥ १६ ॥ अणोरप्यणीयान्महद्द्रव्यो महियान्
 रवीन्दुग्रहज्याभगोलादिकर्ता । य ईशो हि सृष्ट्यादिमध्यान्त-
 संस्थश्चिदानन्दरूपं तमीशं प्रपद्ये ॥ १७ ॥ वशे यस्य विश्वं
 समस्तं सदाऽऽस्ते यदाभासतो भाति यद्वै विचित्रम् । न
 जानन्ति यन्तत्त्वतो योगिनो ऽपि चिदानन्दरूपन्तमीशं प्रपद्ये
 ॥ १८ ॥ त्वमेव माता च पिता त्वमेव त्वमेव बन्धुश्च सुखा
 त्वमेव । त्वमेव विद्या द्रविणन्त्वमेव त्वमेव सर्वं मम देवदेव
 ॥१९॥तमीश्वराणां परम महेश्वरन्तःदेवतानां परमञ्च दैवतम् ।
 पतिम्पतीनां परमं परस्ताद्विदाम देवं भुवनेशमीड्यम् ॥१००॥
 एको देवः सर्वभूतेषु गूढःसर्वव्यापी सर्वभूतन्तरात्मा । कर्मा-
 ध्यक्षःसर्वभूताधिवासुःसाक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥१०१॥
 अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।
 स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम्
 ॥१०२॥अणोरणीयान्महतो महियानात्मा ऽस्य जन्तोर्निहितो
 गुहायाम् । तमक्रतुःपश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्माहिमा-
 नमात्मनः ॥१०३॥ न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न तत्सम-

धाम्यधिकं भवत्येते । पराऽस्य शक्तिर्विधिंश्च श्रूयते स्वामा-
 तिकी ज्ञानवनाक्रिया च ॥ १०६ ॥ न तस्य कश्चित्पतिरस्ति
 म्नाके न श्रेयिता नैव च तस्य विद्वान् । सकारण करणापि
 पापिषा न चास्य कश्चिज्जनिता न चापिपः ॥ १०७ ॥ न तत्र
 सूर्या भ्राता न चन्तारकनेमाविश्रुतो भ्रान्तिकुतोऽयमग्निः ।
 तमेव भ्रान्तमनुभाति सर्वतस्य भ्रामा सर्वमिदं विभाति ॥ १०८ ॥
 नायमात्मा प्रवचनन सभ्यो न मेषया न बहुना श्रुतेन ।
 यमेष्य पृणुत तन सभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्
 ॥ १०९ ॥ न सदृश तिष्ठति रूपस्य न चाधुपा पश्यति कश्च-
 ननम् । हृत्वा हृदिस्व मनसा य एनमेव विदुरमृतास्ते भव-
 न्ति ॥ ११० ॥ भ्रुः पादो यस्य एतद्भोदरमसुरनिबन्धमूर्ध्नी
 च नेत्र कर्णावाशा शिरो घार्मुक्षमपि दहनो यस्य चास्तभ्य-
 षि । भन्तस्व यस्य विश्वं सुरनरत्सगगोभोगिगन्धर्वदैत्याश्चि-
 ररम्यत तत्रिभुवनवपुष विष्णुमीश नमामि ॥ १११ ॥

धर्मवर्णनम् २

सुखार्था सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः । सुखञ्च न
 बिना धर्मात्तस्माद्धर्मपरो भवेत् ॥ १ ॥ धर्म शनैः सपिनुया
 द्दन्मीकमिष पुष्टिकाः । परलोकमहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन्
 ॥ २ ॥ नामुञ्च हि सहायाश्च पिता माता च तिष्ठतः । न

पुत्रदारा न ज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठति केवलः ॥ ३ ॥ एकः प्रजायते
जन्तुरेक एव प्रलीयते । एको नु भुङ्क्ते सुकृतमेक एव च
दुष्कृतम् ॥४॥ एकः पापानि कुरुते फलं भुङ्क्ते महाजनः ।
भोक्तारो विप्रमुच्यन्ते कर्ता दोषेण लिप्यते ॥ ५ ॥ मृतं
शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ठसमं क्षितौ । विमुखा वान्धवा यान्ति
धर्मस्तमनुगच्छति ॥ ६ ॥ तस्माद्धर्मसहायार्थं नित्यं संचिनु-
याच्छनैः । धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम् ॥७॥ एक
एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः । शरीरेण समं नाशं सर्व-
मन्याद्धि गच्छति ॥ ८ ॥ धनानि भूमौ पशवश्च गोष्ठे भार्या
गृहद्वारि जनः श्मशाने । देहश्चितायां परलोकमार्गे कर्मानुगो
गच्छति जीव एकः ॥९॥ धर्मे मतिर्भवतु वः सततोत्थितानां
सर्वेक एव परलोकगतस्य बन्धुः । अर्थाः स्त्रियश्च निपुणैरपि
सेव्यमाना नैवाप्तभावमुपयान्ति न च स्थिरत्वम् ॥ १० ॥
वने रणे शत्रुजलाग्निमध्ये महार्णवे पर्वतमस्तके वा । सुप्तं
प्रमत्तं विषमस्थितं वा रक्षन्ति पुण्यानि पुरा कृतानि ॥११॥
सकलाऽपि कला कलावतां विकला पुण्यकलां विना खलु ।
सकले नयने वृथा यथा तनुभाजां हि कनीनिका विना
॥ १२ ॥ आयुः क्षणलवमात्रं न लभ्यते हेमकोटिभिः कापि ।
तच्चैद्गच्छति सर्वं मृषा ततः काऽधिका हानिः ॥ १३ ॥ अ-
नित्यानि शरीराणि विभवो नैव शाश्वतः । नित्यः संनिहितो

मृत्युं कतप्सो धर्मसंग्रहः ॥ १४ ॥ यावत्स्यस्यभिर्दं देहं
 यावत्स्यस्य दूरतः । तावदात्माहितं कुर्यात्प्राणान्ते किं
 करिष्यति ॥ १५ ॥ युवेषु धर्मशीलं स्यादनित्यं सत्त
 मीषितम् । को हि जानानि कस्याय मृत्युकासो भविष्यति
 ॥ १६ ॥ मीषन्तं मृतबन्धन्ये देहिनं धर्मशर्मितम् । मृतो
 पर्येष संयुक्तो दीर्घजीवी न सद्यः ॥ १७ ॥ अजरामर
 ब्रह्माज्ञो विद्यामयश्च चिन्तयेत् । गृहीत इव केशेषु मृत्युना
 धर्ममाचरेत् ॥ १८ ॥ उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं किमयं सुकृत
 कृतम् । मापुप स्वप्नमादाय रविरस्त्वं गमिष्यति ॥ १९ ॥
 अस्थिर मीषितं लोके अस्थिरे धनयौवने । अस्थिरां
 पुत्रदाराश्च धम कीर्तिद्वय स्थिरम् ॥ २० ॥ सुहृदमपि
 नीवेश मरः युक्तेन कर्मणा । न कल्पमपि पापेन लोकद्वय
 विरोधिना ॥ २१ ॥ यस्यात्मा विरतः पापात्कल्याणे च निवे
 शित । तन सर्वभिर्दं पुढं प्रकृतिर्विकृतिश्च या ॥ २२ ॥
 यौवनं मीषितं वित्तश्रद्धाया सस्मीश्च स्वामिता । पञ्चसानि
 पदतानि ज्ञात्वा धर्मरता भवेत् ॥ २३ ॥ सधमात्मनि सपश्ये
 त्सन्धामश्च समाहितं । सर्वमात्मनि सपश्यन्धामर्मे कुरुते मनः
 ॥ २४ ॥ दिवसेनैव तत्कुर्याद्येन रात्रौ सुप्तं भवेत् । अष्टमा-
 सेन तत्कुर्याद्येन वर्षां सुप्तं भवेत् ॥ २५ ॥ पूर्वं ययासि
 तत्कुर्याद्येन व्रतः सुप्तं भवेत् । यावज्जीवेन तत्कुर्याद्येनामुत्र

सुखं वसेत् ॥२६॥ धर्म एव पुत्रो नान्यः स्वर्गं द्रौपदि गच्छ-
 ताम् । सैव नौः सागरस्येव वणिजः पारमिच्छतः ॥ २७ ॥
 अफलो यदि धर्मः स्याच्चरितो धर्मचारिभिः । अप्रतिष्ठे
 तमस्येतज्जगन्मज्जेदनिन्दिते ॥२८॥ वेदः स्मृतिः सदाचारः
 स्वस्य च प्रियमात्मनः । एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य
 लक्षणम् ॥ २९ ॥ श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।
 इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥३०॥ सुखितस्य
 दुःखितस्य च संसारे धर्म एव तत्र कार्यः । सुखितस्य तदमि-
 वृद्धयै दुःखभुजस्तदुपघाताय ॥ ३१ ॥ सर्वेषामपि चैतेपा-
 मात्मज्ञानं परं स्मृतम् । तद्ध्यग्रथं सर्वविद्यानां प्राप्यते
 ह्यमृतं ततः ॥ ३२ ॥ येषां च बहवः शूरा ज्ञातयो
 धर्ममाश्रिताः । ते जीवन्ति सुखं लोके कर्षन्ति च
 महद्यशः ॥ ३३ ॥ विद्या रूपं धनं शौर्यं कुलीनत्वमरोगता ।
 राज्यं स्वर्गश्च मोक्षश्च सर्वं धर्मादवाप्यते ॥ ३४ ॥ शक्तिमा-
 नप्यशक्तोऽसौ धनवानपि निर्धनः । श्रुतवानपि मूर्खश्च यो
 धर्मविमुखो नरः ॥३५॥ धर्मादपेतं यत्कर्म यद्यपि स्यान्महा-
 फलम् । न तत्सेवेत मेधावी नहि तद्धितमुच्यते ॥ ३६ ॥ न
 हर्तव्यं परधनं धर्म एष सनातनः । मन्यन्ते बलवन्तस्तं
 दुर्बलैः संपकीर्तितम् ॥ ३७ ॥ न ह्यत्यन्तं बलवन्तो भवन्ति
 सुखिनोऽपि वा । तस्मादनार्जवे बुद्धिर्न कार्या ते कदाचन

॥३८॥ श्रातस्यामित्यय धर्म उक्तो भूतहिते रते । त मन्यन्ते
 यनयुताः कृपणैः सपवर्तितम् ॥ ३९ ॥ यदा नियतिकार्ष्य
 मयैषामेष रोचते । न ह्यस्यन्तं धन्वन्तो भवन्ति धृतिनोऽपि
 वा ॥ ४० ॥ वेदोदित स्वर्कं कर्म नित्यं कुप्यादतन्द्रिता ।
 तदि कुर्ष्यन्पदाशक्तिं प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ४१ ॥ धर्मो
 माता पिता वैष धर्मो बन्धुः सुहृद्यथा । धर्म स्वर्गस्यसोपानं
 धर्मात्स्वर्गमवाप्यते ॥ ४२ ॥ अपि धर्मोपदेशं च वेदसाक्षा
 विरोधिना । यस्वर्केणानुसन्धते स धर्म वेद नेतरः ॥ ४३ ॥
 ये सन्नुष्टा श्रुतिपरा महात्मानो महाबलाः । धर्म्यं पन्वानमा
 क्वास्तानुपासस्व पृच्छ च ॥ ४४ ॥ अत्राय मत् तेषां
 पुषानां धर्मदर्शिनाम् । नियच्छ परया बुद्ध्या विचमुत्पद्य
 गामि वै ॥ ४५ ॥ मनो हि सवमूढामां मन्तनोति शुभा
 शुभम् । अशुभेभ्यस्तदाक्षिप्य शुभेऽर्थे चावधारय ॥ ४६ ॥
 कामं क्रोधं मय मोमं दुर्ममं मोहं मदं तथा । निद्रां
 मत्सरमासुर्यं नास्तिक्यं च परित्यज ॥ ४७ ॥ सत्यमार्जव
 मक्रोधमनसूयां दमं तपः । अहिंसां धान्नशंस्यं च क्षमां
 वैवानुपास्य ॥ ४८ ॥ सोपानमूत स्वर्गस्य मानुष्यं प्राप्य
 वृद्धमम् । त्वात्मानं समाधत्स्व अश्रयसे न पुनर्यथा ॥ ४९ ॥
 आ नृक्षस्पमहिंसा चाममादः सविमागिता । भ्रातृकर्म
 तियेष च सत्यमक्रोध एव च ॥ ५० ॥ स्वेषु दारेषु सन्तोषः

शोचं नित्यानुस्यूता । आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्माः साधा-
 रणा नृप ॥ ५१ ॥ यश्च प्राज्ञो नरस्तात सात्त्विकीं
 वृत्तिमास्थितः । तस्यैश्वर्यं च धैर्यं च व्यवसायश्च कर्मसु
 ॥ ५२ ॥ यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् । यज्ञो
 दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५३ ॥ धृतिः क्षमा
 दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या मत्यमक्रोधो
 दशकं धर्मलक्षणम् ॥ ५४ ॥ चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमि-
 भिर्द्विजैः । दशलक्षणको धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः ॥ ५५ ॥
 पुत्रैर्मित्रैर्गृहैर्दारैर्वियुक्तस्य धनेन वा । मग्नस्य व्यसने कृच्छ्रे
 पुंसः श्रेयस्करी धृतिः ॥ ५६ ॥ धैर्येण युक्तं सततं शरीरं
 न विशीर्यते । विशोकता मुखं धत्ते धत्ते चारोग्यमुत्तमम् ।
 आरोग्याच्च शरीरस्य स पुनर्वन्दते श्रियम् ॥ ५७ ॥
 सपदि विलयमेतु राजलक्ष्मीरुपरि पतन्त्वथवा कृपाणधाराः
 ॥ अपहरतुतरां शिरः कृतान्नो मम तु मतिर्न मनागपैतु
 धर्मात् ॥ ५८ ॥ धर्माज्जन्म कुले शरीरपटुता सौभाग्यमा-
 युर्वलम् धर्मेणैव भवन्ति निर्मलयशोविद्यार्थसम्पत्तयः ।
 कान्ताराच्च महाभयाच्च सततं धर्मः परित्रायते धर्मः सम्यगु-
 पासतां भवति हि स्वर्गापवर्गप्रदः ॥ ५९ ॥ धर्मः सर्वसुखं
 करो हितकरो धर्मं बुधाश्चिन्वते धर्मेणैव समाप्यते शिवसुखं
 धर्माय तस्मै नमः । धर्मान्नास्त्यपरः सुहृद्भवभृतां धर्मो हि

द्रव्य सतां धर्मो विद्यमानः दत्ते प्रातिदिने हे भ्राता पात्रप ॥
 ६० ॥ सक्षेपात्कृष्यन धर्मो जनाः किं विस्तारण वः । परो
 पकारं पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥ ६१ ॥ आरम्भो
 न्याययुक्तो यः स हि धर्म इति स्मृतः । अनाचारस्त्वधर्मोति
 श्लेषच्छिड्टानुष्ठासनम् ॥ ६२ ॥ इत्याऽऽप्ययनदानानि तपः
 मत्स्य क्षमा धर्मः । अशोक इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविध
 संपन्नः ॥ ६३ ॥ श्रूयते धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।
 आत्मन मतिक्रम्यानि परेषां न समाचरेत् ॥ ६४ ॥ यथा
 यथा हि पुरुषः कस्यापि कुरुते मनः । तथा तयोऽस्य
 मन्थार्याः सिध्यन्ते नात्र सशय ॥ ६५ ॥ सर्वेषां यः सु
 हृत्सिद्धस्य सर्वेषांश्च हिते रत । कर्मणा मनसा वाचा स धर्म
 वेद नतर ॥ ६६ ॥ अद्वाहं सर्वभूतपु कर्मणा मनसा गिरा ।
 अनुग्रहश्च दानश्च सतां धर्मः सनातन ॥ ७० ॥ चक्षुर्दृष्ट्याग्मनो
 द्याद्वाच द्यात्सुभाषितम् । उत्थाय चासनन्द्यादेप धर्म
 सनातनः ॥ ६७ ॥ अहिंसा सन्धमक्रोधो दानमेतच्चतुष्टयम् ।
 अमातशत्रो सेवस्व धर्म एव सनातनः ॥ ६८ ॥ सत्यं
 प्रयात्स्मिर्षं प्रयाश्च प्रयात्सत्यमीशियम् । प्रियश्च नानृते श्रूया
 देय धर्मः सनातन ॥ ६९ ॥ ब्रह्मस्वः पात्रेभ्यश्चापि इयामभ्या
 सयेत्सुतान् । गोपयेत्स्वजनान्श्च भूनेप धर्मः सनातनः ॥ ७० ॥
 अमह्यशरिदारश्च संसर्गश्चाप्यनिन्दितै । स्वधर्मो च व्यवस्थानं

शौचमित्यभिधीयते। ७२। ब्रह्मचर्यं तथा सत्यमनुक्रोशो धृतिः शमा ।
सनातनस्य धर्मस्य मूलमेतत्सनातनम् ॥ ७३ ॥ अकृत्यं नैव कर्तव्यं
प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते । न च कृत्यं परित्याज्येमप धर्मः सनात-
नः ॥ ७४ ॥ दमं निःश्रेयसे प्रादुर्वृद्धा निश्चितदर्शिनः ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण दमो धर्मः सनातनः ॥ ७५ ॥ यथा पत्या-
श्रयो धर्मः स्त्रीणां लोके सनातनः । अपवर्गमतिर्नित्यो यति-
धर्मः सनातनः ॥ ७६ ॥ विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभि-
र्गुणैः । उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानवः स्मृतः ॥ ७७ ॥
नास्तिक्यं वेदानिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम् । द्वेषं दम्भञ्च
मानञ्च क्रोधं तैक्ष्ण्यञ्च वर्जयेत् ॥ ७८ ॥ परापवादं न ब्रयात्ता-
मियञ्च कदाचन । न मन्युः कश्चिदुत्पाद्यः पुरुषेण सुखार्थिना
॥ ७९ ॥ अध्रुवेण शरीरेण प्रतिक्षणाविनाशिना । ध्रुवं यो
नार्जयेद्धर्मं स शोच्यो मूढचेतनः ॥ ८० ॥ धर्म एव हतो
हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः । तस्मद्धर्मो न हातव्यो मा नो धर्मो
हतोऽवधीत् ॥ ८१ ॥ यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन
च । हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥ ८२ ॥ धर्मस्य
तस्य लिङ्गानि दया क्षान्तिरर्हिसनम् । तपो दानञ्च
शीलञ्च सत्यं शौचं वितृष्णता ॥ ८३ ॥ सत्यादुत्पद्यते धर्मो
दयादानाद्विबर्द्धते । क्षमया तिष्ठते धर्मः क्रोधाद्धर्मो विनश्यति
॥ ८४ ॥ आर्हिसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । एतं सामासिकं

धर्मं चातुर्वर्ण्येऽप्रवीन्यनुः ॥ ८५ ॥ आर्जवं धर्ममित्याहुरधर्मो
 मिथ्य उच्यते । आर्जवेनेह सपुक्तो नरो धर्मेण पुज्यते ॥ ८६ ॥
 मन्वभेदेषु वा स्नानं सर्वभूतेषु धानवम् । उमे एने ममे स्या
 तामार्जवं वा विशिष्यते ॥ ८७ ॥ ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञञ्च
 सर्वदा । नृयज्ञं पितृयज्ञन्तु यथाशक्ति न ह्यपयेत् ॥ ८८ ॥
 अभ्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो वैशो बलि
 र्मौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ ८९ ॥ पञ्चयज्ञास्तु यो मोहाच्च
 करोति शृगश्रमे । तस्य नार्यं न च परो लोको भवति धर्मतः
 ॥ ९० ॥ बालो वा यदि वा वृद्धो पुत्रा वा गृहमागतः । तस्य
 पूजा विनातस्या सर्वस्याभ्यागतो गुरुः ॥ ९१ ॥ उत्तमस्यापि
 वर्णस्य नीचोऽपि गृहमागतः । पूजनीयो यथायोग्यं सर्वस्या
 भ्यागतो गुरुः ॥ ९२ ॥ राज्यञ्च सम्पत्प्रमोगाः कुले जन्म
 सुरूपता । पाण्डित्यमापुरारोग्यं धर्मस्यैतत्फलं विदुः ॥ ९३ ॥
 सुकुम्बजन्म विभूतिरनेकधा प्रियसमागमसौख्यपरम्परा । नृप
 कुम्भे गुरुता विमलं यज्ञो भवति पुण्यतरोः फलमीदृशम् ॥ ९४ ॥
 प्रियवचनवादी प्रियो भवति विद्विषितकार्यकरोऽधिकं जयति ।
 बहुमिषकरः सुखं वसते पथ्य धर्मरतः स गतिं समते ॥ ९५ ॥
 न चातु कामाश्च भयाश्च लोयाद्धर्मं जज्ञाज्जीवितस्यापि
 हेतोः । नित्यो धर्मः सुप्तदुःखे त्वनित्ये जीवो नित्यो हेतुरस्य
 अनित्यः ॥ ९६ ॥ न सीदन्नपि धर्मेण मनोऽधर्मे निवेशयेत् ।

अधार्मिकाणां पापानामाशु पश्यन्त्रिपर्ययम् ॥१७॥ अधार्मिको
नरो यो हि यस्य चाप्यनृतं धनम् । हिंसारतश्च यो नित्यं
नेहामौ सुखमेधते ॥ १८ ॥ धर्मं प्रसङ्गादपि नाचरन्ति पापं
प्रयत्नेन समाचरन्ति । आश्चर्यमेतद्धि मनुष्यलोकेऽमृतं परि-
त्यज्य विषं पिवन्ति ॥१९॥ आहारनिद्राभयमैशुनञ्च सामान्य-
मेतत्पशुभिर्नराणाम् । धर्मो हि तेषामधिको विशेषो धर्मेण
हीनाः पशुभिः समानाः ॥१००॥

क्षमाप्रभावः ३

बाह्ये वा ऽभ्यन्तरे चैव दुःखे चोत्पादिते कचिद् । न कुप्यति
न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्तिता ॥१॥ क्षमा शस्त्रं करे
यस्य दुर्जनः किं करिष्यति । अतृणे पतितो वह्निः स्वयमे-
वोपशाम्पति ॥२॥ क्षमा बलमशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा ।
क्षमा वशीकृतिर्लोके क्षमया किन्न साध्यते ॥३॥ नरस्याभरणं
रूपं रूपस्याभरणं गुणः । गुणस्याभरणं ज्ञानं ज्ञानस्याभरणं
क्षमा ॥ ४ ॥ क्षमा शत्रौ च मित्रे च यतीनामेव भूषणम् ।
अपराधिषु सत्त्वेषु नृपाणां सैव दूषणम् ॥ ५ ॥ यदि न स्यु-
र्मनुष्येषु क्षमिणः पृथिवीसमाः । न स्यात्सन्धिर्मनुष्याणां
क्रोधमूलो हि विग्रहः ॥ ६ ॥ क्षुधासमं नास्ति शरीरपीडनं
चिन्तासमं नास्ति शरीरशोषणम् । विद्यासमं नास्ति शरीर-

भूषणं समाप्तं नास्ति शरीररक्षणम् ॥ ७ ॥ आक्रोशपरिवा
 दाभ्यां विहिंसन्त्यनुषा अनुषान् । वक्त्रा पापमुपादत्ते समाप्तो
 विमुच्यते ॥ ८ ॥ यः परेषां नरो नित्यमतिवादांस्त्वितिहते ।
 श्रेयसानि विजानीहि तेन सर्वमिदं जितम् ॥ ९ ॥ यः संभारयेत्
 मन्यु योऽतिवादांस्त्वितिहते । यश्च तप्तो न तपति इह सो
 ऽथस्य माननम् ॥ १० ॥ क्रोधो मूलमनर्पानां क्रोधः संसारवर्द्धनः
 । धर्मक्षयकरः क्रोधस्तस्मात्क्रोधं विवर्जयेत् ॥ ११ ॥ क्रोधस्य
 काष्ठकृत्स्य विषये महदन्तरम् । स्वाश्रयं दहति क्रोधःकाल
 कृत्नो न चाश्रयम् ॥ १२ ॥ उत्तमे तु क्षणं क्रोधो मध्यमे
 घटिकाद्दशम् । अधमे स्यादहोरात्रं चाष्टाष्टे मरणान्तिकं
 ॥ १३ ॥ क्रोधो नाशयते वैय क्रोधो नाशयते श्रुतम् । क्रोधो
 नाशयते सर्वं नास्ति क्रोधसमो रिपुः ॥ १४ ॥ यस्तु क्रोधं
 समुत्पन्नं प्रज्ञया प्रतिबाधते । तेजस्विनन्तं विद्वांसो मन्यन्ते
 तत्त्वदर्शिनः ॥ १५ ॥ विपाके दुःखं कामस्य नाशुना सर्वदेहि
 नाम । विपाकेऽप्यधुना क्रोधः सर्वदा दुःखदः स्मृतः ॥ १६ ॥
 ज्ञायते यत्र स क्रोधस्तन्देहेदेप सर्वतः । विषयश्च कश्चिच्छोक
 सफलो निर्देहयमा ॥ १७ ॥ अश्वारोहं यया कुष्ठो बाभी गर्ते निपात
 येत् । एवं क्रोधोऽपि नरके नरमायु निपातयेत् ॥ १८ ॥ सुस्वार्थि
 नस्ततः पुंसो नास्ति क्रोधसमो रिपुः । ततः कापो नियन्तव्यः
 कामादप्यतिकष्टदः ॥ १९ ॥ क्रुद्धः पापं नरः कुर्यात्क्रुद्धो

इत्याहुर्नपि । क्रुद्धः परुषया वाचा श्रेयसोऽप्यवमन्यते
 ॥२०॥ वाच्यावाच्ये हि कुपितो न प्रजानाति कर्हिचित् ।
 नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते तथा ॥ २१ ॥
 हिंस्यात्क्रोधादवध्यास्तु वध्यान्संपूजयीत च । आत्मानमपि च
 क्रुद्धः प्रेषयेद्यमसादनम् ॥२२॥ एतान्दोषान्प्रपश्यद्भिर्जितः
 क्रोधो मनीषिभिः । इच्छद्भिः परमं श्रेय इह चामुत्र चोत्तमम्
 ॥२३॥ अपकारिणि कोपश्चेत्कोपे कोपः कथं न ते । धर्मार्थ
 काममोक्षणां प्रसह्य परिपन्थिनि २४ मातरं पितरं पुत्रं भ्रातर
 वा सुहृत्तमम् । क्रोधाविष्टो नरो हन्ति स्वामिनं वा सहोदरम्
 ॥२५॥ अबुद्धिमाश्रितानान्तु क्षन्तव्यमपराधिनाम् । नहि
 सर्वत्र पाण्डित्यं सुलभं पुरुषेण वै ॥२६॥ पूर्वोपकारी यस्ते
 स्यादपराधे गरीयसि । उपकारेण तत्तस्य क्षन्तव्यमपराधिनः
 ॥ २७ ॥ धन्यास्ते पुरुषव्याघ्रा ये बुद्ध्या कोपमुत्थितम् ।
 निरुन्धन्ति महात्मानो दीप्तमग्निमिवाम्भसा ॥२८॥ फलान्वितो
 धर्मयशोऽर्थनाशनः स चेदपार्थः स्वशरीरतापनः । न चेह
 नामुत्र हिताय यः सतां मनांसि कोपः समुपाश्रयेत्कथम्
 ॥२९॥ न भवति भवति च न चिरं भवति चिरञ्चेत्फले वि-
 संवादी । कोपः सत्पुरुषाणां तुल्यः स्नेहेन नीचानाम् ॥३०॥
 क्रोधो हि शत्रुः प्रथमो नराणां देहस्थितो देहविनाशनाय ।
 यथास्थितः काष्ठगतो हि वह्निः स एव वह्निर्देहते च काष्ठम्

॥३१॥ अपनेयमुदेह्यामिच्छता विमिरं रोपमयं बिया पुरः ।
 अविमिष निष्ठाकृतन्तमः प्रमया नांयुमताऽप्युदीयते ॥३२॥
 नाभाष्ठी स्यान्भावमानी परस्य मिश्रद्रोही नोत्त नीचोपसेवी ।
 न चाभिमानी न च हीनवृधो ह्यर्सा वाचं कृपती बजयीत
 ॥३३॥ मर्माप्यस्वीनि ह्यन्यं तथा ऽ सून् ह्यसा वाचो नि
 र्दहन्तीह पुसाम् । तस्माद्वाचमुपतीमुग्ररूपां धर्मरामो निस्त्रयो
 बजयीत ॥ ३४ ॥ परभेदेनमभिविध्येत् वाणोर्ध्वं च सुतीक्ष्णै
 रनलार्कदीप्तैः । स विष्यमानोऽप्यतिदहमानो विद्यात्कविः
 सुकृतं मे दधाति ॥३५॥ न द्विपन्तः क्षयं यान्ति यावज्जी
 वमपि ध्रुवः । क्रोधमेव तु यो इन्ति तेन सर्वे द्विपो इवाः ॥३६॥
 समावतामय लोकः परभ्यै समावताम । इह सन्मानयुष्यन्ति
 परत्र च युवां गाविम् ॥ ३७ ॥ सन्तभ्यमेव सतत पुरुषण
 विजानता । यदा हि समते सर्वे ब्रह्म सम्यधते तदा ॥३८॥
 मन्योर्हि विजयं कृष्णे प्रदांसन्तीह साधवः । समावतो जयो
 नित्य मापोरिह सतां मतम् ॥ ३९ ॥ सन्तभ्य पुरुषेभ्येह स
 र्वापस्तु सुशोभने । समावतो हि मृतानां जन्म विव प्रकीर्ति
 तम् ॥ ४० ॥ नात श्रीपत्तरं किञ्चिदन्यत्पच्यतमं तथा ।
 प्रमविष्णोर्यथा तात क्षमा सर्वत्र सर्वदा ॥ ४१ ॥ क्षमेदशक्त
 सर्वस्य शक्तिमात्र धर्मकारणात् । अर्थांनर्थो समौ यस्य
 तस्य नित्य क्षमा हिता ॥ ४२ ॥ योऽर्थतत्त्वमविज्ञाय श्लोष

स्यैव वशं गतः । स तथा तप्यते मूढो ब्राह्मणो नकुलादिव
 ॥ ४३ ॥ सुखं ह्यवमतः शेने सुखं च प्रतिबुध्यते । सुखं
 चरति लोके ऽस्मिन्नवमन्ता विनश्यति ॥४४॥ एको धर्मः
 परं श्रेयः क्षमैका शान्तिरुत्तमा । विद्यैका परमा तृप्तिरहिं-
 सैका सुखावहा ॥४५॥ यश्च नित्यं जितक्रोधो विद्वानुत्तम-
 पूरुषः । क्रोधनस्त्वल्पविज्ञानः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥४६॥
 ये क्रोधं संनियच्छन्ति क्रुद्धान् संशमयन्ति च । न च कु-
 प्यन्ति भूतानां दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ४७ ॥ एकः क्षमावतां
 दोषो द्वितीयो नोपपद्यते । यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते
 जनः ॥ ४८ ॥ सो ऽस्य दोषो न मन्तव्यः क्षमा हि परमं
 बलम् । शान्तिखड्गः करे यस्य किं करिष्यति दुर्जनः ॥४९॥
 आत्मैव यदि नात्मानमहितेभ्यो निवारयेत् । कोऽन्यो हित-
 तरस्तस्माद्य एनं विनिवारयेत् ॥ ५० ॥

सत्यम् ४

नास्ति सत्य सप्तो धर्मो न सत्याद्विद्यते परम् । नहि
 तीव्रतरं किञ्चिदनृतादिह विद्यते ॥१॥ अश्वमेधसहस्राञ्च सत्यञ्च
 तुलया धृतम् । अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥२॥
 सत्यं मृदु प्रियं वाक्यं धीरो हितकरं वदेत् । आत्मोत्कर्षं तथा
 निन्दां परेषां परिवर्जयेत् ॥ ३ ॥ सत्यमेव व्रतं यस्य दया
 दीनेषु सर्वदा । कामक्रोधां वशे यस्य स साधुः कथ्यते बुधैः

॥६॥ सत्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येन वर्द्धते । तस्मात्सत्यं
 हि षक्तव्यं सर्ववर्जेषु साक्षिभिः ॥६॥ सत्यं स्वर्गस्य शोचन
 पारावारस्य नौगिह । न पावनतमं किञ्चित्सत्यादध्यगमं कश्चित्
 ॥६॥ सत्यधर्मं समाश्रित्य यत्कर्म कुरुते नरः । तदेव सकलं
 कर्म सत्यं जानीहि सुप्रते ॥ ७ ॥ ऋषयश्च देवाश्च सत्यमेव
 हि मनिरे । सत्यवादी हि लोकेऽस्मिन् परं गच्छति चासयम्
 ॥८॥ भूमिं कीर्तिर्यशो लक्ष्मीः पुरुषं प्रार्थयन्ति हि । सत्यं
 ममनुवदन्ते सत्यमेव भजेयतः ॥९॥ वरं कृपशताद्वापी वर
 वापीशतत्कृतुः । वरं कतुशतात्पुत्रः सत्यं पुत्रशताद्दरस्य ॥१०॥
 सत्यवाक्यादिमे सर्वे लौकिका वैदिका अपि । व्यवहाराः
 प्रवर्तन्ते कालान्तरफलेष्वपि ॥ ११ ॥ अजातशत्रुमुक्ताः
 सत्यवाक्यादिवं गताः । न व्यवन्ते ततोऽद्यापि सत्यवाद
 परायणाः ॥१२॥ सत्यं वाचनिको धर्मो यथादृष्टार्थवेदनम् ।
 चकार्षतश्चाचक्षन्मिदमुक्तं मनीषिभिः ॥ १३ ॥ यं ब्रह्मविद्
 मत्यानि प्राणस्यागेऽप्युपस्थिते । प्रमाणभूता भूतानां बुर्गा
 प्यतितरन्ति ते ॥ १४ ॥ सत्यं वेदेषु भागति फलं सत्ये पर
 स्पृतम् । सत्याद्धर्मो दमश्चैव सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥
 न तत्त्वमचर्त्तं सत्यं नात्स्वचर्त्तं मृषा । यद्ब्रूवति सत्यन्तं
 न तस्यनिति कथ्यते ॥ १६ ॥ असत्यमप्यं पारुष्यं
 येषुन्यममृतं तथा । चत्वारि वाचा रामेन्द्र न जल्पेच्चानु

चिन्तयेत् ॥ १७ ॥ सत्यहीना वृथा पूजा सत्यहीनो
 वृथा जपः । सत्यहीनं तपो व्यर्थमूषरे वपनं यथा ॥ १८ ॥
 समूल एष शुष्येत् स लोकद्वयफलं विना । अनृतं यो वदे-
 त्कापि पुरुषः परिमोहितः ॥ १९ ॥ ब्रह्मज्ञो ये स्मृता लोका
 ये च स्त्रीवालघातिनः । मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य ते ते स्युर्ब्रुवतो
 मृषा ॥२०॥ नासत्यवादिनः सख्यं न पुण्यं न यशो भुवि ।
 दृश्यते नापि कल्याणं कालकूटमिवाश्रतः ॥ २१ ॥ मानाद्वा
 यदि वा लोभात्क्रोधाद्वा यदि वा भयात् । योऽन्यायादन्यथा
 ब्रूते स नरः पापमाप्नुयात् ॥ २२ ॥ योऽन्यथा सन्तमात्मा-
 नमन्यथा प्रतिपद्यते । किन्तेन न कृतं पापं चारेणात्माऽपहा-
 रिणा ॥ २३ ॥ वाच्यर्या नियताः सर्वे वाङ्मूला वाग्निनिः-
 सृताः । तान्तु यः स्तेनयेद्वाचं स सर्वस्तेयकृन्नरः ॥ २४ ॥
 नग्नो मुण्डः कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः । अन्धः शत्रुकुलं
 गच्छेद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ २५ ॥ अवाक्शिरास्तमस्यन्धे
 किल्विषी नरकं व्रजेत् । यः प्रश्रं वितथं ब्रूयात्पृष्ठः सन्धर्म-
 निश्चये ॥२६॥ मन्यते पापकं कृत्वा न कश्चिद्वेत्ति मामिति ।
 विदन्ति चैनं देवाश्च यश्चैवान्तरपूरुषः ॥ २७ ॥ यथार्यकथनं
 यच्च सर्वलोकसुखप्रदम् । तत्सत्यमिति विज्ञेयमसत्यं तद्विपर्य-
 यम् ॥२८॥ एकमेवाद्वितीयं यद्राजन्नावबुध्यसे । सत्यं स्वर्गस्य
 सोपानं पारावारस्य नैरिव ॥२९॥ सत्येन रक्ष्यते धर्मोविद्या-

ऽभ्यासेन रक्ष्यते । मृज्यया रक्ष्यते रूपं कुल्ल वृत्तेन रक्ष्यते
 ॥३०॥ गोभिर्विमैश्च वेदैश्च सतीभिः सत्यवादिभिः । मनुष्यै
 र्दानशूरैश्च सप्तभिषायते मही ॥३१॥ श्रीण्यव तु पदान्याहुः
 पुरुषस्योत्तम व्रतम् । न दुःखैश्च दयाञ्च सत्यं चैव परं ब्रह्म
 ॥३२॥ सत्यस्य वचनं साधु न सत्याद्विद्यत परम् । सत्येन
 विभूतं सच सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥ ३३ ॥ सत्यार्मनं परं
 धर्ममाहुर्धर्मविदा जनाः । दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः स च सत्ये
 प्रतिष्ठितः ॥३४॥ एकोऽहमस्मीत्यात्मानं यस्त्वं कस्याप्यमन्यसे ।
 नित्यं स्थितस्ते हृदये पुण्यपापक्षिता मुनिः ॥ ३५ ॥ सत्येन
 सभ्यस्तपसा ह्यप आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मधर्मेण नित्यम् ।
 अन्तः शरीरे ज्योतिर्मया हि शुद्धो र्ध पश्यन्ति यतयः क्षीण
 दोषाः ॥ ३६ ॥ सत्यमेव जयते नानृतं सत्येन पन्था विततो
 देवयानः । येनाक्रमन्मृपयो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं
 निधानम् ॥३७॥ न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा वृद्धा न वृ
 ये न वदन्ति धमम् । धर्मा न वै यत्र च नास्ति सत्यं सत्यं न
 तद्यच्छेनानुविद्धम् ॥३८॥ एकोऽहमस्मीति च मन्यसे त्वं
 न हृष्यस्ये पत्नि मुनि पुराणम् । यो वेदिता कर्मणः पाप-
 कस्य तस्यान्तिके त्वं वृजिनं करापि ॥३९॥ असत्यममत्यय-
 मूलकारणं कुशामनासद्य सत्यद्विचारणम् । विपश्चिदानं परम
 श्वनार्जितं कृतापराप कृतिभिर्विषमैवम् ॥४०॥

वर्णधर्माः ५

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्ब्राह्म राजन्यः कृतः । उरू तदस्य
 यद्वैश्यः पद्भ्या ७७ शूद्रो अजायत ॥ १ ॥ ब्राह्मणः केन
 भवति क्षत्रियो वा द्विजोत्तम । वैश्यः शूद्रश्च विप्रर्षे तद्ब्रूहि
 वदतांवर ॥२॥ कामः क्रोधो भयं लोभःशोकाश्चिन्ताक्षुधाश्रमः ।
 सर्वेषां नः प्रभवति कस्माद्गर्णो विभज्यते ।३। स्वेदमूत्रपुरीषाणि
 श्लेष्मा पित्तं सशोणितम् । तनुः क्षगति सर्वेषां कस्माद्गर्णो विभ-
 ज्यते ॥ ४ ॥ न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्व ब्राह्ममिदं जगत् ।
 ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतम् ।५। सत्यं दान् मथाद्रोह
 आनृशंस्यं त्रपा घृणा । तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति
 स्मृतः ॥६॥ येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः । यत्र
 कुत्र च शायी स्यात्तन्देवा ब्राह्मण विदुः ॥ ७ ॥ योऽहिरिव
 गणाद्गीतः सन्मानान्नरकादिव । कुणपादिवच स्त्रीभ्यस्तन्देवा
 ब्राह्मणं विदुः ॥ ८ ॥ क्रोधः शत्रुः शरीरस्थो मनुष्याणां
 द्विजोत्तम । यः क्रोधमोहौ त्यजति तन्देवा० ॥ ९ ॥ यो
 वदेदिह सत्यानि गुरुं संतोषयेत च । हिंसितश्च न ाहसत
 तन्देवा० ॥१०॥ जितेन्द्रियो धर्मपरः स्वाध्यायानिरतः शुचिः।
 कामक्रोधौ वशौ यस्य तन्देवा० ॥११॥ योऽध्यापयेदधीयीत
 यजेद्वा याजयीत वा । दद्याद्वाऽपि यथाशक्ति तन्देवा० ॥१२॥

न मध्येषु प्रह्वयेषु मानितोऽमानितश्च यः । सर्वमृतेष्वमर-
 दस्तन्देवा ब्राह्मणं विदुः ॥१३॥ स्वाध्यायेन जपैर्होमैश्चैवित्ते-
 नेत्यया सुतैः । महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥१४॥
 ब्राह्मणस्य हि देहोऽयं छुद्रकामाय नेष्यते । कृच्छ्राय तपसे
 चैव प्रेत्यानन्तमुत्साय च ॥१५॥ नानृतं ब्राह्मणो भूत्
 हन्ति प्राणिनं द्विजः । न सेवां कुरुते विप्रो न द्विजः पाद-
 कृद्भवेत् ॥१६॥ क्षमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्भवेव च
 ज्ञानं विज्ञानमास्तिभयं ब्रह्मकर्म स्वमात्मनम् ॥१७॥ अध्या-
 यनमध्ययनं यजनं धामनन्तथा । दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणा-
 नामकल्पयत् ॥१८॥ त्रीणि कर्माणि ज्ञानीत ब्राह्मणानान-
 जीविका । याजनाध्यापनं चैवैव शुद्धाद्यापि प्रतिग्रहं ॥१९॥
 ये शान्तदान्ताः श्रुतिपूर्णकर्णा मितेन्द्रियाः स्त्रीविषये
 । प्रतिग्रहे सकुचिताभिस्त्रास्त्रे ब्राह्मणास्तारापितुं समर्थाः ॥२०॥
 धर्मश्च सत्यञ्च तपो दमश्च अमास्तस्य द्वीप्सित्विसाऽनभूया
 दानं श्रुतं चैव धृतिः क्षमा च महाप्रसादाद्वाद्य ॥२१॥
 शूद्रे चैतद्भवेत्क्षस्यं द्विजे तच्च न विद्यते । न वै
 मयेच्छुद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥ २२ ॥ कामभोगप्रिया
 स्त्रीक्ष्णां क्रोपना मियसाहसाः । त्यक्तस्वधर्मा रक्ताङ्गास्त्रे
 द्विजाः क्षत्रतां गताः ॥२३॥ प्रजानां रक्षणं दानमिज्याऽध्य-
 यनमेव च । विषयेष्वमसाक्षिणश्च क्षत्रियस्य ममासवः ॥२४॥

गैर्य तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् । दानमीश्वरभा-
 वश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥१५॥ लोकसंरक्षणे दक्षः शूरो
 दान्तः पराक्रमी । दुष्टनिग्रहशीलो यः स वै क्षत्रिय उच्यते
 ॥१६॥ गोभ्यो वृत्तिं समास्थाय पीताः कृष्युपजीविनः ।
 स्वधर्मान्नानुतिष्ठन्ति ते द्विजा वैश्यतां गताः ॥१७॥ क्रयवि-
 क्रयकुशला ये नित्यं पण्यजाविनः । पशुरक्षाः कृषिकरास्ते
 वैश्याः कीर्तिता भुवि ॥१८॥ पशुनां रक्षणं दानमिज्याऽध्य-
 नमेव च । वाणिक्पथं कुमीढञ्च वैश्यस्य कृषिमेव च ॥१९॥
 कृषिगौरक्षवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् । परिचर्यात्मकं कर्म
 शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ २० ॥ सर्वभक्ष्यरतिर्नित्यं सर्वकर्म-
 क्रोऽशुचिः । त्यक्तवेदस्त्वनोचारः स वै शूद्र इति स्मृतः
 ॥२१॥ हिंसाऽनृताप्रिया लुब्धाः सर्वकर्मोपजीविनः । कृष्णाः
 शौचपरिभ्रष्टास्ते द्विजाः शूद्रतां गताः ॥२२॥ द्विजसेवाऽर्च-
 नरताः शूराः शान्ता जितेन्द्रियाः । सीरकाष्ठतृणवहास्ते
 नीचाः शूद्रसंज्ञिताः ॥ २३ ॥ एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कम
 समादिशत् । एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया ॥ २४ ॥
 त्यक्तस्वधर्माचरणा निर्धृणाः परपीडकाः । चण्डाश्च हिंसका
 नित्यं म्लेच्छास्ते ह्यविवेकिनः ॥ २५ ॥ ब्राह्मणस्त्वनधीयान-
 स्तृणाग्निरिव शाम्यति । तस्मै हव्यं न दातव्यं नहि भस्मानि
 ह्यते ॥२६॥ श्रुतिस्मृती उभे नेत्रे विप्राणां परिकीर्तिते ।

एकेन विक्रमः कापो द्वाभ्यामन्यः प्रकीर्तितः ॥ ३७ ॥
 ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं तपः क्षत्रस्य रक्षणम् । वैश्यस्य तपो
 वार्ता तपः शूद्रस्य सेवनम् ॥ ३८ ॥ न च वेदाहते किञ्चि
 पञ्चास्रं ब्रह्मविषयकम् । योऽन्यत्र रमते सोऽसौ न सम्प्राप्यो
 द्विजातिभिः ॥ ३९ ॥ वेदब्राह्मणवाचाराः श्रौतस्मार्तबहिष्कृताः ।
 पात्वाण्डिन इति स्याता न सम्प्राप्या द्विजातिभिः ॥ ४० ॥
 वेदार्षोपनिषन्धत्वात्प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम् । मन्वर्यविप्रीता
 या सा स्पृतिर्नैव सस्यते ॥ ४१ ॥ जातिमात्रेण किं कश्चिद्
 यते पूज्यते क्वचित् । व्यवहारं परिहाय बभ्यः पूज्योऽपवा
 मयेत् ॥ ४२ ॥ न जात्या ब्राह्मणश्चात्र क्षत्रियो वैश्य एव न ।
 न च शूद्रो न वै म्लेच्छो भेदिता गुणकर्मभिः ॥ ४३ ॥
 चतुर्वेदोऽपि दुर्बुधः स शूद्रादतिरिच्यते । योऽग्निहोत्रपरो
 दान्त म ब्राह्मण इति स्मृत ॥ ४४ ॥ ज्यायांसमापि शीलेन
 विहीन नैव पूजयेत् । अपि शूद्रश्च धर्मज्ञं सदृत्तमपिपूजयेत्
 ॥ ४५ ॥ शृणु यज्ञ कुलं तात न स्वाध्यायो न च श्रुतम् ।
 कारणं हि द्विजत्वे च वृत्तमेव न सद्यः ॥ ४६ ॥ शूद्रो ब्राह्म
 णत्वमेति ब्राह्मणश्चेति शूद्रताम् । क्षत्रियान्जातमेवन्तु विद्या
 द्वैश्यात्तथैव च ॥ ४७ ॥ अतपास्त्वनपीयानः प्रतिग्रहरुचिर्द्विजः ।
 अम्मस्यश्मश्वेनेव सह तनैव मज्जति ॥ ४८ ॥ समानाद्ब्राह्मणो
 नित्यमुद्दिभेत विपादिब । अपृतस्येव चाकांक्षेद्वमानस्य

सर्वदा ॥४१॥ तस्मादविद्वान्विभियाद्यस्मात्तस्मात्प्रतिग्रहात् ।
 स्वल्पकेनाप्याविद्वान्नि पङ्के गौरिव सीदति ॥ ५० ॥ यथा
 प्रवेनोपलेन निमज्जत्युदके तरन् । तथा निमज्जतोऽधस्तादज्ञौ
 दातृप्रतीच्छकौ ॥५१॥ न वार्यापि प्रयच्छेत्तु वैडालव्रातिके
 द्विजे । न वक्रव्रतिके विप्रे नावेदविदि धर्मवित् ॥ ५२ ॥
 त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि त्रिधिनाऽप्यर्जितन्धनम् । दातुर्भवत्यन-
 र्थाय परत्रादातुरेव च ॥५३॥ धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छात्रिको
 लोकदम्भकः । वैडालव्रातिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः
 ॥ ५४ ॥ अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः । शठो
 मिथ्याविनीतश्च वक्रव्रतचरो द्विजः ॥ ५५ ॥ ये वक्रव्रतिनो
 विप्रा ये च मार्जारलिङ्गिनः । ते पतन्त्यन्यतामिक्षे तेन पापेन
 कर्मणा ॥५६॥ यस्य यल्लक्षणं प्रोक्तं पुंसो वर्णाभिव्यञ्जकम् ।
 यद्यन्यत्रापि दृश्येत तत्तेनैव विनिर्दिशेत् ॥५७॥ न कुलेन
 न जात्या वा क्रियाभिर्ब्राह्मणो भवेत् । चाण्डालोऽपि हि
 वृत्तस्थो ब्राह्मणः स युधिष्ठिर ॥ ५८ ॥ गणिका गर्भसंभूतो
 वसिष्ठश्च महामुनिः । तपसा ब्राह्मणो जातः संस्कारस्तत्र
 कारणम् ॥ ५९ ॥ जातो व्यासस्तु कैवर्त्याः श्वपाक्यास्तु
 पराशरः । बहवोऽन्येपि विप्रत्वं प्राप्ता ये पूर्वमाद्विजाः ॥ ६० ॥
 विश्वामित्रो वसिष्ठश्च मतङ्गो नारदादयः । तपोविशेषैः संप्राप्ता
 उच्यन्ते न जातितः ॥ ६१ ॥ यस्तु शूद्रो दमे सत्ये धर्मे च

उत्तोस्थितः । तं ब्राह्मणमहं मन्ये वृत्तेन हि भवेद् द्विमः
१२॥ ततो ब्राह्मणतां यातो विश्वामित्रो महातपा ।

सोऽप्ययं तथा ब्रह्मब्रह्मस्य कारकः ॥६३॥ विप्राणां
ज्ञानतो ज्येष्ठ्यं सन्निपाणां तु धीर्यतः । वैश्यानां धान्यधनतः
शूद्राणामेव जन्मतः ॥६४॥ अनभ्यासेन वेदानामाधारस्य
यं धर्मनात् । आलस्यादभरोपायं मृत्युर्विमानं जिघांसति
॥६५॥ पापण्डिनो विकर्षस्यान् वेदास्तृप्तिकामं शठान् ।
हेतुकान्बकपृथ्वीश्च धारुमात्रेणापि नार्थयेत् ॥६६॥ क्रियाही-
नश्च मूर्खश्च सर्वधर्माविर्भावितः । निर्णयः सर्वभूतेषु विप्रश्चा-
च्छाल उच्यते ॥६७॥ श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मास्त्व-
नुष्ठितात् । स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयानहः ॥ ६८ ॥
पश्य सस्मिन् पम्पायां वक्रः परमधार्मिकः । शनैः शनैः पर्दं
घत्ते प्राणिनां वधशङ्कया ॥ ६९ ॥ वक्रः किञ्चिद्ग्राह्यते राम
येनाहं निष्कुम्भीकृता । सहपासी विमानाति चरितं
सहवासिन ॥७०॥

सन्ध्योपासना ६

सन्ध्यामुपासते यं तु सततं धीसितव्रताः । विभूतपापास्ते
यान्ति ब्रह्मभोकमनामयम् ॥ १ ॥ ब्रह्मणोपासिता सन्ध्या
विष्णुना शङ्करेण च । नोपास्तं कश्च तां देवीं विद्विक्वामो

द्विजोत्तमः ॥२॥ अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः ।
सा च सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्ववादिभिः ॥ ३ ॥
जपन्नासीत् सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् । सन्ध्यां प्राक्
प्रातरेवं हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् ॥४॥ सन्ध्या येन न विज्ञाता
सन्ध्या येनानुपासिता । स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विज-
कर्मणः ॥५॥ सन्ध्याहीनस्तु यो विप्रो ह्यन्यत्र कुरुते श्रमम् ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥६॥ तस्मान्नित्यं
प्रकर्तव्यं सन्धयोपासनमुत्तमम् । तदभावेऽन्यकर्मादावधिकारो
भवेन्नहि ॥७॥ नानुतिष्ठति यः पूर्वा नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् ।
स साधुभिर्बहिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्मणः ॥८॥ तस्मान्सर्व-
प्रयत्नेन सन्धयोपासां चरेद् द्विजः । अन्यथा शूद्रवद्भूयात्सर्व-
कार्येषु निन्दितः ॥९॥ तस्मान्न लङ्घयेत्सन्ध्यां सायं प्रातः
समाहितः । उल्लङ्घयति यो मोहात्स याति नरकं ध्रुवम् ॥१०॥
कौसल्या सुप्रजा राम पूर्वा सन्ध्या प्रवर्त्तते । उत्तिष्ठ नरशा-
र्दूल कर्तव्यं दैवमाह्निकम् ॥११॥ तस्यैवः परमोदारं वचः
श्रुत्वा नरोत्तमौ । स्नात्वा कृतोदकौ वीरौ जपतुः परमं जपम्
॥१२॥ उभे सन्ध्ये शयानस्य यत्पापं परिकल्प्यते । तच्च
पापं भवेत्तस्य यस्पायोऽनुमते गतः ॥ १३ ॥ ऋषेर्वचनमाज्ञाय
रामः सन्ध्यामुपासितुम् । अपाक्रमत्सरः पुण्यमप्सरोगेण-
सोवितम् ॥ १४ ॥ तत्रोदकमुपस्पृश्य सन्ध्यामन्वास्य पश्चि-

माम् । आश्रमं प्राविशद्रामःकुम्भयोनेर्महात्मनः ॥ १५ ॥ सन्ध्या
 कालमना भ्यामा धुवमेष्याति जानकी । नदीज्योत्सना शुभमला
 सन्ध्याये बरवर्णिनी ॥ १६ ॥ यदि श्रीवति सा देवी तारा-
 पिपनिमानना । आगमिष्याति साऽवश्यामिमां क्षीतमलां
 नदीम् ॥ १७ ॥ अभ्यसेत् तथा पुण्यां मायत्रीं वेदमातरम् ।
 गत्वाऽरम्ये नदीतीरे सर्वपापविशुद्धये ॥ १८ ॥ ये न पूर्वा
 मुपासन्ते द्विजाः सन्ध्यां न पश्चिमाम् । सप्तस्तान्पार्थिवो
 राजा शुद्रकर्माणि कारयेत् ॥ १९ ॥ ऋषयो दीर्घसन्ध्या
 त्वादीर्घमायुरवाप्नुयुः । प्रजां पशुषु कीर्तिषु ब्रह्मवर्षस
 मेष च ॥ २० ॥

अतिथि-सत्कार ७

संप्राप्त्याय त्वतिथये मद्रथादासनोदके । अन्न पेष पशा
 शक्ति सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ १ ॥ न वै स्वयं तदक्षीया
 त्तिथिर्षं यन्न मोक्षयेत् । धन्य यस्तस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं वा
 तिथिमोक्षणम् ॥ २ ॥ अतिथिं तत्र संप्राप्तं पूजयेत्स्यागतादिना
 । तदाऽऽसनमदानेन पाद्मसालनेन च ॥ ३ ॥ अक्षया
 चासदानेन प्रियममोक्षरेण च । गच्छतश्चानुयानेन प्रीति
 मुत्पादयेद्गृही ॥ ४ ॥ अमुक्त्वाऽतर्पय चाश्वं प्रपच्छेषः
 समाहितः । स वै ब्रह्मविदो लोकान् प्राप्नुयाद्रतर्पम

॥ ५ ॥ श्रान्तमध्वनि वर्तन्तं वृद्धमर्हमुपस्थितम् । अर्चयेद्भूति-
मन्विच्छन् गृहस्थो गृहमागतम् ॥ ६ ॥ अप्रणोद्योऽतिथः
सायं सूर्योढो गृहमेधिना । काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्या-
नश्नन् गृहे वसेत् ॥ ७ ॥ न यज्ञैर्दक्षिणावद्भिर्वाह्निशुश्रूपया
तथा । गृही स्वर्गमवाप्नोति यथा चातिथिपूजनात् ॥ ८ ॥
यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्तते । श्रान्तायादृष्टपूर्वाय
तस्य पुण्यफलं महत् ॥ ९ ॥ नावमन्येदभिगतं न प्रणुद्या-
त्कथञ्चन । अपि श्वपाके शुनि वा न दानं विप्रणश्याति
॥ १० ॥ तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता ।
एतान्यापि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ११ ॥ यतिश्च
ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ । तयोरन्नमदत्त्वा च
भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १२ ॥ आसनावसथौ शय्या-
मनुब्रज्यामुपासनाम् । उत्तमेषूत्तमं कुर्याद्धीने हीनं समे समम्
॥ १३ ॥ योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव च । तावुभौ
गच्छतः स्वर्गं नरकं तु विपर्यये ॥ १४ ॥ काष्ठभारसहस्रेण
घृतकुम्भशतेन च । अतिथिर्यस्य भग्नाशस्तस्य होमो निरर्थकः
॥ १५ ॥ अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते । स तस्मै
दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥ १६ ॥ अघं स केवलं
भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् । यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत्सतामन्नं
विधीयते ॥ १७ ॥ यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।

मुमते ते तर्घं पापा ये पघन्त्यात्मकारणात् ॥ १८ ॥ उपासते
 य सृष्ट्या परपाकयजुदयः । तेन ते मेस्य पशुतां व्रजन्त्य
 आदिदापिनाम् ॥ १९ ॥ मोघमक्षं पिन्दते अमघेनाः सस्य
 प्रथीमि वष इस्त तस्य । नार्यमर्णं पुष्याति नो सस्रायं केव
 छापो भवति केवसादी ॥ २० ॥

ब्रह्मचर्यम् ८

ब्रह्मचर्येण तपसा राजा राष्ट्रं विरसाति । आचार्यो
 ब्रह्मचर्येण ब्रह्मचारिणमिच्छते ॥ १ ॥ ब्रह्मचर्येण तपसा
 देवा मृत्युमपाव्रत । इन्द्रो ह ब्रह्मचर्येण देवेभ्यः स्वराभरत
 ॥ २ ॥ धर्मं यक्षस्यमापुष्यं सौरुद्रयस्तायनम् । अनुमोदा-
 महे ब्रह्मचर्यमेकान्तनिर्मलम् ॥ ३ ॥ ब्रह्मचर्यं परं शौचं
 ब्रह्मचर्यं परन्तपः । ये स्थिता ब्रह्मचर्येण ब्राह्मणास्ते विषं
 गता ॥ ४ ॥ समुद्रतरणे पद्मबुपापो नौः प्रकीर्तिता । ससार
 तरणे तद्ब्रह्मचर्यं प्रकीर्तितम् ॥ ५ ॥ नरिरोगः कान्तिसम्पन्नाः
 सर्वदुःखविभङ्गिताः । ब्रह्मचारी भवेन्नोके पाप्मना च विभङ्गितः
 ॥ ६ ॥ किं बहुक्तेन लोकेऽस्मिन्साधनं यदि विद्यते । ब्रह्म
 चर्यं तु तत्सर्वमन्तर्मवति सर्वथा ॥ ७ ॥ पथा गजपदे सर्वे
 पादा भन्तर्भवन्ति हि । नैतस्मादधिकं किञ्चिद् ब्रह्मचर्यादि
 विद्यते ॥ ८ ॥ सर्वसाधनसम्पन्ना ब्रह्मचर्यविभङ्गिताः । क्लेशा
 हि मुनयो मेजुर्बिद्वांसोऽपि च कोटिषाः ॥ ९ ॥ कर्मणा

मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्वदा । सर्वत्र मैथुनत्यागो ब्रह्म-
चर्यं प्रचक्षते ॥ १० ॥ आजन्ममरणाद्यस्तु ब्रह्मचारी भवे-
दिह । न तस्य किञ्चिदप्राप्यमिति विद्धि नराधिप ॥ ११ ॥
ये तपश्च तपस्यन्ति कौमारा ब्रह्मचारिणः । विद्यावेदव्रत-
स्नाता दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १२ ॥ सुखं दान्तः प्रस्त्रापिति
सुखं च प्रतिबुध्यते । सुखं पर्येति लोकांश्च मनश्चास्य
प्रसीदति ॥ १३ ॥ अदान्तः पुरुषः क्लेशमभीक्षणं प्रतिपद्यते
॥ अनर्थाश्च बहूनन्यान् प्रसृजत्यात्मदोषजान् ॥ १४ ॥
इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु । संयमे यत्नमातिष्ठे-
द्विद्वान् यन्तेव वाजिनाम् ॥ १५ ॥ आपदां कथितः पन्था
इन्द्रियाणामसंयमः । तज्जयः सम्पदां मार्गो येनेष्टं तेन
गम्यताम् ॥ १६ ॥ धर्मार्थो यः परित्यज्य स्यादिन्द्रियव-
शानुगः । श्रीप्राणधनदारेभ्यः क्षिप्रं स परिहीयते ॥ १७ ॥
जिह्वाऽतिप्रमाथिन्या जनो रसविमोहितः । मृत्युमृच्छत्य-
सद्बुद्धिर्मीनस्तु वडिशैर्यथा ॥ १८ ॥ तावज्जितेन्द्रियो न
स्याद्विजितान्येन्द्रियः पुमान् । न जयेद्रसनं यावज्जितं सर्वं
जिते रसे ॥ १९ ॥ आस्वाद्यस्य हि सर्वस्य जिह्वाऽग्रे
क्षणसङ्गमः । कण्ठनाडीमतीतं च सर्वं चैवाशनं समम् ॥
२० ॥ एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत् क्वचित् ।
कामाद्धि स्कन्दयन् रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः ॥ २१ ॥ आयु-

स्तेभ्यो बलं वीर्यं ब्रह्मा श्रीश्च महायशः । पुण्यञ्च प्रीतिमस्तु च
 ह्यन्यतेऽब्रह्मसर्ग्या ॥२२॥ ब्रह्मसर्गं परो धर्मः स चापि
 नियतस्त्वयि । यस्मात्तस्माद्दहं पार्थ रणेऽस्मिन्नितस्त्वया
 ॥२३॥ यो घृहाश्रममास्थाय ब्रह्मचारी भवेत्पुनः । न पातिर्न
 वनस्यश्च सर्वाश्रमनिवर्जितः ॥ २५ ॥ आहारशयनब्रह्मचर्यै
 युक्त्या प्रयोमितैः । शरीरं धार्यते नित्यमागारमिव धारणैः
 ॥२५॥ इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं सरतीन्द्रियम् । तेनास्य
 सरति ब्रह्मा हतेः पात्रादिबोद्धवम् ॥२६॥ यदा सहरते चार्यं
 कूर्मोऽज्ञानीव सर्वशः । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य ब्रह्मा
 प्रतिष्ठिता ॥२७॥ वशे कृत्सेन्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा ।
 सत्वात्संसाधयेदर्यानिष्वन्योगतस्तनुम् ॥ २८ ॥ इन्द्रियाणां
 प्रसङ्गेन दोषमुच्छत्यसंशयम् । सनियम्य तु तान्येव ततः
 भिद्धिं नियच्छति ॥२९॥ इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण
 च । अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥ ३० ॥ मरणं
 विन्दुपातेन जीवने विन्दुधारणात् । तस्माद्यतिः प्रयत्नेन कुर्वते
 विन्दुधारणम् ॥ ३१ ॥ यावद्विन्दुः स्थितो देहे तावत्स्योर्ध्वं
 कृतम् । एव संरसयेद्विन्दुं मृत्युं जयति योगविद् ॥ ३२ ॥
 शुक्रं तस्माद्विशेषेण रसमारोग्यमिच्छति । पमाथकामपोशा
 णामारोग्यं मूलकारणम् ॥३३॥ चित्तापत्तं नृणां शुक्रं शुक्रा
 यत्तश्च गीरितम् । तस्मान्शुक्रं मनश्चैव रसणीयं प्रयत्नत

॥ ३४ ॥ आहारशयनब्रह्मचर्यैर्युक्त्या प्रयोजितैः । शरीरं
 धार्यते नित्यमागारामिव धारणैः ॥ ३५ ॥ वैखानसा बालखि-
 ल्यास्तथा चान्ये तपोधनाः । रसायनमिदं प्राप्य बभूवुर्गमिता-
 युषः ॥ ३६ ॥ दमस्तेजो वर्धयति पवित्रं दम उत्तमम् । विपाप्मा-
 वृद्धतेजास्तु पुरुषो विन्दते महत् ॥ ३७ ॥ दमः पवित्रं परमं
 मङ्गल्यं परमं दमः । दमेन सर्वमाप्नोति यत्किञ्चिन्मनसेच्छति
 ॥ ३८ ॥ शिष्यवृत्तिक्रमेणैव विद्यामाप्नोति यः शुचिः ।
 ब्रह्मचर्यव्रतस्यास्य प्रथमः पाद उच्यते ॥ ३९ ॥ विद्यया
 तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः । न तत्र टक्षिणा यान्ति
 नाविद्धा ७१ सस्तपस्त्रिनः ॥ ४० ॥

स्वाध्यायः ९

मिमीहि श्लोकमास्ये पर्जन्य इव ततनः । गाय गायत्र-
 मुक्थ्यम् ॥ १ ॥ पाहि नो अग्न एकया पाहू३त द्वितीयया ।
 पाहि गीर्भिस्तिष्ठभिर्रुर्जास्पते पाहि चतसृभिर्वसो ॥ २ ॥ वेद-
 मेवाभ्यसेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः । तं ह्यस्पाहुः पर धर्म-
 मुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥ ३ ॥ वेदमेव सदाऽभ्यस्येत्तपस्तपस्य-
 न्द्रिजोत्तमः । वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥ ४ ॥
 धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिवृंहणः । ते शिष्टा ब्राह्मणा
 ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥ ५ ॥ यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय

द्विमोक्षमः । आत्मज्ञाने क्षमे च स्याद्देदाभ्यासे च यत्नवान्
 ॥ ६ ॥ संन्यसेत्सर्वकर्माणि वेदमेकं न संन्यसेत् । वेदसंन्या-
 सतः शुद्धस्तस्माद्देव न संन्यसेत् ॥ ७ ॥ यज्ञानां तपसाञ्चैव
 शुभानाञ्चैव कर्मणाम् । वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः
 परः ॥ ८ ॥ विमर्ति सर्वमृतानि वेदशास्त्रं सनातनम् ।
 तस्मादेतत्परं मन्ये यच्चन्तोरस्य साधनम् ॥ ९ ॥ चातुर्बर्ष्यं
 त्रयो स्रोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पूयन् । मृतं भर्ष्यं भाषिष्यञ्च सर्वं
 वेदात्मनिध्याति ॥ १० ॥ वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य तत्रियस्य
 च रक्षणम् । बार्चा कर्मैव वैश्यस्य पिशिष्टानि स्वकर्मसु ॥ ११ ॥
 वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धर्मक्रियात्म-
 विन्ता च सात्विक गुणसङ्गणम् ॥ १२ ॥ अमुद्वेगकरं शक्यं
 सत्यं प्रियदितञ्च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव वास्मन्तप
 स्यते ॥ १३ ॥ वेदाभ्यासोऽन्वह शक्त्या महायज्ञक्रिया
 क्षमा । नाशयन्त्यायु पापानि महापातकज्ञान्यपि ॥ १४ ॥
 अधीत्य यत्किञ्चिदपि वेदार्थाभिगमे रतः । स्वर्गसोकमवाप्नोति
 धर्मानुष्ठानविद्विजः ॥ १५ ॥ वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र
 तत्राश्रमे बभूव । इहैव लोके विष्टुस्त ब्रह्मभूयाय कल्पते
 ॥ १६ ॥ यथा जातवसस बद्धिर्देहस्यार्द्रानपि द्रुमान् । तथा
 ददति वेदज्ञः कर्मम दोषमात्मनः ॥ १७ ॥ स्वाध्याये नित्य
 युक्तं स्यादान्तो भैत्रः समाहितः । दाता नित्यमनादाता

सर्वभूतानुकम्पकः ॥१८॥ यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दं विधिना
 धनियतः शुचिः । तस्य नित्यं क्षरत्येष पयोदाधि घृतं मधु ॥१९॥
 वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके । नानुरोधोऽस्त्यन-
 ध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥ २० ॥ स्वाध्यायाद्योगमातिष्ठे-
 द्योगात्स्वाध्यायमानयेत् । स्वाध्याययोगसम्पत्त्या परमात्मा
 प्रकाशते ॥ २१ ॥ एकोऽपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्येद् द्विजो-
 त्तमः । स विज्ञेयः परो धर्मो नाज्ञानामुदितो ऽयुतैः ॥२२॥
 अत्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । सहस्रशः
 समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥ २३ ॥ सर्वेषामेव दानानां
 ब्रह्मदानं विशिष्यते । वार्यन्नगोमहीवासस्तिलकाञ्चनसर्पि-
 षाम् ॥२४॥ सर्वान्परित्यजेदर्थान् स्वाध्यायस्य विरोधिनः ।
 यथा तथाऽध्यापयंस्तु सा ह्यस्य कृताकृत्यता ॥ २५ ॥ यथा
 काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः । यश्च विप्रो ऽनधीया-
 नस्त्रयस्ते नाम विभ्रति ॥ २६ ॥ योऽनधीत्य द्विजो वेद-
 मन्यत्र कुरुते श्रमम् । स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्व-
 यः ॥२७॥ यथा षण्ढोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ।
 यथा चाज्ञे ऽफलं दानं तथा विप्रो ऽनृचो ऽफलः ॥ २८ ॥
 गोभूतिलहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितम् । नापात्रे त्रिदुपा
 किञ्चिदात्मनः श्रेय इच्छता ॥ २९ ॥ यथेरिणे वीजमुप्त्वा न वप्ता
 लभते फलम् । तथाऽनृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम् ॥३०॥

दान-धर्मा १०

यदङ्ग दायुषे त्वमपे भद्रं करिष्यसि । तपे च त्सत्यमङ्गिरः

॥१॥ दानतो वैरिणोऽपि स्युर्मिभ्राण्येव न सद्यः । दाने सर्वं
 मिदं विश्वं प्रकृतिप्रकृति सर्षदा ॥ २ ॥ प्रशंसन्ति प्रजा नित्यं
 कण्वबल्यादिकानिह । बदान्या दानतः स्वर्गं व्रजन्ति सततं
 नराः ॥३॥ यज्ञाः सपुर्णतां यान्ति दानतो दक्षिणात्मनः ।
 दातारं सर्वभूतानि श्रयन्ति पितर यथा ॥४॥ दानेन प्राप्यते
 स्वर्गो दानेन सुखमश्नुते । इहामुत्र च दानेन पूज्यो भवति
 मानवः ॥५॥ दानेन मृतानि यथाभवन्ति दानेन वैराण्यापि
 यान्ति नाशम् । परोऽपि बन्धुत्वमुपैति दानैर्दानं हि सर्वभ्य-
 सन्नानि इन्ति ॥६॥ न दानतः क्रिञ्चिदिहान्यदस्ति जनस्य
 दुःखसप्ततये निमित्तम् । सर्वर्षनीयं तद्वतः प्रयत्नाभिरन्तरं
 मिश्रमिषोपकारि ॥ ७ ॥ गौरवं प्राप्यते दानात्तु विद्वत्स्य
 सद्यथात् । स्थितिरुच्चैः पयोदानां पयोधीनामपः स्थितिः ॥८॥
 यद्दाति यद्भाति तदेव धनिनो धनम् । अन्ये मृतस्य क्रीडन्ति
 दारैरपि धनैरपि ॥९॥ यद्दाति विशिष्टेभ्यो यथाभाति दिने
 दिने । सत्ते विद्वत्स्य मन्ये शेषमम्यस्य रक्षासि ॥१०॥ भवन्ति
 नरकाः पापात्पार्यं दाद्रिषसंप्रवम् । दारिद्र्यमप्रदानेन तस्मा
 दानपरा भवेत् ॥११॥ प्रासादपि तदर्धं च कस्माच्चो दीयते-

ऽर्थेषु । इच्छाऽनुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥१२॥
 अनुकूले विधौ देयं यतः पूरयिता हरिः । प्रतिकूले
 विधौ दंय यतः सर्वं हरिष्यति ॥ १३ ॥ उपार्जितानां
 वित्तानां त्याग एषं हि रक्षणम् । तदागोदरसंस्थानां परावाह
 इवाम्भसाम् ॥१४॥ आयासशतलब्धस्य प्राणभ्याऽपि गरी-
 यसः । गतिरेकैव वित्तस्य दानमन्या विपत्तयः ॥१५॥ दानं
 भोगो नाशास्तिस्त्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य । यो न ददाति
 न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥ १६ ॥ यो न ददाति
 न भुङ्क्ते सति विभवे नैव तस्य तद्द्रव्यम् । तृणमयकृत्रिम-
 पुरुषो रक्षति सस्यं परस्यार्थे ॥१७॥ दातव्यं भोक्तव्यं सति
 विभवे संग्रहो न कर्तव्यः । पश्यामि मधुकरीणां संचित्तमर्थं
 हरन्त्यन्ये ॥१८॥ विद्यायां दुर्मदो येषां कार्पण्यं विभवे सति ।
 तेषां दैवाभिज्ञप्तानां सलिलादग्निरुत्थितः ॥ १९ ॥ यस्य
 दानविहीनस्य धनान्यायान्ति यान्ति किम् । आरण्यकुसुमा-
 नीव निरर्थास्तस्य सम्पदः ॥ २० ॥ द्वाविमौ पुरुषौ राजन्
 स्वर्गस्योपरि तिष्ठतः । प्रभुश्च क्षमया युक्तो दरिद्रश्च प्रदान-
 वान् ॥२१॥ द्वावम्भसि निवेष्टव्यौ गले वध्या दृढां शिलाम् ।
 धनवन्तमदातारं दरिद्रञ्चातपस्विनम् ॥ २२ ॥ मितं भुङ्क्ते
 संविभज्याश्रितेभ्यो मितं स्वपित्यामितं कर्म कृत्वा । ददात्य-
 मित्रेष्वपि याचितः संस्तमात्मवन्तं प्रजहत्यनर्थाः ॥ २३ ॥

त्यागो गुणो गुणशतादधिको मतो मे विद्या विभूषयति तं
 यदि किं प्रथमि । शौर्यं हि नाम यदि तत्र नमोऽस्तु तस्मै
 तच्च प्रथं न च मदोऽस्ति विशिष्यमेतत् ॥२४॥ अष्टौ गुणाः
 पुरुषं दीपयन्ति प्रज्ञा च कौल्यश्च दमः श्रुतश्च । पराक्रमश्चा
 बहुमापिता च दान यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥ २५ ॥ दानं
 प्रियवाक्सहितं ज्ञानमर्घं ज्ञानोऽन्वितं शौर्यम् । विश्वं दानस
 मेतं दुर्लभमेतच्चतुर्भद्रम् ॥२६॥ अर्थाः पादरथाःसमा गिरिन-
 दीबेगोपमं यौवनं आयुष्यं जसविम्बुसोऽस्यपस्य फेनोपमं
 जीवनम् । दानं यो न करोति निश्चयप्रतिभोगं न मुहूर्त्ते च
 यः पश्चात्तापयुतो जरापरिगतः श्लोकाधिना दहते ॥ २७ ॥
 विभेभ्यः साधु दानं रिपुमनमुह्यदाश्वोपकारान्कुरु त्वं सौम-
 न्य बन्धुवर्गे निजहितमुचितं स्वामिकार्यं यथार्थम् । श्रोत्रे ते
 तच्छ्रमेतन्कथयति सततं छेसनी भाग्यशास्त्रिन् नो वेभ्योऽपि
 कारे मम मुक्तसदृशं तावकास्यं भवेद्धि ॥ २८ ॥ पात्रे दानं
 स्वल्पमपि काले दत्तं पुषिष्ठिर । मनसा हि विशुद्धेन मेत्मा
 नन्तफस्यं स्पृतम् ॥ २९ ॥ अपात्रेभ्यस्तु दत्तानि दानानि
 मुह्यन्त्यपि । वृषा यवन्ति रामेन्द्र मस्मन्याख्यादुतिर्यथा
 ॥३०॥ पात्रापात्रविभेकोऽस्ति धेनुपद्मगयोर्पथा । वृणास्सं
 प्रायते क्षीरं क्षीरास्संजायते विपम् ॥३१॥ पात्रेभ्यो दीयते
 निस्वमनपेक्ष्य मयोजनम् । केपसं त्यागबुद्ध्या यत् धर्मदानं

तदुच्यते ॥३२॥ सुक्षेत्रे वापयेद्वीजं सुपात्रे निक्षिपेद्धनम् ।
 सुक्षेत्रे च सुपात्रे च ह्यसं दत्तं न नश्यति ॥३३॥ न विद्यया
 केवलया तपसा वापि पात्रता । यत्र वृत्तामिमे चोभे तद्धि
 पात्रं प्रकीर्तितम् ॥३४॥ दातव्यमितियदानं दीयतेऽनुपका-
 रिणे । देशे काले च पात्रे च तदानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥३५॥
 हिरण्यदानं गोदानं पृथिवीदानमेव च । एतानि वै पवित्राणि
 तारयन्त्यापि दुष्कृतम् ॥३६॥ एतानि पुरुषव्याघ्र साधुभ्यो
 देहि नित्यदा । दानानीह परं पापान्मोक्षयन्ति न संशयः
 ॥३७॥ यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे । तत्तद्गुणवते
 देयं तदेवाक्षयामिच्छता ॥३८॥ प्रियाणि लभते नित्यं प्रियदः
 प्रियकृत्तया । प्रियो भवति भूतानामिह चैव परत्र च ॥३९॥
 अमित्रमपि चेदीनं शरणैषिणमागतम् । व्यमने योऽनुगृह्णाति
 स वै पुरुषसत्तमः ॥४०॥ ईश्वरा भूरिदानेन यल्लभन्ते फलं
 किल । दरिद्रस्तच्च काकिण्या प्राप्नुयादिति नः श्रुतम् ॥४१॥
 न्यायार्जितधनञ्चापि विधिवच्चत्प्रदीयते । अर्थेभ्यः श्रद्धया
 युक्तं दानमेतदुदाहृतम् ॥४२॥ अपहृत्य परस्यार्थान्यः परेभ्यः
 प्रयच्छति । स दाता नरकं याति यस्यार्थास्तस्य तत्फलम्
 ॥४३॥ सार्थः प्रवसतो मित्रं भार्या मित्रं गृहे सतः । आतु-
 रस्य भिषद्मित्रं दानं मित्रं मरिष्यतः ॥ ४४ ॥ अमिगम्यो-
 त्तमं दानमाहृतञ्चैव मध्यमम् । अधमं याच्यमानं स्यात्सेवादा-

ननु निष्कलम् ॥ ४७ ॥ चत्वारो धनदायादा धर्मास्त्रिपत
 स्कराः । तेषां ज्येष्ठाधर्मानेन धनः कुप्यति बान्धवाः ॥४६॥
 विद्यमाने धने सोमादानभोगविषमित्त । पश्चाद्भास्तीति यो
 म्रूयात्सोऽक्षय नरकं व्रजेत् ॥४८॥ स्थितो मृत्युमुत्ते चाहं
 क्षणमायुर्ममास्ति न । इति मत्वा दानधर्मो यथेष्टो नृ समा
 चरेत् ॥४८॥ येन केन प्रकारेण यस्य कस्यापि देहिनिः ।
 संतोषं जनयेत् प्राज्ञस्तदेवेश्वरपूजनम् ॥४९॥ दानं वाचस्तथा
 बुद्धेर्दक्षिणस्य विविधस्य च । क्षरीरस्य च कुम्भापि केचिदि
 ष्यन्ति पण्डिताः ॥५०॥ न्यायागतस्य द्रव्यस्य बोद्धव्यौ
 द्वापातकर्मौ । अपात्रे प्रतिपात्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनम् ॥५१॥
 गोदुग्धं चाटिकापुष्पं निधा कूपोदक धनम् । दानाद्विषर्द्धते
 नित्यमदानाच्च विनश्यति ॥५२॥ पानीयं परमं दानं दानानां
 मनुरग्रणीत् । तस्मात्कृपांश्च वापींश्च तद्भागानि च स्नानयेत्
 ॥५३॥ जलाशयाश्च वृक्षाश्च विश्रामण्डलमध्वनि । सेतुः प्रति
 ष्ठितो येन तेन सर्वं ब्रह्मीकृतम् ॥ ५४ ॥ पारिवस्तुमिमांशोति
 सुसमलक्ष्यमश्वदः । तिस्रश्च मज्जाभिर्षा दीपश्चाष्टरुत्तमम्
 ॥ ५५ ॥ मुभिदो मुमिमाम्प्रोति दीर्घमाशुर्हिरण्यदः । पृह
 दोऽज्ज्याणि वेत्मानि ऋष्यदो ऋष्यमुत्तमम् ॥ ५६ ॥ देयं
 मेपजमार्तस्य परित्रान्तस्य चासनम् । कृषितस्य च पानीयं
 क्षुधितस्य च भोजनम् ॥५७॥ अन्नाद्वस्त्रं च तेजश्च शौचानां

वर्द्धते सदा । अन्नदानमतो हेतोः श्रेष्ठमाह प्रजापतिः ॥५८॥
 यस्मादन्नात्प्रजाः सर्वाः कल्पे कल्पे ऽसृजत्प्रभुः । तस्माद-
 न्नात्परन्दानं न भूतं न भविष्यति ॥५९॥ अन्नदानं परन्दानं
 विद्यादानमतः परम् । अन्नेन क्षणिका तृप्तिर्यावज्जीवन्तु
 विद्यया ॥६०॥

स्त्रीधर्माः ११

सा भार्या या गृहे दक्षा मा भार्या या प्रजावती । सा
 भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या पतिव्रता ॥ १ ॥ भर्ता
 हि परमं नार्या भूषणं भूषणैर्विना । एषा विरहिता तेन
 शोभमाना न शोभते ॥ २ ॥ श्वश्रूश्वशुरयोः पादौ जोषन्ती
 सुगुणान्विता । मातापितृपरा नित्यं या नारी सा तपोधना
 ॥३॥ नेक्षेत्पतिं क्रूरदृष्ट्या श्रावयेन्नैव दुर्वचः । नाभियं मनसा
 वाऽपि चरेत्पत्युः पतिव्रता ॥४॥ सुस्वभावा सुवचना सुव्रता
 सुखदर्शना । अनन्यचित्ता सुमुखी भर्तुः साधर्मचारिणी ॥५॥
 मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः । अमितस्य
 प्रदातारं भर्तारं का न पूजयेत् ॥ ६ ॥ नास्ति भर्तृसमो
 नाथो नास्ति भर्तृममं सुखम् । विसृज्य धनसर्वस्वं भर्ता वै
 शरणं स्त्रियः ॥ ७ ॥ छोयेवानुगता स्वच्छा सखीव हित
 कर्मसु । दासीवादिष्टकार्येषु भार्या भर्तुः सदा भवेत् ॥ ८ ॥

सदा महृष्टया भाव्य गृहकार्येषु दसया । सुसंस्कृतोपस्करया
 ष्यये चामुक्तहस्तया ॥ ९ ॥ नातन्त्री विद्यते वीणा नाचक्रो-
 विद्यते रथः । नापतिः सुखमेवेत या स्यादपि क्षतात्मजा
 ॥ १० ॥ नास्ति यज्ञः स्त्रियः किञ्चिन्न व्रतं नोपवासकम् ।
 या हि मर्तुश्च शुश्रूषा तथा स्वर्गं जयत्यसौ ॥ ११ ॥ मण्डनं
 बर्भयेक्षित्य तथा मोपितमर्तुका । भारयेन्मङ्गलार्थानि किञ्चि-
 दाभरणानि च । देवताराधनपरा तिष्ठद्गर्हहिते रता ॥ १२ ॥
 कार्येषु मन्त्री करणेषु दासी भोज्येषु माता शयनेषु रम्भा ।
 धर्मानुकूला क्षमया धरित्री पादगुण्यमेतद्धि पतिव्रतानाम् ॥ १३ ॥
 पानं दुर्मनसंसर्गः पत्या च विरहोऽनम् । स्वप्नमन्यगृहे पातो
 मारीणां रूपानि पत् ॥ १४ ॥ पत्यौ जीवति या योपिवुप-
 वासव्रतं धरेत् । आयुः सा हरते मर्तुर्नरकं वैष गच्छति
 ॥ १५ ॥ नित्यं ज्ञाता मुगन्धा च नित्यं च मियवादिनी ।
 अल्पमुकूमितवक्त्री च देवता सा न मानुषी ॥ १६ ॥ यस्य
 मार्या शुचिर्दक्षा मर्तारमनुगामिनी । नित्यं मधुरवक्त्री च सा
 रमा न रमा रमा ॥ १७ ॥ उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परि-
 पासनम् । प्रत्यहं लोकयात्रायां प्रत्यसं स्त्रीनिबन्धनम् ॥ १८ ॥
 काममामरणात्तिष्ठेद् शुद्धे कन्यर्तुमत्पापि । न चैवैनां प्रयच्छेस्तु
 गुणहीनाय कर्हिचित् ॥ १९ ॥ पतिशुश्रूषणाश्चर्यास्तपो
 नान्यद्विधीयते । सावित्री पतिशुश्रूषां कृत्वा स्वर्गं महीयते

॥२०॥ इमं धर्मपथं नारी पालयन्ती समाहिता । अरुन्धतीव
नारीणां स्वर्गे लोके महीयते ॥ २१ ॥ वैपम्यमपि संप्राप्ता
गोपायन्ति कुलम्ब्रियः । आत्मानमात्मना सत्यो जितः स्वर्गो
न संशयः ॥२२॥ कार्यार्थे निगर्तञ्चापि भर्तारं गृहमागतम् ।
आसनेनोपसंयोज्य पूजयेत्सुसमाहिता ॥ २३ ॥ यदन्नं नाभि-
जानाति यद्रोज्यं नाभिनन्दति । भक्ष्यं वा यदि वा लेह्यं
तत्सर्वं वर्जयेत्सती ॥ २४ ॥ नोत्थापयति भर्तारं सुखसुसमिधं
सदा । अन्तरेष्वपि कार्येषु तेन तुष्यति तन्मनः ॥ २५ ॥
श्रुत्वा स्वरं द्वारगतस्य भर्तुः प्रत्युत्थिता तिष्ठ गृहस्य मध्ये ।
दृष्ट्वा प्रविष्टं त्वरिताऽऽसनेन पाद्येन चैनं प्रतिपूजयस्व ॥२६॥
महाकुलीनाभिरपापिकाभिः स्त्रीभिः सतीभिस्तव सख्यमस्तु ।
चण्डाश्चशौण्हाश्चमहाशनाश्चचौराश्चदुष्टाश्चपलाश्चवर्ज्याः ॥२७॥
दह्यमाना मनो दुःखैर्व्याधिभिश्चातुरा नराः । ह्लादन्ते स्वेषु
दारेषु घर्मात्ताः सलिलेष्विव ॥ २८ ॥ आत्मनो जन्मनः क्षेत्रं
पुण्यं रामाः सनातनम् । ऋषीणामपि का शक्तिः स्रष्टुं रामा-
मृते प्रजाम् ॥ २९ ॥ न च भार्याममं किञ्चिद्विद्यते भिषजां
मतम् । औषधं सर्वदुःखेषु सत्यमेतद्वर्षामि ते ॥३०॥ नास्ति
भार्यासमो बन्धुर्नास्ति भार्यासमा गतिः । नास्ति भार्यासमो
लोके सहायो धर्मसंग्रहे ॥३१॥ अर्द्धं भार्या मनुष्यस्य भार्या
श्रेष्ठतमः सखा । असहायस्य लोकेऽस्मिन् लोकयात्रासहा-

यिनी ॥ ३८ ॥ कान्तारेष्वपि विश्राभो जनस्य यद्विभी
 मता । यः सदारः स विश्वास्यस्तस्मादाराः परा गतिः
 ॥ ३९ ॥ अनुकूला निमलार्त्ता कुसुमा कुशला सुशीलसपत्न्याम्
 । एतादृशी सुमार्थी पुरुषः पुण्योदयाद्यमते ॥ ४० ॥ अर्थस्य
 सग्रे भैना ज्यये चैव नियोजयेत् । शौचे धर्मोऽद्यपत्त्या च
 पारिजातस्य चैतने ॥ ४१ ॥ यादृश भवते हि स्त्री सुध
 सूते तथाविधम् । तस्मात्प्रजाविद्युद्धर्षे स्त्रिय रक्षेत्प्रयत्नतः
 ॥ ४२ ॥ उस्तवे लोक्याप्रायां शीरोऽप्यन्यनिकेतने । न पत्नी
 प्रेपथेस्माद्भः पुत्राभात्यनिर्वाणिताम् ॥ ४३ ॥ पुरा कल्पे
 कुमारीणां मौञ्जीध्वजनिभ्यते । अध्यापन च वेदानां सा
 नित्रीध्वजत तथा ॥ ४४ ॥ साऽह तस्मिन्कुले जाता मर्षसति
 मद्भिषे । विनीता मोक्षधर्मेषु पराम्येका मुनिप्रतम् ॥ ४५ ॥
 श्रावतोऽयं धर्मपथः सद्गिराचरितः सदा । पद्मार्याः परि
 रक्षन्ति मत्तारो निबला अपि ॥ ४६ ॥ पूजनीया महामागाः
 पुण्याश्च ब्रह्मीश्वरः । स्त्रियः श्रियो गृहस्मोक्तास्तस्माद्रक्ष्या
 विधेपतः ॥ ४७ ॥ पितृशिश्राद्धभिषेता पतिभिर्देवैस्तथा
 । पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥ ४८ ॥
 शोचन्ति जामयो यत्र दिनत्रयस्याद्य तत्कुसम् । न शोचन्ति
 तु यत्रैता बद्धते तद्दि सर्षदा ॥ ४९ ॥ तस्मादेताः सदा
 पूज्या भूषणाच्छादनाद्यैः । भूतिकामैर्नरीर्नैत्यं सत्कारेषु-

त्सवेषु च ॥ ४४ ॥ स्त्रियां तु रोचमानायां न वै ~~ज्ञाचो~~
कुलम् । तस्यान्त्रोचमानायां सर्वमेव न रोचते ॥ ४५ ॥
अन्योन्यस्याव्यभिचारो भवेदामरणान्तिकः । ~~एव च~~
समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥ ४६ ॥ तथा ~~ज्ञेयः~~
स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ । यथा नाभिचरेतां ~~तौ~~
तरम् ॥ ४७ ॥ प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः ~~सन्तानम्~~
तस्मात्साधारणो धर्मः श्रुता पत्न्या ~~सौ~~
सन्तुष्टो भयर्था भर्ता भर्त्रा भार्या ~~वै~~
नित्यं कल्याणं तत्र वै भ्रुवम् ॥ ४८ ॥ ~~नित्यं~~
व्रतपरायणा । आग्ने जुहोति च ~~ननु~~

।
ने
उः-
र्ना
र्हति

अहिंसा :-

य आमं मांमप्यन्ति ~~पितृन्~~
खादन्ति केशवप्यान्ति ~~पितृन्~~
पशोर्मांसं द्विजादीन् ~~इति~~
द्वेदेषु कथ्यते ॥ ~~ननु~~
पशुभिः पुरुषाः ~~इति~~
पिशाचाः ~~इति~~
देवानां ~~इति~~
~~इति~~

मद्यं च
वा निष्ठा
जे नयः
वस्य भृशं
र्षाणि हि
त्नदानं हि
दानेष्वम-
प्रियं तथा

न भक्षयति यो मांसं न च हन्यान्न घातयेत् । तन्मित्रं सर्व-
 भूतानां मनुःस्वायम्भवोऽप्रवीत् ॥६॥ नहि मांसं कृपात्काष्ठा-
 वुपसाद्वाऽपि जायते । इत्वा जन्तुं ततो मांसं तस्माद्दोषस्तु
 भक्षणे ॥७॥ यदि घेस्त्रवादको न स्यान्न तदा घातको भवेत्
 । घातकः स्वादकार्थाय तद्घातयति वै नरः ॥ ८ ॥ घनेन
 क्रयिको इति स्वादकश्चोपभोगतः । घातको वषट्काम्या
 मित्येषन्नविधौ वधः ॥९॥ अनुमन्ता विशासिता निहन्ता
 क्रयविभ्रयी । सस्कृता चोपहृता च स्वादकश्चेति घातकाः
 ॥१०॥ मांसं भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाश्चयम् । एत-
 न्मांसस्य मांसत्वं प्रबदन्ति मनीषिणः ॥११॥ सोमाद्वा बुद्धि-
 मोहाद्वा वसवीर्यावमेत वा । संसर्गाद्वाऽप्य पापानामघर्मरुचिता
 नृपाम् ॥१२॥ भक्षयित्वाऽपि यो मांसं पश्चादपि निवर्तते ।
 तस्यापि सुमहान्घर्मो यः पापाद्निवर्तते ॥१३॥ न तत्परस्य
 संदध्यात्प्रतिकूलं यदात्मनः । एष संक्षेपनो धर्मः कामादभ्यस्य
 वर्तते ॥१४॥ अहिंसकानि भूतानि दग्धेन विनिहन्ति यः ।
 आत्मनः सुखमन्विच्छन्स मेस्य न सुखी भवेत् ॥ १५ ॥ ये
 भक्षयन्ति मांसानि भूतानां जीवितैपिणाम् । भक्ष्यन्ते तेऽपि
 भूतैस्त्वरिति मे नास्ति संशयः ॥१६॥ शुक्राच्च घातं संभूति-
 र्मांसस्येह न संशयः । भक्षणे तु महान्दोषो निवृत्त्या पुण्य-
 मुच्यते ॥१७॥ कर्मणा यमसा वाचा सर्वभूतेषु सर्वदा ।

अक्लेशजननं प्रोक्तमहिंसात्वेन योगिभिः ॥ १८ ॥ अहिंसा
सत्यवचनमानृशंस्यं दमो घृणा । एतत्तपो विदुर्धरा न
शरीरस्य शोषणम् ॥ १९ ॥ आत्मनः प्रतिकूलानि परेभ्यो
यदि नेच्छसि । परेषां प्रतिकूलेभ्यो निवर्त्तय ततो मनः ॥ २० ॥
जीवितं यः स्वयं चेच्छेत्कथं सोऽन्यं प्रधातयेत् । यत्रदात्म-
निचेच्छेत्तु तत्परस्यापि चिन्तयेत् ॥ २१ ॥ सुखं वा यदि वा
दुःखं यन्किञ्चित्क्रियते परे । ततस्तत्तु पुनः पश्चात्सर्वमात्मनि
जायते ॥ २२ ॥ ययैवात्मा परस्द्दृष्टव्यः सुखमिच्छता । सुखदुः-
खानि तुल्यानि यथात्मनि तथा परे ॥ २३ ॥ अपहृत्यार्त्तिमार्त्तानां
सुखं यद्रुपजायते । तस्य स्वर्गोऽपवर्गो वा कलां नार्हति
षोडशीम् ॥ २४ ॥ वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसेन च ।
अद्रोहेण च भूतानां जार्त्ति स्मरति पौर्विकीम् ॥ २५ ॥ मधु
मांसं च ये नित्यं वर्जयन्तीह धार्मिकाः । जन्मप्रभृति मद्यं च
सर्वे ते मुनयः स्मृताः ॥ २६ ॥ क्रमयो भस्म विष्टा वा निष्टा
यस्येयमीदृशी । स कायः परतापाय युज्यतामिति को नयः
॥ २७ ॥ सर्वाणि भूतानि सुखे रमन्ते सर्वाणि दुःखस्य भृशं
त्रसन्ते । तेषां भयोत्पादनजातत्वेदः कुर्यान्न कर्माणि हि
श्रद्धानः ॥ २८ ॥ न गोप्रदानं न महीप्रदानं न चान्नदानं हि
तथा प्रधानम् । यथा वदन्तीह बुधाः प्रधानं सर्वप्रदानेष्वप-
यप्रदानम् ॥ २९ ॥ यथा हि ते जीवितमात्मनः प्रियं तथा

परेषामपि जीवितं मियम् । संरक्षते जीवितमात्मनो यथा तथा
परेषामपि रक्ष जीवितम् ॥३०॥

जीवितसाफल्यम् १३

बाणी रसवती यस्य भार्या पुत्रवती सती । सस्त्रीर्दाद
पती यस्य सफलं तस्य जीवितम् ॥ १ ॥ धर्मार्थकाममोक्षार्था
पस्यैकोऽपि न विद्यते । अजागलस्त्वनस्येव तस्य जन्मनिरर्थ
कम् ॥ २ ॥ दाने तपसि शौर्ये च यस्य न प्रवितं यथा ।
विद्यायामर्थसामे च मातुरुच्चार एव सः ॥ ३ ॥ स जीवति
गुणा यस्य धर्मो यस्य स जीवति । गुणधर्मविहीनो यो
निष्कल तस्य जीवितम् ॥ ४ ॥ स जातो येन जातेन याति
बंधः समुत्तमम् । परिवर्तिनि ससारे मृतः को वा न जायते
॥ ५ ॥ दानोपभोगरहिता दिवसा यस्य यान्ति वै । स
कोहकारमस्त्रेव स्वसन्नापि न जीवति ॥ ६ ॥ यस्य जीवन्ति
धर्मेण पुत्रा मित्राणि वा भवाः । सफलं जीवितं तस्य नात्मार्षे
को द्विजीवति ॥७॥ दानं विचारतं वाचःकीर्तिधर्मो तथाऽऽपुपः ।
परोपकरणं कायादसारात्सारमाहरेत् ॥ ८ ॥ यस्मिन् जी
वति जीवन्ति पदवाः स तु जीवति । काकोऽपि किञ्च कुरुते
पद्वा स्वोदरपूरणम् ॥ ९ ॥ परोपकरणं येषां जागर्तं
हृदयं सताम् । विपदेषु नश्यन्ति सम्पदः स्युः पदे पदे

॥ १० ॥ आत्मार्थं जीवलोके ऽस्मिन्को न जीवति मानवः ।
 परं परोपकारार्थं यो जीवति स जीवति ॥ ११ ॥ दधी-
 चिना पुरा गीतः श्लोकश्च श्रूयते भुवि । सर्वधर्ममयः सारः
 सर्वधर्मज्ञसंमतः ॥ १२ ॥ परोपकारः कर्तव्यः प्राणैः कण्ठ-
 गतैरपि । परोपकारजं पुण्यं न स्यात्कृतशतैरपि ॥ १३ ॥
 घनानि जीवितञ्चैव परार्थं प्राज्ञ उत्सृजेत् । तन्निमित्तो वरं
 स्वागो विनाशे नियते सति ॥ १४ ॥ रविश्चन्द्रो घना वृक्षा
 नदी गावश्च मज्जनाः । एते परोपकाराय युगे देवेन नि-
 र्मिताः ॥ १५ ॥ तृणञ्चाहं वरं मन्ये नरादनुपकारिणः ।
 घासो भूत्वा पशून्पाति भीरून्पाति रणाङ्गणे ॥ १६ ॥
 परोपकारो देहेन भवेच्चेत्किमतः परम् । देहिनः करणीय
 स्याज्जातं देहफलं यतः ॥ १७ ॥ गच्छतस्तिष्ठतो वाऽपि
 जाग्रतः स्वपतोऽपि वा । यन्न भूतहितायांय तत्पशोरप
 चोद्धृतम् ॥ १८ ॥ कृते प्रत्युषकारो यो वणिग्धमा न सा-
 धुता । तत्रापि ये न कुर्वन्ति पशवस्ते न मानुषाः ॥ १९ ॥
 मातुः किन्तेन जातन यस्यात्मा ऽपीह दुर्भरः । समर्थो नो-
 पकारी चेत्तस्यापि जननेन किम् ॥ २० ॥ एष मे प्रवरो
 भाति शुद्धधर्मप्रदो विधिः । परोपकरणादन्यत्सर्वमल्पं स्मृतं
 बुधैः ॥ २१ ॥ परोपकारशून्यस्य धिङ्मनुष्यस्य जीवितम् ।
 घन्यास्ते पशवो येषा चर्माप्पुपकरिष्यति ॥ २२ ॥ जीवि-

तान्मरणं श्रेष्ठं परोपकृतिवर्जितात् । मरणं जीवितं मम्य
 यत्परापकृतिज्ञमम् ॥ २३ ॥ पञ्च विच चर्षं विचं चले
 भीषितपौषने । यसाचसभिद सर्वे कीर्तिर्यस्य स जीवति
 ॥ २४ ॥ पशवोऽपि हि जीवन्ति केयसात्सोदरम्भराः । स
 पुनर्भीषितश्चाधो यः परार्थं हि जीवति ॥ २५ ॥ अज्ञानस्य
 सयदृष्ट्वा बन्धीकस्य तु संशयम् । अबध्य द्विपस कुर्यादा
 नाध्ययनकथम् ॥ २६ ॥ यदि प्राण्युपकाराय वेदोऽयं
 मोपयुज्यते । ततः किमुपकारोऽस्य मत्यहं क्रियते वृथा
 ॥ २७ ॥ सज्जनाः परोपकार शूराः शस्त्रं धनं कृपणाः ।
 कुम्भस्यो मन्दासं प्राणास्यय एव मुञ्चन्ति ॥ २८ ॥ यस्य
 जना न बदन्ति महस्य मो समरे मरणं विमये वा । न
 श्रुतदानमहापनतां वा तस्य भवः कृमिकीटसमानः ॥ २९ ॥
 पिबन्ति नद्याः स्वयमेव नाम्मः स्वयं न स्नादन्ति फलानि
 वृक्षाः । नादन्ति तस्यं सल्लु वारिवाहाः परोपकाराय सतां
 विमृतयाः ॥ ३० ॥ रत्नाकरः किं कुरुते हि रत्नैर्बिन्ध्याघसः
 किं करिमिः करोति । श्रीसदसण्डैर्भस्त्रयाघसः किं परो
 पकाराय सतां विमृतयाः ॥ ३१ ॥ भवन्ति नन्नास्तरवाः
 फलोद्गमैर्नान्मुभिर्भूरिभिकम्बिनो यनाः । अनुदताः तस्य
 रुवा समृद्धिभिः स्वभाष एवैप परोपकारिणाप ॥ ३२ ॥
 श्रोत्रं सुतदैव न कुण्डलेन दानेन पाणिर्न तु कङ्कलेन । वि

भाति कायः खलु सज्जनानां परोपकारेण न चन्दनेन ॥ ३३ ॥
 पद्माकरं दिनकरो विकचं करोति चन्द्रो विकासयति कैर-
 चचक्रवालम् । नाभ्यर्थितो जलधरोऽपि जलन्ददाति सन्तः
 स्वय पराहितेषु कृताभियोगाः ॥ ३४ ॥ पतत्यवश्यं हि वि-
 कृष्यमाणं कालेन यत्रादपि रक्ष्यमाणम् । वर्ष्माग्ना सि-
 ध्यति चेत्परार्थः स एव मर्त्यस्य परः पुमर्थः ॥ ३५ ॥ दातुः
 परोपकृतिनिर्भरचित्तवृत्तेरासन्नदूरगणना नहि संश्रितेषु ।
 भानुर्विकासयति हन्त सरोजखण्डं पाणिस्थपङ्कजमयं भुवन-
 न्तरेषु ॥ ३६ ॥ किं चन्द्रमाः प्रत्युपकारलिप्सया करोति
 शोभिः कुमुदावबोधनम् । स्वभाव एवोन्नतचेतसां सतां परो-
 पकारव्ययमनं हि जीवितम् ॥ ३७ ॥ जीवित तदापि जीवि-
 तमध्ये गण्यते स्रुकृतिभिः किमु पुंसाम् । ज्ञानविक्रमकला-
 कुललज्जात्यागभोगरहितं विफलं यत् ॥ ३८ ॥ यो नात्मज्ञो
 न च गुरौ न च भृत्यवर्गे दीने दयां न कुरुते न च बन्धुवर्गे
 किन्तस्य जीवितफलं हि मनुष्यलोके काकोऽपि जीवति
 चिराय धलिञ्च भुङ्क्ते ॥ ३९ ॥ अचिन्त्यरूपो भगवान्निरञ्जनो
 विश्वम्भरो ज्ञानमयश्चिदात्मा । विशोषितो येन हृदि क्षयं
 नो वृथा गतं तस्य नरस्य जीवितम् ॥ ४० ॥ ब्रह्मादिदेवो-
 ऽखिलविश्वदेवो मोक्षप्रदोऽतीतगुणः प्रशान्तः । धृतो न
 योगेन हृदि स्वकीये वृथा गतं ॥ ४१ ॥ आनन्दरूपो

निम्नबोधरूपो दिव्यस्वरूपा बहुनामरूपः । तपः समाधौ
 कसितो न येन वृथा० ॥ ४२ ॥ इदं शरीरं परमार्थसाधनं
 धर्मकोटौ बहुपुण्यसंस्थम् । स्रष्ट्याऽपि यो नो विदधीत धर्म
 वृथा० ॥ ४३ ॥ धर्माधिक्यामानपि मांसमुषैददाति या शुद्ध-
 तराश्च कीर्तिम् । सा येन विद्या ऽधिगता न यत्नतो वृथा०
 ॥ ४४ ॥ तपोभिरुग्रैरपि दुर्कर्मिणां नृणां सत्सङ्गतिं पुण्यवशाद्दु-
 पेत्य यः । नोद्धारयेत्संस्तुतः स्वमान्ब्रह्मा वृथागतं तस्य
 नरस्य जीवितम् ॥ ४५ ॥

विद्या १४

विद्याधनं श्रेष्ठधनं तन्मूलमितरद्दनम् । दानेन वदते
 नित्यं न माराय न नीयते ॥ १ ॥ विद्या सर्वमनुप्याणां
 जननी नापरा स्पृता । माताऽनया पुमान्यस्माद्दृष्टेऽहो कद्रये
 सुखम् ॥ २ ॥ विद्या रूपं कुरूपाणां समा रूपं तपस्विनाम् ।
 कोकिलानां स्वरो रूपं स्त्रीणां रूपं पतिव्रतम् ॥ ३ ॥ सर्वद्रव्येषु
 विद्यैव द्रव्यमाहुस्तुत्तमम् । अहार्यत्वादनप्यत्वाद्दस्यत्वाच्च
 सर्वदा ॥ ४ ॥ इत्तुर्न गोचरं याति दत्त्वा भवति विस्तृता ।
 कल्पाम्बेऽपि न या नश्येत्किमन्यद्विद्यया समम् ॥ ५ ॥
 अपूर्वः कोऽपि कोऽप्यं विद्यत तत्र भारति । व्ययतो वृद्धि-
 यायाति सययायाति सखयात् ॥ ६ ॥ सद्विद्या यदि का

चिन्ता वराकोदरपूरणे । शुकोऽप्यशनमाप्नोति हरे राम इति
 ब्रुवन् ॥७॥ विद्या ददाति विनयं विनयाद्याति पात्रताम् ।
 पात्रत्वाद्धनमाप्नोति धनाद्धर्मन्ततः सुखम् ॥ ८ ॥ विद्यया
 शस्यते लोकं पूज्यते चोत्तमेः सदा । विद्याहीनो नरः प्राङ्ग-
 सभायां नैव शोभते ॥ ९ ॥ गतेऽपि वयासि ग्राह्या विद्या
 सर्वात्मना बुधैः । यद्यपि स्यान्न फलदा सुलभा साऽन्य
 जन्मनि ॥१०॥ नक्षत्रभूषणं चन्द्रो नारीणां भूषणं पतिः ।
 पृथिवीभूषणं राजा विद्या सर्वस्य भूषणम् ॥ ११ ॥ यथा
 खननवानित्रेण नरो वार्यधिगच्छति । तथा गुरुगतां विद्यां
 शुश्रूषुरधिगच्छति ॥१२॥ यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं सम-
 धिचच्छति । तथा तथा विजानाति विज्ञानश्चास्य रोचते
 ॥१३॥ तत्कर्म यन्न वन्थाय सा विद्या या विमुक्तये । आया-
 सायापरं कर्म विद्याऽन्या शिल्पनैपुणम् ॥ १४ ॥ श्रुत्वा धर्मं
 विजानाति श्रुत्वा त्यजति दुर्मतिम् । श्रुत्वा ज्ञानमवाप्नोति
 श्रुत्वा मोक्षञ्च विन्दति ॥१५॥ वित्तं वन्धुर्वयः कर्म विद्या
 भवति पञ्चमी । एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम्
 ॥ १६ ॥ धर्माधर्मौ न जानाति लोकोऽयं विद्यया विना ।
 तस्मात्सदैव धर्मात्मा विद्यादानपरो भवेत् ॥ १७ ॥ कामवेनु-
 गुणा विद्या ह्यकाले फलदायिनी । प्रवासे मातृसदृशी विद्या-
 गुप्त धनं स्मृतम् ॥१८॥ तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयस-

करं परम् । तपसा किञ्चिदपि हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥१९॥
 अनेकसंशयोच्छेदि परोसार्वस्य दर्शकम् । सर्वस्य सोपनं
 शास्त्रं यस्य नास्त्यन्य एव सः ॥ २० ॥ मातृपितृकृताभ्यासो
 गुणितामेति वासकः । न गर्मस्युतिमात्रेण पुत्रो मवति
 ॥ २१ ॥ शुनः पुच्छयिष व्यर्थ जीवित विद्यया विना । न
 गुणगोपने शक्तं न च दर्शनधारणे ॥ २२ ॥ विद्या विभ्रं
 मवासेषु भार्या मित्रं गृहेषु च । व्यापितस्यौषधं मित्रं पर्वो
 मित्रं मृतस्य च ॥२३॥ सुसार्थी यस्त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी वा
 स्पमेत्सुखम् । सुसार्थिनं कुतो विद्या कुतो विद्यार्थिनः
 सुखम् ॥२४॥ गुरुगुरुपया विद्या पुष्कलेन घनेन वा । अथवा
 विद्यया विद्या चतुर्थं नैव माधनम् ॥२५॥ वासादपि गृहीतव्यं
 युक्तमुक्त मनीषिभिः । रवेरविषये किञ्च मदीपस्य मकाशनम्
 ॥२६॥ परं पसितकायेन कर्मभ्यः श्रुतसंग्रहः । न तत्र घनिनो
 यान्ति यत्र यान्ति बहुश्रुता ॥ २७ ॥ किं कुसेन विद्याखेन
 विद्याहीनस्य वेदिनः । विद्यावान्पूज्यते लोके नाविद्यः परि
 पूज्यते ॥ २८ ॥ पुरुषं साहसकेशाद्यर्मनायासकारिणम् ।
 मस्वीर्षिमुवाति कापि विद्याऽभ्यस्ता न मुञ्चति ॥२९॥ किं
 तस्य मानुपत्वेन बुद्धियस्य न निर्मला । बुद्ध्याऽपि किं फल
 न्तस्य पत्र विद्या न साञ्जिता ॥३०॥ विद्यया चिनयाऽवाप्तिः
 सा चेदविनयावहा । किं कुमाः कम्प्रति प्रमो गरदायां स्व

मातरि ॥ ३१ ॥ यस्येदं जन्म पाञ्चाक्षरं तमाश्वेव महामते ।
 विशन्ति विमला विद्या मुक्ता वेणुमिवोत्तमम् ॥३२॥ हा हा
 पुत्रक नाधीतं मृगतैतासु रात्रिषु । तेन त्वं विदुषां मध्ये पङ्के
 गौरिव सीदसि ॥ ३३ ॥ पुस्तकेषु च नाधीतं नाधीतं गुरुस-
 न्निधौ । न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये वको यथा ॥३४॥
 बाढं गुणवती विद्या न मुदे विनयं विना । मूर्खताऽपि मुदे
 भूयान्महत्सु विनयान्विता ॥३५॥ पुस्तकस्था तु या विद्या
 परहस्तगतं धनम् । कार्यकाले समुत्पन्ने न सा विद्या न
 तद्धनम् ॥३६॥ प्रथमे नार्जिता विद्या द्वितीये नार्जितं धनम् ।
 तृतीये नार्जितं पुण्यं चतुर्थे किं करिष्यति ॥ ३७ ॥ भा नुर्वै
 जायते लक्ष्म्या सरस्वत्यऽपि जायते । उभयोरपि संयोगो न
 प्रायो दृश्यते भुवि ॥३८॥ धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा
 वापि तद्विधा । तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं वीजमिवोषरे
 ॥३९॥ यः पठति लिखति पश्यति परिपृच्छति पण्डितानु-
 पाश्रयति । तस्य दिवाकरकिरणैर्नलिनीदलमिव विकास्यते
 बुद्धिः ॥४०॥ निरक्षरे वीक्ष्य महाधनत्वं विद्याऽनवद्या विदुषा
 न हेया । रत्नावतंसाः कुलटाः समीक्ष्य किमार्यनार्यः कुलटा
 भ्रान्ति ॥४१॥ न चोरहार्यं न च राजहार्यं न भ्रातृभाज्यं न
 च भारकारि । व्यये कृते वर्धते एव नित्यं विद्याधनं सर्वधन-
 प्रधानम् ॥ ४२ ॥ वसुमतीपतिना नु सरस्वती बलवता रिपु-

णाऽपि न नीयते । समविभागहरैर्न विभज्यते विविधबोधेषु
 चैरपि श्रेष्यते ॥ ४३ ॥ मातेष रक्षाति पितेष द्विते निपुष्कते
 कान्तेष चाभिरमयत्यपनीय सेवम् । सस्मन्तिनोति वितनोति
 च दिष्टु कीर्ति किं विभ साधयति कस्यसतेव विद्या ॥४४॥
 विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं विद्या योमकरी
 यथा सुखकरी विद्या शुद्धार्था गुरु । विद्या बन्धुजनो विदेशगमने
 विद्या परन्दैवर्त विद्या राजसु पूज्यते न हि धनं विद्याविहीनः
 पयुः ॥ ४५ ॥ विद्या नाम नरस्य कीर्तिरत्तुष्ठा भाग्यस्रये
 चाभयो धनुः कामदुषा रतिश्च विरहे नेत्रं तृतीयश्च सा ।
 सत्कारायतन कुलस्य महिमा रत्नैर्बिना भूषणं तस्मादन्यमु
 पेक्ष्य सवविषयं विद्याऽपिकार कुरु ॥ ४६ ॥ इर्तुर्पाति न
 गोचरं किमपि शो पुष्णाति सर्वात्मना धर्षिभ्यः धतिपाद्यमा
 नमनिष्ठ प्राप्नोति वृद्धिं पराम् । कस्यान्तेष्वपि न प्रयाति
 निधनं विद्यास्यमेतद्धनं यदा तामति मानमुञ्चत नृपाः
 कस्तैः सह स्पर्धते ॥ ४७ ॥ कथूरा न विभूषयन्ति पुरुषं हारा
 न चन्द्रोऽज्ज्वला न स्नानं न विस्मयनं न कुसुम नालस्कृता
 मूर्धजाः । बाण्येका समसङ्क्रान्ति पुरुषं या संस्कृता पार्यते
 क्षीयन्ते सल्ल मूषणानि सतत बाग्भूषणं भूषणम् ॥ ४८ ॥
 सान्तिश्चद्रघनेन किं किमतिभिः प्रोषोऽस्ति वेदादेनां ज्ञाति
 श्रेहनसेन किं पादि सुहादिष्यौषधैः किं फलम् । किं सर्पैर्यदि

दुर्जनः किमु धनैर्विद्याऽन्वया यदि व्रीडा चेतिकमु भूषणैः
 मृकाविता यद्यस्ति राज्येन किम् ॥४९॥ अस्त्यद्यापि चतुः-
 समुद्रपरिखापर्यन्तमुर्वीतलं वर्तन्तेऽपि च तत्र तत्र रासिका
 गोष्ठीषु सक्ता नृपाः एकस्तत्र निरादरी भवति चेदन्यो भवेत्सा-
 द्रो वाग्देवी वदनाम्बुजे वमति चेतको नाम दीनोजनः ॥५०॥

पण्डितः १५

पण्डिते हि गुणाः सर्वे मूर्खे दोषाश्च केवलाः । तस्मा-
 न्मूर्खसहस्रेभ्यः प्राज्ञ एको विशिष्यते ॥ १ ॥ प्राज्ञो हि
 जल्पतां पुतां श्रुत्वा वाचः शुभाशुभाः । गुणवद्वाक्यमादत्ते
 हंसः क्षीरमिवम्भसः ॥२॥ शोकस्थानसहस्राणि भयस्थान-
 शतानि च । दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम्
 ॥ ३ ॥ नाप्राप्यमभिवाञ्छन्ति नष्टं नञ्छन्ति शोचितुम् ।
 आपत्स्वपि न मुह्यन्ति नराः पण्डितबुद्धयः ॥ ४ ॥ निषेवते
 प्रशस्तानि निन्दितानि न सेवते । अनास्तिकः श्रद्धधान
 एतत्पण्डितलक्षणम् ॥ ५ ॥ क्रोधो हर्षश्च दर्पश्च हीस्तम्मो
 मान्यमानिता । यमर्थाज्ञापनार्थन्ति स वै पण्डित उच्यते
 ॥ ६ ॥ यस्य कृत्यं न जानन्ति मन्त्रं वा मन्त्रितं परे ।
 कृतमेवास्य जानन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥७॥ यस्य कृत्यं न
 विघ्नन्ति शीतमुष्णं भयं रतिः । समृद्धिरसमृद्धिर्वा स वै

पण्डित उच्यते ॥ ८ ॥ निश्चिन्त्य यं प्रकृत्ये नान्तर्भवति
 कर्मणः । अद्वन्द्वकृत्यो वक्ष्यान्ता मं वै पण्डित उच्यते
 ॥९॥ आयकर्मणि रच्यन्ते भूतिकर्माणि कुर्वते । हितञ्च
 नाम्यमृषन्ति पण्डिता मन्तव्यम् ॥१०॥ न ह्यप्यत्वात्ममदने
 नावनानेन तप्यते । गाह्यो ह्यस्मात्प्राम्यो यं स पण्डित
 उच्यते ॥ ११ ॥ प्रकृत्यारु विप्रकृत्य उद्वेगमतिमानवान् ।
 आयु प्रन्यस्य वक्ता च यं स पण्डित उच्यते ॥१२॥ आत्म-
 ज्ञान मयाग्मन्निनिता धर्मनित्यता । यदयो नापकथन्ति
 स च पण्डित उच्यते ॥ १३ ॥ अर्थ महान्तमायाय विद्यामै-
 श्वर्यैव वा । विवर्ग्यममुद्भट्टो यं स पण्डित उच्यते ॥१४॥
 किं कृपेन विद्यापेन विद्याहीनस्य त्रेडिनः अकुपीनो ऽपि
 यो विद्यान्वर्गपि स पूज्यत ॥ १५ ॥ कश्चिन्महर्षिर्मुखाणामेक
 क्रीणामि पण्डितम् । पण्डिता यथकृष्टेषु कृपाभिः प्रपन्नं
 पश्य ॥ १६ ॥ यत्र पिट्टज्ञाना नास्ति श्लाघ्यस्तथात्परीगपि ।
 निम्नरात्प स्य एण्डो ऽपि दुमायते ॥ १७ ॥ पिट्टानि च
 विज्ञानानि विज्ञानपरिभ्रमम् । नहि बन्ध्या विज्ञानाति
 गुर्भी ममवरेणाम ॥ १८ ॥ स्वष्टः पूज्यत मूढः स्वप्राये
 पूज्यत ममू । स्वष्टः पूज्यते राजा विद्याम्वर्षत्र पूज्यते ॥१९॥
 विद्वन्मन्त्रपुत्रश्च नैव मुनयं कदाचन । स्वदेशे पूज्यते
 राजा विद्याम्वर्षत्र पूज्यते ॥ २० ॥ विप्रोऽपि यो मवेन्मूर्खः

स पुराद्ग्रहिरस्तु मे । कुम्भकारोऽपि यो विद्वान्ऽपि तिष्ठतु
पुरे मम ॥ २१ ॥ मविद्यः पुरुषः श्रेष्ठो यत्र कुत्रापि तिष्ठति ।
तत्रैव भवति श्रीमान् पूजापात्रञ्च भूभुजाम् ॥ २२ ॥ सेना-
पसञ्च राज्यञ्च दण्डनेतृत्वमेव च । सर्वलोकाधिपत्यञ्च
वेदशास्त्रिर्ददति ॥ २३ ॥ पण्डितो हि वरं शत्रुर्न मूर्खो
हितकारकः । वानरेण हतो राजा विप्रचौरेण रक्षितः ॥ २४ ॥
मातृवत्परदारंश्च परद्रव्याणि लोण्डवत् । आत्मवत्सर्वभृतानि
यः पश्यति न पश्यति ॥ २५ ॥ विद्यावृद्धान् नदैव त्वमुपा-
सीथा युधिष्ठिर । शृणुयास्ते च यद्ब्रूयुः कुर्याश्चैत्राविचार-
यन् ॥ २६ ॥ प्रातरुत्थाय तान् राजन् पूजयित्वा यथाविधि ।
कृतकालं समुत्पन्ने पृच्छेथाः कार्यमात्मनः ॥ २७ ॥ ते तु
समानिता राजंस्त्वया कार्यहि वार्थिना । प्रवक्ष्यान्ति हितं तात
सर्वथा तव भारत ॥ २८ ॥ विद्याविनयोपेतां हरति न चेतांसि
कस्य मनुजस्य । काञ्चनमणिसंयोगो नो जनयति कस्य
लोचनानन्दम् ॥ २९ ॥ यद्यपि भवति कुरूपो वस्त्रालङ्कारवेष-
परिहीनः । सज्जनसभां प्रविष्टो राजति विद्याऽधिकः पुरुषः
॥ ३० ॥ विद्वत्कवयः कवयः केवलकवयस्तु केवलं कपयः ।
कुलजाया सा जाया केवलजाया तु केवलं माया ॥ ३१ ॥
न पण्डिताः साहसिका भवन्ति श्रुत्वाऽपि ते संतुलयन्ति
तत्त्वम् । तत्त्वं समादाय समाचरन्ति स्वार्थं प्रकुर्वन्ति परस्य
चार्थम् ॥ ३२ ॥ संपूर्णकुम्भो न करोति शब्दमर्थो घटो

पापमुपैति नूनम् । विद्वांस्कुलीनो न करोति गर्भं गुणैर्विहीन
 बहु भक्षयन्ति ॥ ३३ ॥ क्षिप विमानासि चिर शृणोति
 विज्ञाय चार्थं भक्त न कामात् । नासपृष्ठो ष्युपयुक्ते वरार्थे
 तस्मिन्नान प्रथम पण्डितस्य ॥ ३४ ॥ इमसुरगर्भैः प्रपान्
 मूढा पनरहिता विमुधा प्रयाम्नु पद्मधाम । गिरिविस्तार-
 ताऽपि काकपङ्क्तिः पुच्छिनगतेर्न समा हि रामहसैः ॥ ३५ ॥
 बदीरितोऽर्थः पथुनाऽपि पृथत इयाश्च नागाश्च बह्वि
 षोदिता । अमुक्कमप्युदति पण्डिता जनः परेऽङ्कितज्ञानकृत्
 हि बुद्धयः ॥ ३६ ॥ विद्याविद्याममनसा घृतश्रीकाशिनाः
 मस्यप्रवा रहितमानमखापहाराः । ससारदुःखदखनेन सुमुविता
 ये धन्या नरा विदितकर्मपरोपकाराः ॥ ३७ ॥ अस्या जन-
 दित्तमयी मनसः प्रहृष्टिरन्यैव काऽपि रचना बचनाबसीनाम् ।
 ओकोधरा च कृतिराकृतिरामहृद्या विद्यावता सकृत्प्र
 गिरां दधीपः ॥ ३८ ॥ वैद्य पानरत्न नटं कुपठिनं स्वाच्छा
 बह्विनि द्विज पोष कापुरुष इय गतरस्य मूर्खं परिग्रामकम् ।
 रामान च कुम्भिभिः परिहृतं दृष्ट्वा सोपद्रवं भार्या बौवन-
 गर्भितां पररतां मुञ्चन्ति ते वण्डिताः ॥ ३९ ॥ अविगत
 परमार्थाम्येऽन्माऽवयस्यास्तृणमिव सपुच्छस्फीर्मेव तान्त्र-
 ङ्गदि । अभिनवमदखेस्त्रावपामण्डस्वखानां न भवति
 विसतन्तुर्शरथ वारणानाम् ॥ ४० ॥

मूर्खः १६

वरं पर्वतदुर्गेषु भ्रान्तं वनचरैः सह । न भूर्विजनसमर्गः
 सुरेन्द्रभुवनेष्वपि ॥ १ ॥ मूर्खस्य पञ्च चिह्नानि गर्वो दुर्वचनं
 मुखे । हठी चैव विषादी च परोक्तं नैव मन्यते ॥ २ ॥ मूर्खो
 हि जल्पता पुंसां श्रुत्वा वाचः शुभाशुभाः । अशुभं वाक्य-
 मादत्ते पुरीषमिव मूर्खरः ॥ ३ ॥ मूर्खोऽपि मूर्खं दृष्ट्वा च
 चन्दनादपि शीतलः । यदि पश्यति विद्रांसं मन्यते पितृ-
 घातकम् ॥ ४ ॥ उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये ।
 पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्धनम् ॥ ५ ॥ वरं शरा-
 वहस्तस्य चण्डालागारवीथिषु । भिक्षार्थमटनं राम न मौर्ख्य-
 हतजीवितम् ॥ ६ ॥ अत्याचारो ह्यनाचारोऽत्यन्तनिन्दाऽति-
 संस्तुतिः । अतिशौचमशौचं वा षड्विधं मूर्खलक्षणम् ॥ ७ ॥
 अश्रुतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनः । अर्थाश्चाकर्मणा
 प्रेम्सुर्मूढ इत्युच्यते बुधैः ॥ ८ ॥ अनाहूतः प्रविशति हृष्टो
 बहु भाषते । अविश्वस्ते विश्वसिति मूढचेता नराधमः ॥ ९ ॥
 अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेषि हि नस्ति च । कर्म चार-
 भते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतमम् ॥ १० ॥ परं क्षिपति
 दोषेण वर्तमानः स्वयं तथा । यश्च क्रुध्यत्यनीशानः स
 च मूढतमो नरः ॥ ११ ॥ मदोपशमनं शास्त्रं खलानां
 कुरुते मदम् । चक्षुःप्रकाशकं तेज उलूकानामिवान्वताम् ॥
 १२ ॥ शोभते विदुषां मध्ये नैव निर्गुणमानसः । अन्तरे

तमसां दीपः शोभत नाकतजसाम् ॥ १३ ॥ दाभ्यशास्त्रवि
 मोदन क्लासो गच्छति पीयताम् । व्यमनन सु मूर्खाणां निष्पा
 क्लृप्तन वा ॥ १४ ॥ यस्य नास्ति धिवेऽस्तु केपञ्च यापुश्रुतः
 । न स जानाति शास्त्राणाम्दर्शी पाकरमानिव ॥ १५ ॥
 न व्यापिन विप नापचथा नापिञ्च भूतले । वेदाय स्वश
 रीरुव मोक्षयमक यथा नृणाम् ॥ १६ ॥ न घोरे राजत
 मृगः केवमात्मप्रशमया । अपि चेह पुत्राहीन क्रतुविपः
 प्रकाशते ॥ १७ ॥ गुणदापादशास्त्रज्ञः कथं विमनन जनः
 । किमप्यस्याधिकाराऽस्ति रूपमनोपलब्धिषु ॥ १८ ॥
 मूर्खोऽपि शोभत तावत्तमसां वासुशेष्टिनः । तावत् शोभते
 मूर्खो यावत्किञ्चिन्न भावते ॥ १९ ॥ यस्य नास्ति स्वय
 प्रज्ञा शास्त्र तस्य करति किम् । ज्ञापनाभ्यां विहीनस्य
 वपण किं करिष्यति ॥ २० ॥ रूपपापनमंपन्ना विशास
 कुलमम्भवाः । विद्याहीना न शोभते निर्गन्धा इव किंशुकाः
 ॥ २१ ॥ माता शत्रु पिता वरी शासो येन न पाठितः ।
 न शोभते मभापध्ये हनपध्ये वक्रो यथा ॥ २२ ॥ भन्तः
 मानाहीनस्य महायः किं करिष्यति । मध्येऽपि स्थितो
 वेणुर्वेणुरेव न चन्दनः ॥ २३ ॥ मूलः स्वल्पव्ययघ्रातास्तव
 नाश करोति हि । क सुवीः सत्यनेद्गाण्ड युक्तस्यराति
 साध्वसात् ॥ २४ ॥ मङ्गः सुप्तमाराध्यः सुप्ततरमाराध्यते
 विशेषतः । ज्ञानलवणुर्विदग्ध प्रज्ञापि त नर न रक्षयति ॥

२५ ॥ गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी सुमम्भ्रमाद्यस्य
 । तेनाम्वा यदि सृतिनी वद वन्ध्या कीदृशी भवति ॥२६॥
 येषां न विद्या न तपो न दान ज्ञानं न शीलं न गुणो न
 धर्मः । ते मर्त्यलोके भुवि भारभूता मनुष्यरूपेण सृगाश्चरन्ति
 ॥ २७ ॥ मुक्ताफलैः किं घृगपक्षिणां च मिष्टान्नपानं किमु
 गर्दभानाम् । अन्यस्य दीपो वधिरस्य गीत मूर्खस्य किं
 धर्मकथाप्रवङ्गः ॥ २८ ॥ स्वायत्तमेकान्तगुणं विधाना वि-
 निर्मितं छादनमज्ञतायाः । विशेषतः सर्वविदा समाजे विभू-
 षणं मौनमपण्डितानाम् ॥२९॥ शास्त्राप्यवीत्यापि भवन्ति
 भूर्खा यस्तु क्रियावान्पुरुषः स विद्वान् । सुचिन्तितं चौपव-
 मातुराणा न नाममात्रेण करोत्यरोगम् ॥ ३० ॥ मर्त्यं तपो
 ज्ञानमहिंसता च विद्वत्प्रणामश्च सुशीलता च । एतानि यो
 धारयते स विद्वान् केवलं यः पठते न विद्वान् ॥ ३१ ॥
 अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितमन्यमानाः ।
 दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति भृदा अन्येनैव नीयमाना यथाऽन्धाः
 ॥ ३२ ॥ स्थितो न खादामि हसन्न जल्पे गतं न शोचामि
 कृतं न मन्ये । द्वयोस्तृतीयो न भवामि राजन् केनास्मि
 मूर्खो वद कारणेन ॥ ३३ ॥ वरं दरिद्रः श्रुतिशास्त्रपारगो
 न चापि मूर्खो बहुरन्नसंयुतः । सुलोचना जीर्णपटापि शो-
 भते न नेत्रहीना कनकैरलंकृता ॥ ३४ ॥ काव्यं करोतु
 परिजल्पतु संस्कृतानि सर्वाः कलाः समधिगच्छतु वाच्य

मानाः । सोऽकस्थितिं याद् न वृत्तिं यथावादिष्य सवस्य
 मूलानिकरस्य म चक्रवती ॥ १० ॥ किं गर्भितेन हृष्येण
 परानितेन किं कोकिलस्वरकृतेन विना वमन्तम् । किं कात-
 रेण बहुधस्य परिग्रहेण किं भीषितेन पुरुषेण निरक्षरेण ॥ ११ ॥
 यदा किञ्चिद्भ्रष्टोऽहो द्विष इव यदा च ममपव तदा सब्रह्मो
 ऽस्मीत्यमवदवहितं मम मन । यदा किञ्चित्किञ्चिद्बुधमनम
 काशादवगत तदा मूर्खोऽस्मीति वर इव यदो मे व्यपगतः
 ॥ १२ ॥ मूलतर सुसुभ भमस्य कुमते मूलस्य चाष्टौ गुणाः
 निश्चिन्तो बहुभोजनऽतिमुपरा रात्रिन्दिवा स्पन्नमाक् ।
 कापाकापवितारणापवधिः मानापमान ममः मापेषाम
 पवर्जितो हृष्यपुर्मूलः सुख जीवति ॥ १८ ॥ शक्या वा
 पितु मल्लन हुतमुक्क उग्रण म्यातपा मागेन्ने निश्चिताकु
 शेन मयदा दण्डन गोगर्दमौ । व्याधिर्भेषमग्रैश्च विधिषे
 र्मन्त्रमपागैर्विषं गर्भस्योपपमस्ति घात्रविहित मूर्त्तस्य
 नास्त्योपपम् ॥ १९ ॥ मीमांसा पाठिता न यरूपानिपमैव श्रुता
 तत्वतः श्रीमच्छङ्करपाप्यता भगवती गीताऽप्यपीता म पः ।
 सिद्धान्तापमर्तं क्षिरोमथिमत् ज्ञात्वाऽपि किञ्चित्ततो महा
 चार्षपदं गताः कथमहो खज्जां क्कमन्ते न ते ॥ ४० ॥

सज्जनस्वभावः १७

सुमुक्ताः सर्वमृतानां प्रधानताः अतित्वताः । मेव्याः
 सम्मामकारः पुष्यश्रवणदर्शनाः ॥ १ ॥ जज्ञस्त्रियानि

पुष्पाणि वासयन्ति करद्वयम् । अहो सुपनसां वृत्तिर्बामदक्षि-
णयोः समा ॥२॥ किमत्र चित्रं यत्सन्तः परानुग्रहतत्पराः ।
नाहि स्वदेहशैत्याय जायन्ते चन्दनद्रुमाः ॥ ३ ॥ धनिनो-
ऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चञ्चलाः । प्रभवोऽप्यप्रमत्ता-
स्ते महामहिमशालिनः ॥ ४ ॥ मंपदो महतामेव महतामेव
चापदः । वर्द्धते क्षीयते चन्द्रो न तु तारागणः कश्चिद् ॥५॥
अहो किमपि चित्राणि चरित्राणि महात्मनाम् । लक्ष्मीं
तृणाय मन्यन्ते तद्दारेण नमन्त्यपि ॥ ६ ॥ वज्रादपि कठो-
राणि मृदूनि कुसुमादपि । लोकोत्तराणां चेतामि को हि
विज्ञातुमर्हति ॥ ७ ॥ विकृतिं नैव गच्छन्ति सद्गदोपेण
साधवः । आवेष्टितं महासैषश्चन्दनं न विपाद्यते ॥ ८ ॥ सज्जनं
व्यजनं मन्ये चारुवंशसमुद्भवम् । आत्मानञ्च पारिभ्राम्य
परतापनिवारणम् ॥ ९ ॥ सद्भिस्तु लीलया प्राक्तं शिला-
लिखितमक्षरम् । असद्भिः शपथेनापि जले लिखितमक्षरम्
॥१०॥ नारिकेलसमाकारा दृश्यन्तेऽपि च सज्जनाः । अन्ये
वदरिकाकारा वहिरेव मनोहराः ॥११॥ परोपदेशे पाण्डित्यं
मर्वेषा सुकरं नृणाम् । धर्मं स्वीयमनुष्ठानं कस्यचित्मुमहा-
त्मनः ॥ १२ ॥ यथा चित्तं तथा वाचो यथा वाचस्तथा
क्रियाः । चित्ते वाचि क्रियायाञ्च साधूनामेकरूपता ॥१३॥
उपकर्तुं प्रियं वक्तुं कर्तुं स्नेहमकृत्रिमम् । मुजनानां स्वभा-
वोऽय केनेन्दुः शिशिरीकृतः ॥ १४ ॥ निर्गुणेष्वपि सत्त्वेषु

दयां कुर्वन्ति माषवः । नदि सहरते ज्योत्स्ना चन्द्र
 श्याम्भाम्भेशमाने ॥ १५ ॥ अपकारिषुः यः माघुः माघुत्वे
 तस्य का गुणः । अपकारिषु य साघुः स माघुः मन्त्रिरु-
 च्यते ॥ १६ ॥ हृदयानि मत्तादेव कठिनानीति मे मतिः ।
 स्रष्टवाम्बिशिष्यस्तीक्ष्णैर्मिथन्त न मनाग्यतः ॥ १७ ॥
 स्वभाष नव मुञ्चन्ति मन्त ममगतोऽसताम् । न श्रमन्ति
 रुत मञ्जु काकमपकृत पिक्ताः ॥ १८ ॥ स्वगुणापरदोषाश्च
 वस्तु मार्षपितृ पराम् । याश्चतार निराकर्तु मतां मिह्ना
 नहायते ॥ १९ ॥ पातिताऽपि कगाघातेरुत्पतसेव कम्बुकः ।
 मायेव साघुवृत्तानामस्मापिन्या त्वपचयः ॥ ० ॥ प्राणा
 यवात्मनाऽमीष्टा भूतानामपि त तथा । आरमापम्येन भूतपु
 दयां कुर्वन्ति माषवः ॥ २१ ॥ कुसुमस्तपकस्येव द्व वृत्ती
 स्ता मनस्विनः । मूर्ध्नि वा सर्वलाकस्य विधीयेत वनेऽयवा
 ॥ २२ ॥ स्थिरा क्लेडी गुणवतां स्रष्टवुदया न वाच्यते ।
 रत्नदीपस्य हि क्षिप्त्वा पासयाऽपि न नाशयत ॥ २३ ॥
 सद्य पविता रक्ता रक्तश्चास्तमये तथा । सम्यक्ता य
 विपत्तौ य मरुतामरुद्रपता ॥ २४ ॥ विवेकः सह सम्यक्स्या
 विनया विद्यया सह । ममुत्त मत्रयोपर्व विदुषेत्तन्महात्मनाम्
 ॥ २५ ॥ स्वभाष न नहासेव साधुरापहृताऽपि मन् । कर्पूरः
 पावकसृष्टः मौरम कभतेतराम् ॥ २६ ॥ विचे सामः स्रमा
 शक्ती दुःखे वैम्याविहीमता । निर्दग्मता सदापारे स्वभावो

ऽथ महात्मनाम् ॥ २७ ॥ परुषञ्च न भाषन्ते सदा सन्तो
द्विजप्रियाः । न्यायोपेता गुणोपेताः सर्वलोकहिनेषिणः ॥
२८ ॥ न स्पर्न्त्यपराद्धानि स्मरन्ति सुकृतान्यपि । असं-
भिन्नार्थवर्षादाः साधवः पुरुषोत्तमाः ॥ २९ ॥ शैले शैले न
माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे । साधवो नहि सर्वत्र चन्दनं
न वने वने ॥ ३० ॥ सुलभाः पुरुषा लोके साधवः साधु-
कारिणु । असाधुषु पुनः साधुर्दुर्लभः पुरुषो भुवि ॥ ३१ ॥
ते साधवः सृजन्मानस्तैरियं भूषिता धरा । अपकारिणु
भूतेषु ये भवन्त्युपकारिणः ॥ ३२ ॥ यस्य चित्तं द्रवीभूत
कृपया सर्वजन्तुषु । स धन्यः संसृतौ पुण्यः किं जटाभस्म-
वलकलैः ॥ ३३ ॥ शिष्टाचारः प्रियो यषु दमो येषु प्रति-
ष्ठितः । सुखं दुःखं नमं येषा मखं येषा परायणम् ॥ ३४ ॥
न धनार्थं यशोऽर्थं वा धर्मस्तेषां शुधिष्ठिर । अवश्य कार्थ्यं
इत्येव शरीरस्य क्रियास्तथा ॥ ३५ ॥ न भयं क्रोधचापल्ये
न शोकस्तेषु विद्यते । न धर्मध्वजिनश्चैव न गुह्यं किञ्चि-
दास्थिताः ॥ ३६ ॥ आमरणान्ताः प्रणयाः क्रोपास्तत्क्षण-
भङ्गुराः । परित्यागाश्च निःसङ्गा भवन्ति हि महात्मनाम् ॥
३७ ॥ दान्तिदन्तसमानं हि निःसृतं महता वचः । कूर्मग्रीवेव
नीचाना पुनरायाति याति च ॥ ३८ ॥ सज्जना एव साधूनां
प्रथयन्ति गुणोत्करम् । पुष्पाणा सौरभं प्रायस्तनुते दिक्षु
मारुतः ॥ ३९ ॥ कर्तव्यमाचरन्कार्यमकर्तव्यमनाचरन् ।

तिष्ठति प्रकृताचारो म वा आय इति स्पृता ॥ ६० ॥ महती
 मार्गमनैव विपत्तिरपि क्षोभने । दन्तमद्गो हि नागानां श्ला
 ग्यो गिरिविदारण ॥ ६१ ॥ मत्स्यु पशतां विच मपस्युप
 लकोमलम् । आपरस्यु च महाशैलशिख्रासहातककशम् ॥ ६२ ॥
 ज्ञप्सपिभि मापाये भोगे रज्यन्ति नोत्तमा । ससज्या
 म्योजकिमस्त्वं न मार्गयति कैवलम् ॥ ६३ ॥ इत्तमा वक्षेश
 विसाम क्षम सोडु नहीतरः । मणिरेव महाशाण्यपणं न मु
 यत्कणः ॥ ६४ ॥ ये च मंशास्तरजमः मंशाततममध्वये ।
 मन्वे स्थिता महाग्माना दुगाण्याततरन्ति त ॥ ६५ ॥
 रक्तत्व कमस्तानां मत्पुरुषाणां परापकारित्वम् । अमर्ता च
 निर्दयत्व स्वभावमिदं त्रिषु श्रितयम् ॥ ६६ ॥ संपाद यस्य
 म इषो विपादे विपादा रणे च धीरत्वम् । त मुचनत्रयति
 लक जनयति जननी सुत विरलम् ॥ ६७ ॥ अभिययचनद
 रिद्वैः मियवचनाब्धैः स्वदारपरितुष्टैः । परपरिवादनिद्वैतैः
 क्वचित्स्ववियम्भिता वसुधा ॥ ६८ ॥ वदन मसादसदनं
 मद्य हृदय मुभामुवा वाचः । करण परोपकरणयेर्पा केषां
 म ते वग्धाः ॥ ६९ ॥ सुमनो न याति वैर परहितानिरता
 विनाशकास्तपि । छेदेऽपि चम्दनतस्तु सुरभयति सुस कु
 ढारस्य ॥ ७० ॥ मूकः परापवादे परदारनिरीक्षणेऽप्यग्धाः
 पङ्कः परचनहरणे म ज्वति लोकाजये पुरुषः ॥ ७१ ॥ किं
 मपुना किं विपुना किं सुपया किं च वसुधयाऽश्लया ।

यदि हृदयहारिचरितः पुरुषः पुनरेति नयनयोरयनम् ॥५२॥
शरदि न वर्षति गर्जति वर्षति वर्षासुनिःस्वनां पेयः । नीचो
वदति न कुरुते न वदति मुजनः करोत्येव ॥ ५३ ॥ छिन्नो-
ऽपि रोहति तरुश्चन्द्रः क्षीणोऽपि वर्षते लोके । इति विमृ-
शन्तः मन्तः संतप्यन्ते न ते विपदा ॥ ५४ ॥ इयमुन्नतस-
त्वशालिनां महतां कापि कठोरचित्तता । उपकृत्य भवन्ति
दूरतः परतः मत्युपकारशङ्कया ॥ ५५ ॥ न वैग्मुहीपयति
प्रशान्तं न दर्पमारोहति नास्तपेति । न दुर्गतोऽस्मीति
करोत्यकार्यं तमर्ग्यशील परमाहुरार्याः ॥ ५६ ॥ दानाय
लक्ष्मीः मुकृताय विद्या चिन्ता परब्रह्मविनिश्चयाय । परो-
पकाराय वचांसि यस्य बन्धस्त्रिलोकीतिलकः स एव ॥५७॥
न स्वे सुखे वै कुरुते प्रहर्षं नान्यस्य दुःखे भवानि महत्तः ।
दत्त्वा न पश्चात्कुरुते हि तापं स कथ्यते सत्पुरुषार्यशीलः
॥ ५८ ॥ आदिमध्यनिघनेषु सौहृदं सज्जने भवति नेतरे
जने । छेदतापननिघर्षताडनैर्नान्यभावमुपयाति काञ्चनम् ॥
५९ ॥ तुङ्गात्मनां तुङ्गतराः समर्था मनोन्धःन्पूरयितुं न
नीचाः । वागधरा एव धराधराणां निदाघदाहं शमितुं न
नद्यः ॥ ६० ॥ अज्ञातगोत्रा विदितात्मतत्त्वा लोकस्य दृष्ट्या
जडवाद्भिमान्तः । चरन्ति भूतान्यनुकम्पमानाः मन्तो यहञ्छो-
पनतोपभोग्याः ॥ ६१ ॥ कुलं पवित्रं जननी कृतार्था वि-
श्वम्भरा पुण्यवती च तेन । अपारसंवित्मुखसागरेऽस्मिंस्त्रीनं

परे ब्रह्मणि यस्य चेत ॥ ६२ ॥ विद्या विनादाय धर्मं म
 दाय शोकेः परेषां परिपीडनाय । सस्रस्य साधारिपरीतये-
 तश्चानाय दानाय च रसज्ञाय ॥ ६३ ॥ यद्गोः शृङ्गं सप्तवा
 स्रममाणं कस्याथादिः सर्वपस्यकदेशः । विन्दुः मिथुः मि
 न्युरप्यरुविन्दुरग्नौ लुम्बे साधुनीषोपकारे ॥ ६४ ॥ पात
 कश्चिच्चतुरान्ययः कृष्णान्याचते मस्रपरं पिपासया । ६५ ॥ अपि
 पूरयति विश्वमम्बमा इन्त इन्त महतामुदारता ॥ ६६ ॥ अ
 धिरत परकायकृता मता मधुरेमाऽतिशयन बधोऽप्युतम् ।
 अपि च मानममम्बुनिभिपक्षा विमलशारदपार्वणधन्विका ॥
 ६७ ॥ वनेऽपि निहा सृगर्मानभक्षिणो बुभुक्षिता नैव तृण
 चरन्ति । एवं कुञ्जीना व्यमनाभिमुता न नीचकमापि ममा
 चरन्ति ॥ ६७ ॥ विपक्षि वयमप्यभ्युदये सप्ता सदाभिवाक्
 पट्टता युषि विक्रमः । यद्यपि चाभिरुषिर्भ्रमन श्रुतौ मकृ
 तिनिद्वयिद् द्वे महात्मनाम् ॥ ६८ ॥ शुद्धः स एव कुञ्जमश्व
 स एव धीरः श्लाघ्यो विपस्त्रायि न मुञ्चति यः स्वभाषम् ।
 तप्त यथा दिनकरस्य मरीचिताक्षेर्द्वेऽस्यमश्वपि द्विम न तु
 शीतस्यम् ॥ ६९ ॥ कान्ताकटाक्षविशिष्टा न लुनन्ति यस्य
 चित्तं न निर्द्वैति कापकृष्णानुतापः । कर्षन्ति मुरिबिषयाश्च
 न लोमपाथिर्लोकत्रयं जपति कृस्नयिद् स धीरः ॥ ७० ॥
 आस्ताशितोऽपि मुञ्चनो म बहस्यवाप्य निष्पीडितो मधुर
 मुद्गमर्षाभ्युदण्डः । भीषो जनां गुणसत्तरपि तेभ्यमानो हा

स्येन तद्वदति यत्कलहेऽप्यत्राच्यम ॥ ७१ ॥ दाता न दा-
पयति दापयिता न दत्ते यो दानदापनपरो मधुरं न वक्ति ।
दानञ्च दापनमथो मधुरा च वाणी त्रीण्यप्यमूर्ति खलु सत्पु-
रुषे वसन्ति ॥ ७२ ॥ केनाञ्जितानि नयनानि मृगाङ्गनानां
कां या करोति रुचिराङ्गरुहान्मयूरान् । कश्चोत्पलेषु दल-
सनिचयं करोति को वा क्रमोति दिनयं कुलजेषु पुंसु ॥ ७३ ॥
नहि भवति वियोगः स्नेहाविच्छेदेऽतुर्जगति गुणनिधीनां स-
ज्जनानां कदाचत् । घनतिमिर्गनिरद्भो दूरमस्थोऽपि चन्द्रः
किमु कुमुदवनानां प्रेमभङ्गं करोति ॥ ७४ ॥ वनापि वचमि
काये पुण्यपीयूषपूर्णास्त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः ।
परगुणपरमाण्वन्पर्वतीकृत्य नित्यं निजहृदि विक्रमन्तः धन्ति
सन्तः कियन्तः ॥ ७५ ॥ घृष्टं घृष्टं पुनरपि पुनश्चन्दनं चारु-
गन्धं छिन्नं छिन्नं पुनरपि पुनः स्वादु चेवेक्षुकाण्डम् । दग्धं
दग्धं पुनरपिपुनः काञ्चनं कान्तवर्णं न प्राणान्ते प्रकृतिवि-
कृतिर्जायते चोत्तमानाम् ॥ ७६ ॥ करे श्लाघ्यस्त्यागः क्षिरसि
गुरुपादप्रणयिता मुखे सत्या वाणी विजयि भुजयोर्वीर्यमतु-
लम् । हृदि स्वच्छा वृत्तिः श्रुतमधिगतैकव्रतफलं विनाप्यै-
श्वर्येण प्रकृतिमहतां मण्डनमिदम् ॥ ७७ ॥ बाञ्छा सज्जन-
सद्गमे परगुणे प्रीतिर्गुरौ नम्रता विद्यायां व्यसनं स्वयोषिति
रतिर्लोकापवादाद्भयम् । भक्तिः शूलिनि शक्तिरात्मदमने
संसर्गमुक्तिः खलेष्वेते येषु वसन्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो नरेभ्यो

नयः ॥ ७८ ॥ गर्भं नोद्ग्रहे न निन्दति परात्मा मापन नि
 पुर मोक्षं केनचिदभिवञ्च सति फ्राञ्च नासम्भते । श्रुत्वा
 बाधयमसप्तप परकृतं सतिष्ठते मूकबहोपांश्यादयते स्वयं न
 कुरुत श्रेयस्सर्ता सप्तपया ॥ ७९ ॥ नञ्स्वेनोन्नमन्तः परगुणकथनैः
 स्वान्गुणान् सपापयन्तः स्वापान्सपादयन्तो विवदन्तुतरा
 रम्पयन्ता परार्थे । ज्ञान्त्येषांसेपञ्चासामुत्तरमुत्तमाम्मुमु
 सान्दुःखयुतः स न साश्चर्यवर्षा जमाति बहुपताः कस्य
 नाभ्यवनीयाः ॥ ८० ॥

दुग्धनपद्धतिः १८

दुग्धन प्रथमं बन्दे सञ्जन तदनन्तरम् । सुसप्तसाधनात्पूर्व
 गुदमसाधनं यथा ॥ १ ॥ सर्पदुर्जनपार्श्वे चर सर्पो न
 दुग्धनः । सर्पो दधति काष्ठेन दुर्जनस्तु पदे पदे ॥ २ ॥
 स्रलो न साधुतां याति सद्भिः सवोषिताऽपि सन् । सति
 तूरमपूर्वोऽपि सारो न मयुरायते ॥ ३ ॥ दृष्टमानाः
 सुतीक्ष्ण नीचाः परमशोऽग्निना । मद्यक्तास्तत्सर्दं गन्तु ततो
 निन्दां प्रकुर्वन्ते ॥ ४ ॥ उपकारोऽपि नीचानामपकारो वि
 वाधते । पपःपानं मुञ्चद्गानां केवलं विपबद्धनम् ॥ ५ ॥
 दुग्धनः परिहर्तव्या विषयाऽसंस्कृतोऽपि सन् । मपिना
 मूषितः सपः क्रिमसौ न मयङ्करः ॥ ६ ॥ सद्भिः सवाप्य
 यामोऽपि दुरात्मा पापपूरुषः । पृथ्वमाण इवाङ्गारो विपस्य
 न गच्छति ॥ ७ ॥ स्रलः सप्तपयाणां परीच्छ्रापि पश्यति ।

आत्मनो विल्वपात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ८ ॥
 स्पृशन्नपि गजो हन्ति जिघ्रन्नपि भुजङ्गमः । इत्यन्नपि नृपो
 हन्ति मानयन्नपि दुर्जनः ॥ ९ ॥ न विना परवादेन रमणे
 दुर्जनो जनः । काकः सर्वरसान् भुङ्क्ते विनाऽमेध्यं न तृप्यति
 ॥ १० ॥ दुर्जनैरुच्यमानानि वचांसि मधुराण्यपि । अकाल-
 कुष्ठुमानीव भयं संजनयन्ति मे ॥ ११ ॥ दुर्जनो दोषमादत्ते
 दुर्गन्धपिव सूकरः । सज्जनश्च गुणग्राही हंसः क्षीरमिवाम्भसः
 ॥ १२ ॥ दुर्जनेन समं मख्यं प्रीतिञ्चापि न कारयेत् ।
 उष्णो दहति चाद्धारः शीतः कृष्णायते करम् ॥ १३ ॥
 दुर्जनः प्रियवादी च नैतद्विश्वासकारणम् । मधु तिष्ठति
 जिह्वाऽग्रे हृदि हालाल्लं विषम् ॥ १४ ॥ वर्जनीयो मति-
 मता दुर्जनः मख्यवैरयोः । श्वा भवत्यपकराय लिङ्गन्नपि
 दशन्नपि ॥ १५ ॥ खलः सत्क्रियमाणोऽपि ददाति कलहं
 सताम् । दुग्धघ्नौतोऽपि किं याति दायसः कलहंसताम् ॥
 १६ ॥ दुर्जनस्य विशिष्टत्वं परोपद्रवकारणम् । व्याघ्रस्य
 चोपवासेन पारणं पशुमारणम् ॥ १७ ॥ अशक्ताः शक्ति-
 मात्मीयां श्लाघन्ते खलु दुर्जनाः । ते भवन्त्युपहासाय महता-
 मेव सन्निधौ ॥ १८ ॥ अहो वत् महत्कण्ठं विपरीतमिदं जगत्
 । येनापत्रपते साधुरसाधुस्तेन तुप्यति ॥ १९ ॥ मनस्यन्य-
 द्बचस्यन्यत्कार्यं चान्यदुरात्मनाम् । मनस्येकं वचस्येकं
 कर्मण्येकं सदात्मनाम् ॥ २० ॥ खलः करोति दुर्वृत्तं नूनं

फलाति मङ्गिषु । दधाननोऽहरस्थीतां च नक्षत्रं महादधे
 ॥ २१ ॥ न देवाय न पर्वाय न बन्धुभ्यो न चार्थिन ।
 दुग्धनस्वार्जितं वित्तं मुञ्चयत राजतस्करैः ॥ २२ ॥ मुञ्च
 पद्मदशाकारं वाचा चन्द्रनशीतला । हृदयं क्रान्तमयुक्तं
 त्रिविधं घृतसङ्गणम् ॥ २३ ॥ का पुरुषः कुक्षराद्य योमनेक
 परायणः । छात्रितः पाश्र्वायाति चारिता न च गच्छति
 ॥ २४ ॥ दुग्धनो दूपयन्त्येष रतां गुणगण्यं सजात् । मन्विना
 कुरुत धूमः सवया विमलाम्बरम् ॥ २५ ॥ सल्लानां कटष्कानाञ्च
 द्विविधव प्रतिक्रिया । उपानम्मुस्रमद्गा वा दूरता वाऽपि
 वर्जनम् ॥ २६ ॥ दुग्धनः स्वस्वमाचन परकार्यं प्रिनदपति ।
 नोदरवृत्तिमायाति मूपका वस्त्रमद्यकाः ॥ २७ ॥ मत्स्यस्य
 गुणवदापानं गुणान् सृष्ट्वाति पण्डितः । दोषग्राही गुणत्वागी
 पल्लासीव हि दुर्मन ॥ २८ ॥ यस्मिन्नेष्टं नमुत्पन्नस्तमेव
 निजघातितैः । दूपयत्यचिरजैव घुणकीट इवायमः ॥ २९ ॥
 तस्यैकस्य विषं दन्ते मसिकाया विषं शिरः । हृत्त्रिकस्य
 विषं पुच्छे सदाहं दुर्मनो विषम् ॥ ३० ॥ अर्तं दधानं
 विषददिति विश्वस्य समतम् । बिना इतुमापि हृद्दधतम्मूर्त्तस्य
 सङ्गणम् ॥ ३१ ॥ अभिवाद्य यथा हृद्दामन्तो गच्छन्ति
 निर्हृतिम् । एष सञ्जनमाक्रुदय नीचो मवाति निर्हृतः ॥ ३२ ॥
 अग्न्याम्परिवदन्साधुयया हि परितप्यते । तथा परिवदन्त्या
 स्तुष्टो मवाति दुर्मनः ॥ ३३ ॥ पापः कष्टगतमाणोऽप्य

भिनन्दति पापिनम् । द्रोणिं प्रमुस्रवालघ्नं पांसुभुक्कुरुगादिव
 ॥ ३४ ॥ स्तोत्रेनोन्नतिमायति स्तोत्रेनायासयो गतिम् । अहो
 मुस्रदृशी चेष्टा तुत्रायुहेः खलस्य च ॥ ३५ ॥ निष्णातोऽपि
 च वेदान्ते वैराग्यं नैति दुर्जनः । चिरं जलनिधौ मग्नः पापाण
 इव मार्दवम् ॥ ३६ ॥ येषां प्राणिवधः क्रीडा नर्ममर्मच्छिदो
 गिरः । कार्यं परोपनापित्वं ते मृत्योरपि मृत्यवः ॥ ३७ ॥
 यथा परोपकारेषु नित्यं जागर्ति मज्जनः । तथा परापकारेषु
 जागर्ति सततं खलः ॥ ३८ ॥ प्रायः परोपतापाय दुर्जनः
 सततोद्यतः । अवश्यकरणीयत्वान्न कारणमपेक्षते ॥ ३९ ॥
 अकस्मादेव कुम्भान्नि प्रमीदन्त्यनिपित्ततः । शीलमेतदसाधू-
 नामभ्र पारिप्लवं यथा ॥ ४० ॥ मृच्छटवत्सुखभेद्यो दुःसन्धान-
 नश्च दुर्जनो भवति । सुजनस्तु कनकघटवद्भेद्यश्चाथु सन्धेयः
 ॥ ४१ ॥ उपकारिणि विश्रब्धे शुद्धमतौ यः समाचरति
 पापम् । तं जनमसत्यसन्धं भगवति वसुधे कथं बहसि ॥ ४२ ॥
 परिशुद्धामपि वृत्तिं समाश्रितो दुर्जनः परान्व्यथते ।
 पवनाशिनोऽपि भुजगाः परपरितापं न मुञ्चन्ति ॥ ४३ ॥
 पिशुनत्वमेव विद्या परदूषणमेव भूषणं येषाम् । परदुःखमेव
 सौख्यं शिव शिव ते केन वेधसा सृष्टाः ॥ ४४ ॥ मृगमीन-
 सज्जनानां तृणजलमन्तोषविहितवृत्तीनाम् । लुब्धकधीवर-
 पिशुना निष्कारणवैरिणो जगति ॥ ४५ ॥ परवादे
 दशवदनः पररन्ध्रनिरीक्षणे सहस्राक्षः । सद्वृत्तचित्तहरणे

बाहुमहस्रार्जुनः पिशुनः ॥ ४६ ॥ अर्धप्रहण न तथा व्यय
 यति कटुकृन्तितपया पिशुनः । कपिरादानादधिक दुनोति
 कर्षे कणम्यशकः ॥ ४७ ॥ अतिमस्तिन कृतप्य मवति
 स्रजानामतीष निपुणा पीः । तिमिरे हि कौशिकानां रूप
 यतिपण्ठे शष्टि ॥ ४८ ॥ शिरसि निहितोऽपि निस्स्यं
 यस्नादपि मेवितो बहुस्नहैः । तहणीकच इव नीचः कौटिल्य
 मैव विप्रहाति ॥ ४९ ॥ दुर्मनदुपिनयनसां सुमनऽपि नास्ति
 विश्वासः । पात्रौ ययसा दग्ने तर्कं फूत्कृत्य वासकः विवति
 ॥ ५० ॥ गुणिनां गुणेषु सस्वापि पिशुनजनो दोषमात्रमा
 दत्ते । पुष्ये फले विरागी क्रमेत्कः कष्टकौषमिष ॥ ५१ ॥
 रविरपि न दहति तादृग्यादवसदहति बालुकानिकर ।
 अम्यस्मात्सुष्पपदो नीचाः प्रायज दुःसहो मवति ॥ ५२ ॥
 त्यस्रवाऽपि निजमात्रान् परहितविम्ल स्रजः करोत्येव । कबले
 पतिता सघो वमयाति स्रल्ल मसिकाऽन्वयोकारम् ॥ ५३ ॥
 अतिरमणीये काश्ये पिशुनजनोऽन्वपपति दूषणाम्येव ।
 अतिरमणीये वपुषि वणमेव यसिकानिकरः ॥ ५४ ॥ शोर्कं
 मा कुरु कुञ्जर सन्नेष्वहमयम इति वृथा साधो । कष्टादापि
 कष्टतर इष्टा नान कृतत्रनामानम् ॥ ५५ ॥ महत्स्तरमा
 विषहृयभिषदोवेण कुपीर्बिनम्यति । कुरुते न स्रल्ल स्वब-
 न्ठया श्रमयानि चममिद्दीपितिः ॥ ५६ ॥ कतिपयदिव
 सस्याधिनि पदकारिणि यौवने पुरात्मानः । विद्वपति तथा

उपराधं जन्मैव यथा वृथा भवति ॥ ५७ ॥ परितोषयिता
 न कश्चन स्वगतो यस्य गुणोऽस्ति देहिनः । परतोषकथा-
 भिरल्पकः स्वजनं तोषयितुं किलेच्छति ॥ ५८ ॥ नलिका-
 गतमपि कुटिलं न भवति मरलं शुनः पुच्छम् । तद्वत्खड्ग-
 जनहृदय बोधितमपि नैव याति माधुर्यम् ॥ ५९ ॥ उपकारपरः
 स्वभावतः सततं सर्वजनस्य सज्जनः । असतामनिशं तथा
 प्यहो गुरुहृद्रोगकरी तदुन्नतिः ॥ ६० ॥ अपि वेत्ति पदसरा-
 णि चेदुपदेष्टुं शितिकण्ठमिच्छति । वमनाशनमात्रमस्ति
 चेद्धनदादप्यतिरिच्यते खलः ॥ ६१ ॥ अहमेव गुरुः सुदारु-
 णानामिति हाहाहल मा स्म तात दृष्यः । ननु सन्ति
 भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम् ॥ ६२ ॥
 कर्णामृतं सूक्तिरसं विमुच्य दोषेषु यत्नः सुमहान् खड्गस्य ।
 अवेक्षते केलिवनं प्रविष्टः क्रमेलकः कण्टकजालमेव ॥ ६३ ॥
 न धर्मशास्त्रं पठतीति कारणं न चापि वेदाध्ययनं दुरात्मनः ।
 स्वभाव एवात्र तथाऽतिरिच्यते यथा प्रकृत्या मधुरं गवां पयः
 ॥ ६४ ॥ अकरुणत्वमकारणविग्रहः परवने परयोषिति च
 स्पृहा । सुजनबन्धुजनेष्वसहिष्णुता प्रकृतिसिद्धमिदं हि
 दुरात्मनाम् ॥ ६५ ॥ विचिनाक्ति न बुद्धिदुर्विधः स्वयमेव
 स्वहितं पृथग्जनः । यदुदीरितमप्यदः परैर्न विजानाति तद-
 द्रुतं महत् ॥ ६६ ॥ विदुरेष्यदपायमात्मना परतः श्रद्धते-
 ऽथवा बुधाः । न परोपाहितं न च स्वतः प्रमिपीतेऽनुभवाद्-

तेऽप्यथी ॥ ६७ ॥ न द्रुतनः सञ्जनतामुपैति बहुप्रकारैरापि
 सेव्यमान । मृयाऽपि मिक्तः पयसा घृतन न निम्बवृक्षो
 मधुरत्ववेति ॥ ६८ ॥ न आरजातस्य छछाटशृङ्ग कुञ्जप्रमृतस्य
 न पाणिपद्यम् । यदा यदा मुञ्चति शक्यवार्णं तदा तदा
 मातिकुञ्जप्रमाणम् ॥ ६९ ॥ बोधितोऽपि बहुसूक्तपिस्वरैः
 किं स्रज्जा जगते सञ्जनो भवेत् । स्नापितोऽपि बहुश्लो
 मदीमर्गैर्गर्दभः किमु इयो मन्वेत्तवावेत् ॥ ७० ॥ नैवं छन्दोति
 ह्यग्निनात्ताभ्यग्नि मायाभिर्न मायया बतमानस । मीढ
 यकुम्भा इव ज्ञातपत्ताः छन्दोऽस्यर्न प्रमदसन्तकाळे ॥ ७१ ॥
 निमित्तमुद्दिश्य हि यः प्रकुप्यति घृष्ट म तस्यापगमे प्रसी
 दति । अकारण्यद्वेषे मनस्तु यस्य वै कथं जनस्तं परितोष-
 यिष्यात् ॥ ७२ ॥ तथाऽरिभिर्न व्यथते धिक्सीमुषैर्हतो
 दिग्गन्ते हृदयेन दूरतः । यथा स्रजानां कुधिषां दुर्गकिभि
 दिवानिद्य तप्याते मर्मतादितः ॥ ७३ ॥ अज्ञासितासिद्ध
 ज्ञस्य विशृङ्खलस्य प्राग्जातविस्पृतनिभाषमकर्महृत्तेः ।
 देवात्तवाप्तविभवस्य गुणद्विपोऽस्य नीचस्य मोक्षरगतैः
 सुसमाप्यते कैः ॥ ७४ ॥ एकः स्रजोऽपि यदि नाम भवे
 स्ममायां मायकिराति विदुषां निश्चिन्मयासम् । एकाऽपि
 पूणमुद्वं मधुरैः पदाभिरास्त्रोद्य रेचयाति इत्त न मत्तिका किम्
 ॥ ७५ ॥ सवर्धितोऽपि मुत्रगः पयसा न बह्व्यस्त्वस्याङ्ककानपि
 मिहान्ति बकेन सिद्धः । पुष्टः पररूपकृत्वस्त्वदनिष्टकारी वि

श्रानलेश इह नैव बुधैर्विधेयः ॥७६॥ प्राक् पादयोः पतति
 खादति पृष्ठमांसं कर्णे कलं किमपि रौति शनैर्विचित्रम् ।
 छिद्रं निरूप्य सहसा प्रविशत्यशङ्कः सर्वं खलस्य चरितं
 मदाङ्गः करोति ॥७७॥ ते वै सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थं
 परित्यज्य ये सामान्यास्तु परोपकारनिरताः स्वार्थाविरोधेन
 ये । तेऽमी मानुपराक्षमाः परहितं स्वार्थाय विघ्नन्ति ये ये
 तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥७८॥ नारीणा
 वचनेन कर्म कुरुते दीनिं वचो भाषते नालस्यं विजहाति
 तिग्मकिरणे प्रौढे समुत्तिष्ठति । किञ्चित्कापि न साहसं
 वितनुते देहे चिरं दूयते ना वा विदन्ति पौरुषं कुपुरुषः
 कौऽप्येष निर्णायताम् ॥७९॥ कस्त्वं भद्र खलेश्वरोऽहमिह
 किं घोरे वने स्थायते शार्दूलादिभिरेव हिंस्रपशुभिः खाद्यो-
 ऽहमित्थाशया । कस्मात्कष्टमिदं त्वया व्यवसितं महेदमांसा-
 शिनः प्रत्युत्पन्ननृमांसभक्षणाधियस्ते घ्नन्तु सर्वान्नरान् ॥८०॥

गुरुमहिमा १९

अज्ञानतिमिरान्धानां ज्ञानाञ्जनशलाकया । चक्षुरुन्मी-
 लितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ १ ॥ यस्य देवे परा भ-
 क्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते
 महात्मनः ॥ २ ॥ एते वेदोदिताः सर्वे पुरुषार्थाश्चतुर्विधाः ।
 गुरुभक्तस्य हस्तस्या भवन्त्यत्र न सशयः ॥ ३ ॥ यः पृष्ठा
 कुरुते कार्यं प्रष्टव्यान् स्वहितान् गुरुन् । न तस्य जायते

विद्याः कस्मिंश्चिदपि क्रमाणि ॥४॥ यावन्मानुग्रहः साक्षाज्जा-
 पने परमेश्वरात् । तावन्न सद्गुरुं कश्चिरमच्छास्य वाऽपि नो
 लभेत् ॥ ५ ॥ इत्यादकप्रह्लादाजोगरीयान् प्रह्लादः पिता ।
 ब्रह्मबन्धु इति विप्रस्य प्रेस्य वेद च श्राव्यतम् ॥ ६ ॥ आप्ता
 र्यस्त्वस्य यां मूर्ति विविबद्धेदपारमः । इत्यादपति सावित्र्या
 सा सत्या साऽजगत्प्रग ॥ ७ ॥ यावदायुस्त्वयो बन्धा
 वेदात्मो गुरुरीश्वरः । आदौ दानप्रसिद्धपर्यं कृत्स्नस्वापनुत्तये
 ॥ ८ ॥ पिता ह्यन जनयाति पुरुषं पुरुषपप । मर्दा ददाति
 चाचार्यस्तस्मात्स गुरुकृष्यते ॥ ९ ॥ अहो भवति वै बाह्यः
 पिता भवति मन्त्रदः । अहं इति बाह्यमित्याहुः पितृत्वव ह्य
 मन्त्रदम् ॥ १० ॥ न हायनेन पस्त्रितैर्न विचेन न मन्त्रुभिः ।
 ऋषयश्चाफिरे धर्म योऽनुत्तानं स नम महान् ॥ ११ ॥ न
 तेन हृदो भवति येनास्य पस्त्रित धिरः । या वै पुत्राऽप्य
 षपिानस्त हवाः स्वविरं विदुः ॥ १२ ॥ उपनीय तु या
 शिष्य वेदमध्यापयद्द्विजः । सकस्य सरहस्य च तमाचार्य
 प्रशस्यते ॥ १३ ॥ आपिनोति हि शास्त्राध्यापारे स्थापय
 त्वापि । स्वयमाश्रये यस्मादाध्यापः पारिकीस्यते ॥ १४ ॥
 सस्यधर्मार्पणपुत्राचे वैवारपेरसदा । शिष्याश्च शिष्याद्
 येन बाग्बाह्वरसपठः ॥ १५ ॥ अर्धिसवैव हि भूतानां
 काय भेषोऽनुष्ठासनम् । बाह्वरस मधुरा श्लक्ष्णा मयोश्या
 धममिच्छता ॥१६॥ पः समः सर्वभूतपु विरागी गतमस्तरः ।

जितेन्द्रियः शुचिर्दक्षः सदाचारसमन्वितः ॥ १७ ॥ सम्-
 बुद्धिः पदप्राप्तस्तत्रापि भगवन्मयः । कर्मणा मनसा वाचा
 मतिष्वभयप्रदः ॥१८॥ सत्यं गृणाति शिष्येभ्य इत्पेव यो
 निरुच्यते । हितोपदेशकश्चैव गुरुशब्दार्थ एव मः ॥ १९ ॥
 तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् । शब्दे परे च
 निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयम् ॥२०॥ अत्र सर्वासु दित्रासु
 कारणं गुरुरीरितः । यथा शिवस्तथैवायं पूजनीयः प्रयत्नतः
 ॥ २१ ॥ गुरुभ्यस्त्वामनं देयमभिवाद्याभिपूज्य च । गुरुम-
 भ्यर्च्य वर्धन्ते आयुषा यशसा श्रिया ॥ २२ ॥ य आवृणो-
 त्यवितथं ब्राह्मणः श्रवणाबुधौ । समाता म पिता ज्ञेयस्तं न
 द्रुह्येत्कदाचन ॥२३॥ नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।
 न चैवास्यानुकुर्वति गतिभाषितचेष्टितम् ॥ २४ ॥ विद्या-
 ऽभ्यासस्तपो ज्ञानमिन्द्रियाणां च संयमः । अहिंसा गुरुसेवा
 च निःश्रेयसकरं परम् ॥ २५ ॥ अल्पं वा बहु वा यस्य
 श्रुतस्योपकरोति यः । तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया
 तथा ॥ २६ ॥ तद्विद्धि प्राणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया । उ-
 पदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तच्चदर्शिनः ॥ २७ ॥ कर्णाभ्यां
 शृणुयात्तद्गुरुकीर्तिञ्च सर्वदा । दोषवक्तुर्यथाशक्ति कुर्या-
 त्परिभवं सदा ॥२८॥ यत्रात्मनो गुरोर्निन्दा क्रियते पाप-
 योहितैः । तत्र कर्णो पिघायैव स्थेयं शक्या गतिर्न चेत् ॥
 २९ ॥ परीवादात्खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः । प-

रिमोक्ता कृमिर्भवति कीदो भवति मत्सरी ॥ ३० ॥ येन
 पृष्ठात्पुपाख्याय तेन स्याद्द्वन्द्वं पुत्रितम् । मातृत्वं पितृत्वं च
 तस्यात्पूज्यतमो गुरुः ॥ ३१ ॥ एकमेवांतर यस्तु गुरुः शिष्यं
 मबोधयत् । पृथिव्यां नास्ति तद्वृद्ध्यं पदं वा चानृणी भवेत् ॥
 ॥ ३२ ॥ नीचं शिष्यामन चास्य सर्वदा गुरुमभिधौ । गुरास्तु
 यच्छिष्येण न यद्यथासना भवेत् ॥ ३३ ॥ यस्य साक्षाद्भगवति
 ज्ञानदीपमद् गुरो । यनुष्य इति दुर्वृद्धिस्तस्य सर्वं निरर्थकम्
 ॥ ३४ ॥ या शिष्येण वै श्रूयादृष्टोपाय उपपन्नतः । शिष्येण
 तापुमो शिष्यं श्यातां वा परिष्णापुमो ॥ ३५ ॥ कृतघ्नानां हि
 ये श्लोका यथाका मन्त्रपातिनाम् । पृथा तानमिक्षयाति
 गुरुद्रोहपरा नराः ॥ ३६ ॥ स्वभेदमं दयाहीनं विद्याहीनं गुरुं
 त्यजेत् । त्यजेत्कोपमुर्त्ती धार्या भिःस्नेहान्वा चर्वास्त्यजेत्
 ॥ ३७ ॥ गुरवा विरुद्धाः सन्ति शिष्यसन्तापहारकाः । गुरवा
 बहवा सन्ति शिष्यविद्यापहारकाः ॥ ३८ ॥ परीक्ष्य क्काकाकम्
 शितान् माक्ष्णो निर्देहमापाभास्त्य कृतः कृतेन । तद्विद्वानार्थं
 स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठम् ॥ ३९ ॥
 तस्यै स विद्वानुपसन्नाय मम्यक् मन्त्रान्तविद्याव श्यान्विताय ।
 येनास्य (पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच ता तत्त्वता ब्रह्मविद्याम् ॥ ४० ॥

मित्रम् २०

मित्रवान्ताभवरपवर्ति दुःशाप्यानपि वै यतः । तस्मा
 मित्राणि कुर्वीत समानान्येव चात्मन ॥ १ ॥ आपन्नायाव

त्रिबुधैः कर्तव्याः सुहृदोऽमलाः । न तरत्यापदं कश्चिद्योऽत्र
 मित्रविवर्जितः ॥२॥ कराविव शरीरस्य नेत्रयोरिव पक्ष्मणी ।
 अविचार्य प्रियं कुर्यात्तन्मित्रं मिनमुच्यते ॥३॥ यस्य मित्रेण
 संभाषा यस्य मित्रेण संस्थितिः । मित्रेण सह यो भुङ्क्ते ततो
 नास्तीह पुण्यवान् ॥४॥ शुचित्वं त्यागिता शौर्यं सामान्यं सुख-
 दुःखयोः । दाक्षिण्यञ्चानुक्तिश्च मत्पत्ता च सुहृद्गुणाः ॥ ५ ॥
 स्वाभाविकन्तु यन्मित्रं भाग्येनैवाभिजायते । तदकृत्रिममौ-
 हार्दमापत्स्वपि न मुञ्चति ॥६॥ न मातरि न दारेषु न सोदर्ये न
 चात्मनि । विश्वासस्तादृशं पुंसां यादृच्छिन्ने स्वभावजे ॥७॥
 व्याधितस्यार्थहीनस्य देशान्तरगतस्य च । नरस्य शोकदग्धस्य
 सुहृद्दर्शनमोषधम् । किञ्चन्दनैः मर्कपूरैः तुहिनैः किञ्च शतैः ।
 सर्वे ते मित्रगात्रस्य कलां नर्हन्ति षोडशीम् ॥९॥ शोकारति-
 भयत्राणं प्रीतिविश्रम्भभाजनम् । केन रत्रमिदं सृष्टं मित्र-
 मित्यक्षरद्वयम् ॥१०॥ कृतज्ञ धार्मिकं मत्पमक्षुद्रं हृदयमक्ति कम् ।
 जितेन्द्रियं स्थितं स्थित्यां मित्रमत्यागि चेप्स्यते ॥११॥ ओरसं
 कृतसंवन्धं तथा वंशक्रमागतम् । रक्षकं व्यसनेभ्यश्च मित्रं ज्ञेयं
 चतुर्विधम् ॥१२॥ शीलं शौर्यमनालस्यं पण्डित्यं मित्रसंग्रहः ।
 अचोरहरणीयानि पञ्चैतान्यक्षयो निधिः ॥ १३ ॥ धृतिः क्षमो
 दमः शाच कारुण्यं वागनिष्ठुरा । मित्राणाञ्चानभिद्रोहः सप्तैता
 समिधः श्रियः । १४। आकेशग्रहणान्मित्रमकार्यात्संनिवर्तयन् ।
 अवाच्यः कस्यचिल्लोके कृतयत्नो यथाबलम् ॥१५॥ व्यसने

क्लिष्टवपानं यो स्वमित्रं नामिष्यते । अनुनीय यथाशक्ति त
 नृसंस विदुर्बुधाः ॥ १६ ॥ आतिरार्तेष्वपि प्रीतिरेतावन्मित्र
 सप्तमम् । विपरीतन्तु बोद्धव्यमारिक्तसप्तमेष तद ॥ १७ ॥ इदं प्रति
 प्रतियुक्ताति गुह्यमाख्याति पृच्छति । मुहुः मोक्षयत यैव पद
 विषं प्रीतिसप्तमम् ॥ १८ ॥ मुनरपि वनस्पत्य स्वानि कर्माणि
 कुर्वत । तत्रापि ममवन्त्यत मित्रोदामीनशम्बर ॥ १९ ॥ माता
 मित्र पिता चति स्वभावाच्चतय द्वितम् । कार्यकारणतश्चाप्ये
 यवन्ति द्वितबुद्धयः ॥ २० ॥ सुहृदा द्वितकामाना यः शृणोति
 न मापितम् । विपत्संनिहिता तस्य म नर शङ्खनन्दमः ॥ २१ ॥
 क्षीयनिर्बाणगपञ्च सुहृद्वाक्यमरुम्पतीम् । न मिषमि
 न शृण्वन्ति न पश्यन्ति गतायुयः ॥ २२ ॥ इष्टेषाद्विपुला
 यैर्त्री त्रीषि तत्र न कास्मत् । बाग्वादमर्वमवप तस्यक्षीय
 रिमायणम् ॥ २३ ॥ सर्वथा सुकर मित्रं दुष्करं प्रीतिपासनम् ।
 अनिरपस्वात्तु वित्तानां प्रीतिरस्वेऽपि मिषते ॥ २४ ॥
 यथा पुष्करपत्रपु पतितास्तोयविम्बवः । न रूपमभिगच्छति
 तथाऽभार्येषु साहृदव ॥ २५ ॥ मत्स्यस्य गुणवादी य
 परास्य चापि निम्बक । समानव श्वश्राक नष्टलोकपरावरः
 ॥ २६ ॥ परोक्षे कावहन्तार मत्स्यसे मिषवादिनम् ।
 बर्मेच्छाहर्षं मित्र विपकुम्भं पये मुष्यम् ॥ २७ ॥ भवद्विस्तु
 मूर्खेषु सौद्रसाहमिकपु य । तवेषापेतपर्येषु न मैत्रीयाचरेद्बुध
 ॥ २८ ॥ रहस्यमदो पाञ्चाब नैष्टुर्व चसचित्तता । प्रोचो निःम

त्यता द्यूतमेतन्मित्रस्य दूषणम् ॥२९॥ मित्रद्रोही कृतघ्नश्च यश्च
 विष्वासघातकः । ते नरा नरकं यान्ति यावच्चन्द्रादिवाकुरौ । ३० ।
 सकृद्दुष्टं च मित्रं यः पुनः मन्धातुमिच्छति । स मृत्युमुपगृह्णाति
 गर्भमश्वतरी यथा ॥ ३१ ॥ न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्य-
 चिद्रिपुः । कारणेन हि जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥ ३२ ॥
 कश्चित्स्वभावतो मित्रं ऋतुश्चापि स्वभावतः । भवन्ति सा-
 मदानाभ्यां शत्रुदश्चाप्यवैरिणः ॥ ३३ ॥ तदेवास्य पत्रं मित्रं
 यत्र संक्रामति द्वयम् । दृष्टे सुखं च दुःखं च प्रतिच्छायेव
 दर्पणे ॥ ३४ ॥ विद्या शौर्यं च दाक्ष्यं च बलं धैर्यं च
 पञ्चमम् । मित्राणि सहजान्याहुर्वर्त्तयन्ति हि तैर्विधाः ॥ ३५ ॥
 एकशीलवयोविद्याजातिव्यमनवृत्तितः । साहचर्याद्भवेन्मि-
 त्रमेभिर्यदि तु सार्जवैः ॥ ३६ ॥ दूरादवेक्षणं हासः संप्रश्ने-
 ष्वादरो भृशम् । परोक्षेऽपि गुणश्लाघा स्मरणं प्रियवस्तुषु
 ॥ ३७ ॥ आत्मस्त्रीधनगुह्याना शरणं समये सुहृत् ।
 प्रोक्तोऽयमुत्तमोऽन्यश्च द्वित्रैकपदामित्रकः ॥ ३८ ॥
 विवादो घनसम्बन्धो याचन स्त्रीषु संगतिः । आदानमग्रतः
 स्थानं घैत्रीभङ्गस्य हेतवः ॥ ३९ ॥ मखा परीक्ष्य मेधावी
 बुद्ध्या संपाद्य चासकृत् । श्रुत्वा दृष्ट्वाऽथ विज्ञाय प्राज्ञैर्मैत्री
 संमाचरेत् ॥ ४० ॥ स राघवेन्द्रो हृतराज्यदारः स वानरेन्द्रो
 हृतराज्यदारः । एवं तयोरध्वनि दैवयोगात्समानशीलव्यम-
 नेषु सख्यम् ॥ ४१ ॥ मृगा मृगैः सङ्गमनुव्रजन्ति गावश्च गो-
 भिस्तुरगास्तुरङ्गैः । मूर्खाश्च मूर्खैः सुधियः सुधीभिः समानशील-

म्यसनेषु सख्यम् ॥ ४२ ॥ आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण लघ्वी
 पुरा हृदिमती च पश्चात् । दिनस्य पूर्वार्धपरार्धमिमा छायेव
 मैत्री सख्यसञ्जनानाम् ॥ ४३ ॥ सुखं मसख्यं विपत्ता च दृष्टिः
 कृवाऽनुरामो मधुरा च वाणी । स्नहोऽधिक सम्भ्रमदर्शनञ्च
 मदाऽनुरक्तस्य जनस्य सख्यम् ॥ ४४ ॥ अदृष्टिदानं कृतपूर्वं
 नाद्यनममानम दुश्चरितानुकीर्तनम् । कृपाप्रद्रेन च नामाधि
 स्थानिर्विरक्तभावस्य मनस्य सख्यम् ॥ ४५ ॥ बह्वृष्यम्
 म्यमानिकृष्टमनेषु मैत्री यादृक् शिष्यासु भिकृतासु जडेषु रेखा ।
 वैरं पुनस्त्वपमध्वमसञ्जनानां यादृक् शिष्यासु सिक्ततासु
 जडेषु रेखा ॥ ४६ ॥ पापाभ्यारयाति योजयते द्विषाय
 गुह्यानि गूहति गुणाम्भकटीकरोति । आपद्रुतञ्च न जहाति
 वृथाति काळे सम्मिश्रसङ्गनामद् प्रवदन्ति सन्तः ॥ ४७ ॥
 यः प्रीणयेत्सुचारतैः पितरं न पुत्रो यद्गर्तुरव द्विषमिच्छति
 तत्सख्यम् । तस्मिन्मापदि सुखं च समकृप्य पदेतञ्च न जमति
 पुण्यकृतो जमन्ते ॥ ४८ ॥ पित्रं प्रीतिरमायनं नयमवोरा
 नन्दनं चतमः पात्रं यस्तु सद्गुणोः सौम्यः सह भवेन्मित्रेण तद्दर्शनम् ।
 ये चान्ये सुहृदः सयुद्धिमयये द्रव्यामिच्छावाकुलास्ते सर्वत्र
 मिच्छन्ति तत्रानिकपत्रावा तु तेषां विपत् ॥ ४९ ॥ सीरेणा
 स्मगतोदकाय हि गुणा दत्ताः पुरा तं ऽशिष्याः क्षीरे तापम
 बहस्य तेष पयसा ज्ञास्या कृषानौ हुतः । गन्तुं पावकमुन्वनस्त
 दमवत्तदृष्ट्वा तु पित्रापदं युक्तं तत्र जडेन घाम्पाति सर्वा मैत्री
 पुनस्त्वीदृशी ॥ ५० ॥

शतेषु जायते शूरः सहस्रेषु च पण्डितः । वक्ता दशमहस्रेषु
 दाता भवति वा न वा ॥ १ ॥ दाता नीचोऽपि सेव्यः-
 स्यान्निष्फलो न महानपि । जलार्थी वाग्धिं त्यक्त्वा पश्य
 कूपं निपेवते ॥ २ ॥ अयं निजः परो वेति गणनालघुचे-
 तमाम् । उदारचरितानान्तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ ३ ॥
 याचितो यः महृष्येन दत्त्वा च प्रीतिमान्भवेत् । तं दृष्ट्वाऽ-
 प्यथवा श्रुत्वा नरः पुण्यमवाप्नुयात् ॥ ४ ॥ कर्णस्त्वर्चं
 शिविर्षामं जीवं जीमूतवाहनः । ददौ दधीचिः स्थीनि नास्त्य-
 देयं महात्मनोम् ॥ ५ ॥ युष्मन्ते पक्षिपशवः पठन्ति शुक-
 सारिकाः । दातुं शक्नोति यो वित्तं स शूरः स च पण्डितः ॥ ६ ॥
 रक्षन्ति कृपणाः पाणौ द्रव्यं प्राणमित्रात्पनः । तदे-
 व सन्तः सततमुत्सृजन्ति यथा मलं ॥ ७ ॥ दातारंकृप-
 ण मन्ये मृतोऽप्यर्थं न मुञ्चति । अदाता हि धनत्यागी
 धनं हित्वा हि गच्छति ॥ ८ ॥ निजमौख्यं निरुन्धानो यो
 धनार्जनमिच्छति । परार्थं भारवाहीव क्लेशस्यैव हि भाजनम्
 ॥ ९ ॥ त्पागभोगविहीनेन धनेन धनिनो यदि । भवामः
 किन्न तेनैव धनेन धनिनो वयम् ॥ १० ॥ दानोपभोगरहिता
 दिवसा यस्य यान्ति वै । स लोहकारभस्त्रेव श्वसन्नपि न
 जीवति ॥ ११ ॥ लुब्धो न विसृजत्यर्थं नरो दाग्निश्च शङ्कया ।
 दातापि विसृजत्यर्थं तथैव ननु शङ्कया ॥ १२ ॥ यदधोऽधः

क्षितौ विश्वं निषस्त्रान् मितम्पचः । तदथा निरय गन्तु चक्रे
 पन्वानमग्रतः ॥ १३ ॥ किंशुकं किं शुकः कुर्यात्फलितेऽपि
 बुभुक्षितः । अदातारे समृदेऽपि किं कुरुपुरुषनीचिनः ॥ १४ ॥
 उपभोगकातराणां पुरुषाणामर्यमवयवपराण्याम् । कन्या
 मज्जिरेव मदने तिष्ठत्यर्थं परस्पाथ ॥ १५ ॥ माप्तानपि न
 क्वमन्ते भोगान् मोक्षतु स्वकर्मभिः कृपणाः । मुसपाकः ।
 क्लिष्ट मयति द्राक्षापाके बलिमुजां हि ॥ १६ ॥ देवब्रह्मादु
 स्वप्ने सति विभवे यस्य नास्ति मागेच्छा । न च परलोक
 समीहा स मयति घनपाण्डको मूर्ख ॥ १७ ॥ अतिसाहस
 मतिबुद्धरपत्पाक्षपञ्च दानमयानाम् । योऽपि ददाति शरीर
 न ददाति स विचक्षेणमपि ॥ १८ ॥ मा घनानि कृपणः
 सल्लु भीबस्तृष्णयाऽर्पयतु जातु परस्मै । तत्र नैव कुरुते
 यम धिन्न यशु नार्पयति तानि मृतोऽपि ॥ १९ ॥ यदेत
 साधूनामुपरि विमुक्ताः सन्ति घनिनो न वैपाऽवज्ञेयापपि
 तु निजविचष्ययमयम् । अतः जेशो नास्मिन्यरमनुकम्पेव
 पयति स्वर्मासत्रोभ्यः क इह हरिणभ्यः पग्मिभ्यः ॥ २० ॥

सत्सङ्ग २२

साधुमङ्गतपो लोके सम्मार्गस्य च दीपिकाः । हार्हा
 म्यकारहारिण्यो मातो ज्ञानविबस्वतः ॥ १ ॥ मोहधास्य
 योनिर्दं मूढरेव सपागमः । अहन्यहनि यमस्य योनिः साधु
 सपागमः ॥ २ ॥ महाजनस्य ससर्गः कस्य मोक्षविकारकः ।

यत्रपत्रस्थितं वारि यत्ते मुक्ताफलश्रियम् ॥ ३ ॥ मलयाचल-
 गन्धेन त्रिवन्धनञ्चन्दनायते । तथा सज्जनसङ्गेन दुर्जनः
 सज्जनायते ॥ ४ ॥ करोति निर्मलाधारस्तुच्छस्यापि महार्घ-
 ताम् । अम्बुनो विन्दुरल्पोऽपि युक्तौ मुक्ताफलं भवेत् ॥
 ५ ॥ हीयते हि मातिस्नात हीनैः नः समागमात् । सैमैश्च
 समतामेति विशिष्टैश्च विशिष्टताम् ॥ ६ ॥ काचः काञ्चनसंसर्गा-
 द्भृते मारकतीर्थ्युतीः । तथा सत्संनिधानेन मुखो याति प्रवी-
 णताम् ॥ ७ ॥ संभाषा दर्शनं स्पर्शः कीर्तनं स्मरणं
 तथा । पावनानि किलैतानि साधूनामिति श्रुश्रुम् ॥ ८ ॥
 शून्यमापूर्णतामेति मृत्युरप्यमृतायने । आपत्संपदिवाभाति
 विद्वज्जनसमागमात् ॥ ९ ॥ यदि सत्सङ्गानिरतो भविष्यसि
 भविष्यसि । अथ दुर्जनसंसर्गे पतिष्यसि पतिष्यसि ॥ १० ॥
 सङ्गः सर्वात्मना त्याज्यः स चेत्त्यक्तुं न शक्यते । स सङ्गिः
 सह कर्तव्यः सतां सङ्गो हि भेषजम् ॥ ११ ॥ क्षुद्रोऽपि
 तनुते तात तेजस्रजस्त्रिसङ्गतः । अर्कसम्पर्कतः पश्य दर्पणे
 दहनद्युतिम् ॥ १२ ॥ सन्तः सदैव गन्तव्या यद्यप्युपदिशन्ति
 न । या हि स्वैरकथास्तेषामुपदेशा भवन्ति ताः ॥ १३ ॥
 अनपेक्षं मुनिं शान्तं निर्वैरं समदर्शिनम् । अनुब्रजाम्यहं नित्यं
 मूयेयेत्यंघ्रिरेणुभिः ॥ १४ ॥ यथोपश्रयमाणस्य भगवन्तं
 विभावसुम् । शीतं भयं तमोऽप्येति साधून्संसेवतस्तथा ॥ १५ ॥
 निमज्ज्यान्मज्जतां घोरे भवाव्यौ परमायनम् । सन्तो

ब्रह्मविदः धाम्ना नोदहनाप्सु यज्जतम् ॥१९॥ सज्जनमङ्गो
 पामुष्पादि मङ्गा माऽस्तु तत्पुनः स्नहः । स्नेहो णदि मा
 विरहो यदि विरहो माऽस्तु जीवितस्याश्वा ॥१७॥ पशुपतो
 गुणवानपि मङ्गविशेषण पूज्यत पुरुषः । नदि तुम्बीफळ
 विक्रमा बीणादण्डः मयागि यटिमानम् ॥ १८ ॥ रे जीव
 मरुतपुत्राप्सुहि स्वमरुतमङ्ग स्वस्या विहाय । अन्योऽपि
 निम्दां क्वयत कुपङ्गास्मिन्दूरविन्दुर्द्विषाम्हा ॥ १९ ॥
 अमारममारपयोऽङ्गमप्य निपज्जता मद्गिरुद्धारहृषैः ।
 महास्माभिः सङ्गतिरव साध्या माभ्यस्तदुच्चारविषाणुवायः
 ॥ २० ॥ सुजनः सुजनन सङ्गतः परिपुष्पाति मति धनैः
 धनैः । परिपुष्पातिविषकवाञ्छनैर्द्वेषगुण विमुञ्चति ॥२१॥
 महामर्ता द्वारमाहुर्विमुक्तस्वमाद्धार योपिता साङ्गिमङ्गम् ।
 महान्तस्ते ममचित्ताः महाग्ना विमङ्गवः सुहृदः साधवा
 ये ॥ २२ ॥ मस्मङ्गाद्भवति हि माधुता स्वस्मानां माधुना
 महि सङ्गसङ्गमास्तस्यम् । आयोर्दं कुमुमवव सुदेव पत्ते
 सुहृन्व नदि कुमुमागि परयन्ति ॥ २३ ॥ किं वा परेण
 बहुना परिभरिपतेन ममर्गा एव महतां महते फलाय । अम्मो
 निषेस्तदह्नास्तरबोऽपि येन वेष्टामच्छाञ्छितरस्नकृताह
 वासाः ॥ २४ ॥ नाप्य धियो हरति मिञ्चति वाधि मस्य
 मानोर्जाति दिष्टति पापपपाकरोति । वेतः ममादयति दिष्टु
 तनोति कीर्ति सरसङ्गतिः क्वय किञ्च करोति पुंसाम् ॥२५॥

दुर्गोत्तरंति कर्णति विप्लीकरोति चेत्श्विगन्तनाघं चुलु-
 कीक रोति । भूतेषु विज्व वरुणां बहुलीकरोति मङ्गः सतां
 किमु न मङ्गलमानोति ॥ २६ ॥ कान्तारभृष्टिहर्मौलि-
 निवामशीलाः प्र यः पञ्चयन्परा जनवीक्षणेन । कृतन्ति
 तेऽपि वि श्रुताः खलु रामनाप मङ्गः स्वभावपरिवर्तविधौ
 निदानम् ॥ २७ ॥ पाग्योदयेन बहुजन्ममार्जितनभ्रमङ्गमञ्च
 लभते पुम्पो यदा वै । अज्ञानहेतुकृतमोटमदान्धवारनाथं
 विधाय हि तदोदयते विवेकः ॥ २८ ॥ एके कश्चिद्यतिकर-
 गताः पात्रंज्ञां लभ ते गायन्त्यन्व सरसमधुर्वीणया सं-
 प्रयुक्ताः । एके तथा महगतिवशाद्दुस्तरं तारयन्ति केचिच्चेपां
 ज्वलितहृदया रक्तमेवापिवन्ति ॥ २९ ॥ संतप्तायसि संस्थितस्य
 पयमो नामापि न श्रूयते मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्र-
 स्थितं राजने । स्वात्थां मागरशुक्तिमंपुटगतं तज्जायते
 मौक्तिकं प्रायेणाघममध्यमोत्तमगुणः संसर्गतो जायते ॥ ३० ॥

असत्सद्भाद्धानिः २३

अहो दुर्जनसंसर्गान्मानहानिः पदे पदे । पावको कोह-
 सङ्गेन मुद्गरैरभिहन्यते ॥ १ ॥ असतां सद्गदोषेण साधवो
 यान्ति विक्रियाम् । दुर्योधनप्रसङ्गेन भोष्मो गोहरणे गतः
 ॥ २ ॥ न स्थातव्यं न गन्तव्यं क्षणमप्यधमैः सह । पयोऽपि
 शौण्डिकीहस्ते मदिरां मन्यते जनः ॥ ३ ॥ बुद्धिश्च धीयते
 पुंसां नीचैः सह समागमात् । मध्यमैर्मध्यतां याति श्रेष्ठतां

कति चोत्तमैः ॥ ४ ॥ अणुरप्यसर्गा सङ्गः सङ्गुष स्वे
 विस्तृतम् । गुणरूपान्तर याति तत्रयोमाद्यथा यथा ॥ ५ ॥
 असत्सङ्गाद्युक्तोऽपि विषयासक्तपानसः । अकस्मात्कर्म
 भाति गीतरक्ता यथा यूगः ॥ ६ ॥ जाह्नस्य रक्षमाभाभे
 बन्नेनाभ्यविरागिणी । असम्पैषी च वेद्या च श्रीश्च इत्य
 कदा स्थिरा ॥ ७ ॥ परापकारनिरैतर्कुर्वन्तैः सह समतिः ।
 यदापि यवतस्तत्त्वं न विवेया कदाचन ॥ ८ ॥ साङ्कर
 महातीक्ष्ण मद्भिः कुर्वीत मगतिम् । सञ्चिर्विवाहं देवी च
 भासद्भिः किञ्चिदाधरेत् ॥ ९ ॥ दुर्दृष्टसंगतिरनर्बपरम्पराया
 हेतुः सतां यथाति किं यथनीयमत्र । अङ्गुचरो इराति दाह
 रथेः कस्तत्र माप्नोति बन्धनपथो किञ्च निम्नुत्तमः ॥ १० ॥

गुणः २४

मन्त्र गुणवान्देशे चकास्ति मयितो नराः । यन्निर्दिष्टि
 मरु बाहो पादपीठेऽपि घामत ॥ १ ॥ गुणाः कुर्वन्ति दृष्टं
 दृष्टेऽपि यमतां सताम् । कतकीमन्थमाग्राय स्वय नच्यन्ति
 चद्रुदाः ॥ २ ॥ यदि सन्ति गुणः पुमा विकसन्त्येव हे
 स्वयम् । यदि कस्तु रेकामादाः यथाभेन निवार्यते ॥ ३ ॥
 गुणबन्धनससर्गाद्याति स्वरुड वे गौरवम् । पुष्पयाज्ञा
 संग्रह स्र्च सिरामि प्रार्थते ॥ ४ ॥ शरीरस्य बुधानाम्ब
 दूरमत्स्यन्तमन्तरम् । शरीरं सजविध्वमि कस्याम्तस्वान्नि
 गुणाः ॥ ५ ॥ गुण्येव हि कर्तव्याः यथास्ता पुष्पे सदा ।

गुणयुक्तो दरिद्रोऽपि नेश्वरैरगुणैः समः ॥६॥ गुणेषु क्रियतां
यत्नः किमाटोपैः प्रयोजनम् । विक्रीयन्ते न घण्टाभिर्गावः
सीरविवर्जिताः ॥७॥ गुणैर्गौरवमायाति नोच्चैरामनमास्थितः ।
पामादाशिखरस्थोऽपि काकः किं गरुडायते ॥ ८ ॥
गुणैः सर्वज्ञकल्पोऽपि सीदत्येको निनाश्रयः । अन्तर्धमपि
माणिक्यं हेमाश्रयमपेक्षते ॥ ९ ॥ गुणन स्पृङ्गणियः
स्यान्न रूपेण युतो जनः । मृगन्धर्ववर्ज्यं नादेयं पुष्पं
कान्तमपि क्वचित् ॥१०॥ गुणिने ऽपे हि सीदन्ते गुणग्राही
न चेदिह । सगुणः पूर्णकुम्भोऽपि कूप एव निमज्जति
॥११॥ न पुत्रत्वेन पूज्यन्ते गुणैरासाद्यते पदम् । रंवर्या-
पारमादत्ते प्रदीपो न पुनः क्षशी ॥ १२ ॥ गुणाः सर्वत्र
पूज्यन्ते पितृवंशो निरर्थकः । वामुदेव नमस्यन्ति वसुदेवं न
मानवाः ॥ १३ ॥ गुणानर्चन्ति जन्तूनां न जातिं केवलां
क्वचित् । स्फाटिकं भाजनं भग्नं काकिण्य ऽपि न गृह्यते ॥१४॥
नागुणी गुणिनं वेत्ति गुणी गुणेषु मत्सरी । गुणी च गुण-
रागी च विरलः सरलो जनः ॥ १५ ॥ गुणानामन्तरं प्राय-
स्तज्ज्ञो जानाति नेतरः मालतीमल्लिकामोदं घ्राणं वेत्ति न
लोचनम् ॥ १६ ॥ न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्य-
चिद्रिपुः । देहिनां गुणदोषाः स्युर्मित्राणि रिपवस्तथा ॥१७॥
संस्थितस्य गुणोत्कर्षः प्रायः प्रस्फुरति स्फुटम् । दग्धस्या
' गुरुखण्डस्य स्फात्री भवति सौरभम् ॥१८॥ बुधाग्रं न गुणान्

मूपास्पाद्यु वेचि यतः म्ययम् । मूपाग्रिडपि च न मूपाद्
 बुधप'क्त न वेचि मः ॥ १९ ॥ परः मोक्ता गुणा वस्व
 निर्गुणाऽपि गुणी भवेत् । इन्द्रोऽपि अघुनां याति स्वर्गं
 मरुत्यापितैर्गुणैः ॥ २० ॥ तद्व्यैः रूपापिताम्येनो विभ्रन्ति
 गुणिनां गुणाः । इरकोरितानां पद्मानां ग'यो वायुभिर्गहताः
 ॥ २१ ॥ केतकीकुपम सृष्टः स्रष्टवमानऽपि मवन ।
 दापाः किं नाम कुर्वन्ति गुणापह्वनधेतमः ॥ २२ ॥
 गुणयुक्ताऽप्यसो याति रिक्त कूरे यथा यदा । निगुणऽपि
 मृतः पश्य मरैः धिरानि धार्यते ॥ २३ ॥ स्वयं स्वगुण
 विस्तारादृणतामः पतय्यतः । तदेव संहरन् मृगः पदमुच्चै
 निर्गाहत ॥ २४ ॥ अदो गुणानां मात्स्यै पतन्ते बहुना
 मराः । मुक्ता मर्चं मम'स्वा इतरेषां च का कथा ॥ २५ ॥
 गुणवन्तः । क्लृपयन्त मायण मवन्ति निगुणाः सुस्तिनः ।
 कम्पनमावान्ति शुद्धा पचेष्टसञ्चारिणः काकाः ॥ २६ ॥
 गुणिनि गुणज्ञा रमते मागुणधीकस्य गुण्णिनि परितापः ।
 अछिरेति वनात्पथ मर्दूरस्त्वकबासोऽपि ॥ २७ ॥ अपित
 गुणाऽपि पदासौ दास्यैरुन निम्बितो मवति । निम्बिक
 रसापनमहितो मय्येनोत्रेण अयुन इव ॥ २८ ॥ गुणा
 गुणज्ञपु गुणा मवन्ति ते निर्गुणं माप्य मवन्ति दापाः ।
 सुस्त्रादुतोवाः ममवन्ति मयः समुद्रपासाय मवन्त्यपेपाः ॥
 २९ ॥ गुणी गुण वेचि न वेचि निर्गुणा वधीवळ वेचि

न वेत्ति निर्वलः । मधोःगुण वेत्ति पिको न वायमः कगी च
सिंहस्य बलं न मूषकः ॥ ३० ॥

वाङ्मार्ग्यम् २५

यस्य वाण्यास्ति मधुरा तस्यैव सफल, तपः । नो चेज्जी-
वन्ति पशवोऽप्यनिशं पुष्टिशा, लिनः ॥ १ ॥ ये प्रियाणि
प्रभापन्ते प्रियमिच्छन्ति सत्कृतम् । श्रीमन्तो वन्धचरिता
देवास्ते नरविग्रहः ॥ २ ॥ नहीदृशं भवननं त्रिपु लोकेपु
किञ्चन । दया मैत्री च भूतेषु दानञ्च मधुरा च वाक् ॥ ३ ॥
भार्या पुत्रोऽप्युद्विजेत कटुवावयात्प्रदण्डतः । पशवोऽपे
वशं यान्ति दानैश्च मृदुभाषणैः ॥ ४ ॥ प्रियवाक्यप्रदानेन
सर्वे तुष्यन्ति जन्तवः । तस्मात्तदेव वक्तव्यं वचन का
दरिद्रता ॥ ५ ॥ को हि भागः समर्पनां किं दूरं व्यवसा-
यिनाम् । को विदेशः सुविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम्
॥ ६ ॥ प्रियमेवाभिधातव्यं नित्यं सत्सु द्विपत्सु वा । शिखीव
केका मधुरा वाचं ब्रूते जनप्रियः ॥ ७ ॥ मदरक्तस्य हंसस्य
कोकिलस्य शिखण्डिनः । हरन्ति न तथा वाचो यथा वाचो
विपश्चिताम् ॥ ८ ॥ अभ्यावहति कल्याणं विविधं वाक्
सुभाषिता । सैव दुर्भाषिता राजजनार्थोपपद्यते ॥ ९ ॥
वाक्संयमो हि नृपते सुदुष्करतमो मतः । अर्थवच्च विचित्रञ्च न
शक्यं बहु भाषितुम् ॥ १० ॥ तास्तु वाचः सभायोग्या याश्चित्ता-
कर्षणक्षमाः । स्वेषां परेषां विदुषां द्विपामविदुषामपि ॥ ११ ॥

कर्णो बभूवो भवो दास्यं धनाहारि सुभाषितम् । इत्यादि
 युजरवानां संप्रदी नावसीदति ॥ १२ ॥ यदीच्छति वशी
 कर्तुं अमदेकेन कर्मणा । परापवाहसस्वेभ्यो गां वरम्भी
 निवारय ॥ १३ ॥ कस्मीरिसति जिह्वाऽग्रे जिह्वाग्रे विष
 वाग्पवाः । जिह्वाग्रे बन्धनं मासं जिह्वाग्रे परर्णं सुवम् ॥ १४ ॥
 हार्दि विद्ध इवास्यर्वं यथा सन्तप्यते जनः । वीदितोऽपि हि
 वेमावी न तां वाचमुदीरयेत् ॥ १५ ॥ रोहते सावकैर्विद्धं
 वने परशुना इत्थम् । वाचा दुरुक्तया विद्ध न संरोहति काष्ठं
 स्रुतम् ॥ १६ ॥ वाकसायका वदनाक्षिप्यताम्वि वैराइतः शोषति
 राभ्यहानि । परस्य मामर्मसु ते पतन्ति साम्पण्डितो नाव
 स्येस्परेभ्यः ॥ १७ ॥ वाच्यार्षुयाक्राम्यवस्ति विपरव वाक्वा
 इभ्यावापकाराऽपि नष्टः । किन्तद्दृश्यं कोकिसेनोपनीतं
 को वा लोके मद्भस्यापराधः ॥ १८ ॥ क्रामान्द्रुग्ये विम
 कपस्पष्टस्वीं कीर्तिं सूते दुष्कृतं या दिनस्ति । ताच्याप्येतां
 मातरं मङ्गलानां येतुं धीराः सन्तुतां वाचमाहुः ॥ १९ ॥
 क्षिप्रञ्चापि सुभाषितेन रमत स्वीयं मनः सर्वदा श्रुताऽ
 न्यस्य सुभाषितं सखु मनः भ्रातृ पुनर्वाञ्छति । अह्नात्
 ज्ञानवतोऽप्यनेन हि वशीकर्तुं सपर्यो भवत्कृतभ्यो हि सुभा
 षितस्य मनुजैरावश्यकः संप्रहः ॥ २० ॥

ऐक्यम् २६

मयानी मया सह बी अथमागः समाने पोक सह बी
 युनश्मि । सम्पञ्चाऽपि सपर्यतारानाधिभिवामिताः ॥ १ ॥

या भ्राता भ्रातरं द्विक्षन्मा स्वभारमुत स्वमा । सम्यङ्ः
 सत्रता भूत्वा वाचं वदत भद्रया ॥ २ ॥ सङ्गच्छध्वं संवदध्वं
 सं वो मनांसि जानताम् । देवा भागं यथा पूर्वं संञ्जनाना
 उपामते ॥ ३ ॥ समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं
 मनः सह चित्तमेषाम् । समानं मन्त्रमभिमन्त्रये वः समानेर्न
 वो हविषः जुहोमि ॥ ४ ॥ संहतत्वाद्यथा वेणुनिर्विडेः
 कण्टकैर्हतः । न शक्यते समुच्छेत्तुं भ्रातृमङ्घ्रातवांस्तथा ॥
 ५ ॥ वयं पञ्च वयं पञ्च वयं पञ्च शतं च ते । अन्यः सह
 विवादे तु वयं पञ्च शतं च वै ॥ ६ ॥ अल्पानामपि वस्तूनां
 संहतिः कार्यमाधिका । तृणैर्गुणन्वयापन्नैर्व्यथन्ते मत्तदन्तिनः
 ॥ ७ ॥ बहूनां चैव सत्वानां समदायो रिपुञ्जयः । वर्षधारा-
 धरो मेघस्तृणैरपि निवार्यते ॥ ८ ॥ संहतिः श्रेयसी पुंसां
 स्वकुलैरल्पकैरपि । तुषेणापि परित्यक्ता न प्ररोहन्ति तण्डुलाः
 ॥ ९ ॥ अन्योन्यैक्यप्रभावेन पाण्डवानां जयः किल ।
 विनष्टाः कौरवाः सर्वे तदभावान्न सशयः ॥ १० ॥ भूमिजला-
 ग्निवायुनामणवो मिलिता यदि । माधयन्ति स्वकं कार्यं न
 भिन्नाः कार्यमाधकाः ॥ ११ ॥ एकस्मिन्पक्षिणि काके यदा
 विज्ञायते विपत् । ते काका मिलिताः सन्ते यतन्ते तन्निवृ-
 त्तये ॥ १२ ॥ वानराणां यथा दृष्टा ह्यन्योन्यस्य सहायता ।
 मनुष्यैरपि कर्तव्या न विरोधः कदाचन ॥ १३ ॥ सर्वथा-
 संहतैरेव दुर्बलैर्बलवानपि । अमित्रः शक्यते हन्तुं मधुहा

अथैरिह ॥ १४ ॥ यान्तेऽसौ यज्ञा बलशाम्भुमतिष्ठतः ।
 ममद्य एव वातन दापया यथापितुल्यान् ॥ १५ ॥ एवं
 मनुष्यत्वेऽसौ शौर्धेणापि मयाऽन्वितम् । अथ द्विपन्था मय्यन्ते
 हिमन्ति यततः परम् ॥ १६ ॥ मय य भद्रता वृक्षाःसंपद्यः
 सुपतिष्ठताः । त हि शीघ्रतमात्रातान् सहतेऽस्ये वमश्न
 याव ॥ १७ ॥ पञ्चभिः सह गन्तव्य स्यात्तस्य पञ्चभिः सह ।
 पञ्चभिः सह वक्तव्य ननुःस पञ्चभिः सह ॥ १८ ॥ कुशीनेः
 सह मय्यन् पण्डितः सह मित्रत म । ज्ञातमिच्छ मय मयं
 कुशाण नारसिद्ध त ॥ १९ ॥ अन्वाभ्यममुपपृष्णादन्वो
 म्याध भक्षण च । इत्यः मय्यन्त मरधीवोत्पलात्पुता ॥ २० ॥
 ये च भद्रनीयास्तु मरुता निस्त्राः घटः । त पावा
 इति निस्त्राताः मय स परिगर्हिताः ॥ २१ ॥ आयापरवोश्च
 विनाश्च आतोश्च स्वामिपृत्तयाः । भगिन्योऽपि च वाभेद
 न कुर्ष ह्यसिद्धवयोः ॥ २२ ॥ या ज्ञातमनुसृष्टाते दग्धि
 क्षीनमासुरय । म पुत्रपटुमिदग्धि अथश्चानस्यमभुते
 ॥ २३ ॥ ज्ञातया वदनीयास्त्वर्ष इत्यन्त्यात्मनः शुभम् ।
 कुम्भद्वेष्ट्य रामन्त तस्मात्साधु मयाचर ॥ २४ ॥ अथसा
 योऽथम रामन्त कुम्भाजो ज्ञातिसत्किवाम् । विगुणा अपि
 सैरस्या ज्ञातयो भरतर्षम ॥ २५ ॥ समाजर्न सकचर्न समी
 तिश्च परस्परम् । ज्ञातिभिः सह कार्याणि म विरोधा
 क्त्वाधन ॥ २६ ॥ ज्ञातयस्तारवन्तीह ज्ञातयो मय्यन्ति च ।

सुवृत्तास्तारपन्तीऽ दुर्दृता मज्जयन्ति च ॥ २७ ॥ यत्रा-
 स्मीयां जनो नास्ति भेदस्तत्र न वचने । कुठारे दन्धानिमुक्ते
 भिद्यन्ते तरवः कथम् ॥ २८ ॥ कुठारमृत्तिकां दृष्ट्वा कम्पिताः
 सकला द्रुवाः । वृद्धस्तद्वृत्तानेदं स्थाहानिर्नैव दृश्यते ॥ २९ ॥
 ज्ञानिभिर्निर्गृह्यन्त न न ऊर्ध्व्यः शुभाग्निना । सुखानि मह
 भेज्यन्ति ज्ञानिभिर्मन्तर्षभ ॥ ३० ॥ न वै भिक्षा जातु चरन्ति
 धर्म न वै सुख पाप्नुवन्तीऽ भिक्षाः । न वै भिक्षा गौरवं
 प्राप्नुवन्ति न वै भिक्षाः प्रशमं रे चयन्ति ॥ ३१ ॥

धनगुणाः २७

ईशा वश्यमिदं पुनर्व्यात्कञ्च जगत्सां जगत् ।

तेन लक्तन भुञ्जीथा पापुथः कस्यस्विद्धनम् ॥ यजुः

धनवान्बलवत्स्रोऽर्धः सर्वदा । प्रभुवं धनमूलं
 हि राजानपुत्रजायत ॥ १ ॥ नाहि तद्विद्यत किञ्चिद्व्यदनेन
 न विध्यति । यत्र न मतिमास्तम्म दथमकं प्रनाथवेत् ॥ २ ॥
 वयोवृद्धास्तपोवृद्धा ये च वृद्धा बहुश्रुताः । सर्वे त धनवृद्धानां
 द्वारि तिष्ठन्ति किङ्कराः ॥ ३ ॥ यस्यार्थास्तस्यमित्राणि यस्या-
 र्थास्तस्य बान्धवाः । यस्यार्थाः स पुमाँल्लोके यस्यार्थाः
 स च पण्डितः ॥ ४ ॥ भंसृतौ व्यवहाराय सारभुतं धनं
 स्मृतम् । अतो यतेत तत्प्राप्त्यै नरो ह्युपायसाहसैः ॥ ५ ॥
 पूज्यते यदपूज्येऽपि यदगम्येऽपि गम्यते । वन्द्यते यदव-
 न्द्योऽपि स प्रभावो धनस्य च ॥ ६ ॥ अशनादिन्द्रियाणीव
 स्युः कार्याण्यखिलान्यपि । एतस्मात्कारणाद्विस्तं सर्वमाधन-

मुष्यते ॥ ७ ॥ ब्रह्मज्ञोऽपि नरः पूज्यो यस्यास्ति विपुलं
 धनम् । क्षत्रिणा तु स्य ब्रह्मोऽपि निर्धनः परिभूयते ॥ ८ ॥
 धन सञ्चय काकुत्स्थः धनमूलमिदं जगत् । भर्तृर्नैव
 पश्यामि मिथमस्य मृतस्य च ॥ ९ ॥ न नरस्य नरो दासो
 दासश्चार्यश्च भूपते । गारुडं ह्यापरं वाऽपि धनाधननिबन्धनम्
 ॥ १० ॥ अयस्य पुरुषा दासा दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
 अतोऽद्याय यतेतैव सपदा यत्रमास्थितः ॥ ११ ॥ स्वामि
 त्वश्वैश्च दातृत्वं धनिकस्य तपःफलम् । एतसः फलमर्थिस्तं
 दास्यत्वश्च दरिद्रता ॥ १२ ॥ धनमाहुः परं धर्मं धनं सर्वं
 मतिप्रितम् । जीवन्ति धनिनां श्लाके मृता य रक्षणा नराः
 ॥ १३ ॥ इह श्लोकं हि धनिनां पराऽपि स्वजनापत् ।
 स्वजनाऽपि दरिद्राणां सर्वदा दुःखनापत् ॥ १४ ॥ अस्ति
 यावत्तु सपनस्तावत्सर्वैस्तु सेष्यते । निधनस्य ज्यते भाया
 पुत्राद्यैः सगुणोऽप्यतः ॥ १५ ॥ धर्माय पक्षसेऽद्याय आत्मने
 स्वमनाय च । पक्षपा विभज्यित्तमिदामुत्र च मोदते ॥
 १६ ॥ धनी भोगान्समाप्नोति धनी स्वर्गश्च गच्छति ।
 विपुलाञ्च तथा कीर्तिं गुणाभानाविधानपि ॥ १७ ॥ अर्थस्य
 पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् । इति सत्यं महाराज
 ब्रह्मोऽस्म्यर्थेन कौरवे ॥ १८ ॥ अर्थेभ्यो हि विद्वद्भ्यः
 संभृतेभ्यस्ततस्ततः । क्रियाः सदाः प्रवृत्तन्ते पर्वतेभ्य इवापगाः
 ॥ १९ ॥ अर्थाद्गमश्च कामश्च स्वर्गश्चैव नराधिप । प्राण

यात्राऽपि लोकस्य विना ह्यर्थं न सिध्द्यति ॥ २० ॥ अर्थेन
च विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेधसः । विच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा
ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥ २१ ॥ यः कृशार्थः कृशगवः कृश-
भृत्यः कृशातिथिः । स वै राजकृशो नाम न शरीरकृशः
कृशः ॥ २२ ॥ अध्येतव्या प्रयी नित्यं भवितव्य विपश्चिता
। सर्वथा धनमाहार्यं यष्टव्यञ्चापि यन्नतः ॥ २३ ॥ धनादि-
विरहेणैव न स्वर्गो लभ्यते क्वचित् । नेमे मृगाः स्वर्गजितो न
वराहा न पक्षिणः ॥ २४ ॥ अन्नं दुर्बल प्राहूर्धनेन बलवा-
न्भवेत् । सर्वं धनवता प्राप्य सर्वं तरति कोशवान् ॥ २५ ॥
सुनिर्धनत्वं प्राप्यैके मरणं भोजिरे जनाः । ग्रामायैकेऽचलायैके
नाशायैके प्रवव्रजुः ॥ २६ ॥ उन्मादमेके पुण्यन्ति यान्त्यन्ये
द्विपदां वशम् । दाम्भ्यमेके च गच्छन्ति परेषामर्थहेतुना ॥ २७
॥ लज्जन्ते बान्धवास्तेन सवन्धं गोपयन्ति च । मित्राण्यमित्रतां
यान्ति यस्य न स्युः कपर्दकाः ॥ २८ ॥ दारिद्र्यं दुःखमपन्नं पा-
पिनं प्रवदन्त्यतः । श्रीमन्तं सुखसंपन्नं पुण्यात्मानञ्च लौकिकाः
॥ २९ ॥ निर्धनं सर्व एवैते श्वसन्त पुरतः स्थितम् । अव-
जानन्ति मित्राद्या मान्वा धनगर्विताः ॥ ३० ॥ कुलं शीलं
तथा विद्या गुणा नानाविधा अपि । निर्धनस्य न कार्याय
क्षमन्ते शववत्स्थिताः ॥ ३१ ॥ दारिद्र्यान्मरणाद्वा मरणं
संरोचते न दारिद्र्यम् । अल्पक्लेशं मरणं दारिद्र्यमनन्तकं
दुःखम् ॥ ३२ ॥ हेतुप्रमाणयुक्तं वाक्यं न श्रूयते दारिद्र्यस्य ।

अप्याति। अत्र तस्य पूज्य वाप्य सपुद्रस्य ॥ १३ ॥ शीत
 शीत साति तदा तेषां मपुरता कुदे जस्य। न विरानति हि
 सर्वे विगहीन य पुस्पस्य ॥ १४ ॥ नश्य ते विपुन्यमतेरापि
 शुद्धिः पुरा य मद्रविमस्य । पृतनयणर्तनतश्चुन्यश्चेप
 नाचिन्तया मततन् ॥ १५ ॥ दुन्दुभिस्तु पुतरामचेतनस्तम्पु
 याद्रापि धनम्पनधनम् । इत्यमेव निनदं वचते किं पुत्र्यदि
 जाः मनेतना म १६ ॥ अतो नु कष्ट मतत मवामत्तो
 इतिरुष्टं पागेश्य मा । कृष्णिका नीचमनस्य मेषा सतो
 इतिरुष्टा धनदानता य ॥ १७ ॥ शूरासुरपः सुमगध
 धाम्नी मगाणि गाय पि । वदाङ्गोत्तु । अर्थ विना नैव
 यगध मान पाप्मोत मर्षोऽत्र मनुष्यकोठे ॥ १८ ॥ त्यजे
 त्पुनार्तो महेष्वां मपुरां स्वादे शुगता गुमर्ग स्वमण्डल १ ।
 बुभुक्षित किञ्च कगेति पापं शीण । नरा निष्करुणा भवन्ति
 ॥ १९ ॥ यस्यान्ति विच म ना कुत्रीनः म पोष्टतः स
 भुतव न् गुणश्च । म एव सक्ता स च दर्शनीय सर्वे गुणा
 काऽवममाभयति ॥ २० ॥ त्यजन्ति मित्राणि धनेर्विहीने
 पुत्राश्च दाराश्च सुहृज्जनाश्च । तमयवन्त पुनराश्रयन्ति धर्मो
 हि लोके पुरुषस्य वधुः ॥ २१ ॥ बुभुक्षितैर्भ्यांकरणं न
 भुज्यते पिपासितै क्वाभ्यरसो न पीयते । न उन्मत्ता कापि
 समुद्रृत कुल हिरम्यमेषाभय निष्कमा गुणाः ॥ २२ ॥ धने
 निष्कसीना कुसीना भवन्ति धनेराप्सं मानवा निस्तरन्ति ।

धनेभ्यः परो वान्धवो नास्ति लोके भ्रता यर्जयञ्च धनान्य-
 र्जयध्वम् ॥ ४२ ॥ वर वन व्याघ्रगजे द्रोवेत द्रुमाभ्य पत्र-
 फलाम्बुभेजनम् । तृणाणि शय्या वनज्ज्वलकलं न वधु-
 मध्ये धनहीनजीवनम् ॥ ४४ ॥ यदा तु भाग्यक्षयरीडितां
 दशा नरः कृतान्तेषुदिनां प्रपद्यते । तदाऽस्य विजाप्यपि
 यान्त्यमित्रतां चिरानुक्तोऽपि विरज्यते जनः ॥ ४५ ॥
 चाणी दरिद्रस्य शुभा हिताऽपि ह्यर्थेन शब्देन च प्रयुक्ता ।
 न शोभते वित्तवतः समीपे भेरीनिनादेः पङ्क्तेव वीणा ॥ ४६ ॥
 तानीन्द्रियाण्यविकल्पानि मनस्तदेव मा बुद्धिरन्विता वच-
 न तदेव । अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव ह्यन्यः क्षणेन
 भवतीति विचित्रमेतत् ॥ ४७ ॥ माता निन्दति नाभिनन्दति
 पिता भ्राता न संभाषते । भृत्यः कुप्यति नानुगच्छति सुतः
 वान्ता च नालिङ्गते । अर्थप्रार्थनशङ्कया न कुरुते संभाषणं
 वै सुहृत् तस्माद्द्रव्यमुपार्जय शृणु मखे द्रव्येण सर्वे वशाः
 ॥ ४८ ॥ पद्मे मूढजने ददामि द्रविणं विद्वत्सु किं मत्सरो नाहं
 मत्परिणी न चापि चपला नैवास्ति मूर्खे रतिः । मूर्खेभ्यो द्र-
 विणं ददामि नितरां तत्कारणं श्रूयतां विद्वान्तर्बगुणेषु पूजित-
 तनुमूर्खस्य नान्या गतिः ॥ ४९ ॥ आलस्यं स्थिरतामुपैति
 भजते चापल्यमुद्योगितां मूकत्वं मितभाषिणां वितनुने मौढ्यं
 भवेदार्जवम् । पात्रापात्रविचारणाविरहितायच्छत्युदरात्प्रतां
 मातलक्षिप तव प्रसादवशतो दोषा अभी स्युर्गुणाः ॥ ५० ॥

हिरण्ययेन पात्रेण सत्पापिहितं मुसुमम् । तर्कं पूषन्न
 पाहणु सत्सधमाय दृष्टये ॥ १ ॥ याज्ञवल्क्यो हि सन्पास
 करिष्यन्मिदमुक्तवान् । येनेपीति च संशोभ्य येनेयी मुनि
 सत्तमा ॥ २ ॥ अर आय मिय न्यास चतुर्व योग्यमाश्रमम् ।
 करिष्याम्बहपदैव गृहस्वस्थं विहाय हि ॥ ३ ॥ इत्त जाये
 ततः कुर्वे विचभाग तवाधुना । कास्यायम्याजनया सार्द्धं
 पश्चात्सुब्रह्मर इयोः ॥ ४ ॥ एममुक्ताऽतिसस्त्रिन्ना समार
 मरमन्वरा । अमासावसरा पूर्वं सा होषा च पतिम्पति ॥ ५ ॥
 पगवन्विचामिच्छामि मरणेन विवर्जितम् । स्वया दत्त न
 चास्यसु सोके यम्परषप्रदम् ॥ ६ ॥ पृथिवी सकृन्ना
 चेस्पातपूर्णा विवेन मे मुने । स्वया दत्ताऽत्र सेनाऽपमृता
 स्वी न वा नद ॥ ७ ॥ इत्युक्ते याज्ञवल्क्यस्तां नेत्याह
 मुनिमत्तमः । अमृतस्वस्य मोक्षस्य विचेनाशा न चास्ति
 हि ॥ ८ ॥ विचरान् स्वजनाच्छत्रोरेभ्योऽपि च दुर्मनात् ।
 राज्ञादिभ्योऽपि सत्तं यत्सुमाप्नोति दुःस्रतः ॥ ९ ॥ विच
 वाको हि लोकेऽस्मान्निश्चिन्तः कुर्वन्निद्वेत् । अपि स्वप्ने
 पि तस्यास्ति धय राज दिग् मरत् ॥ १० ॥ निर्धनानां
 सदा देवममुकृत् हि जायते । पनिनां नतिकुलं तस्मापशो
 दृश्यते भुवि ॥ ११ ॥ पतोऽत्र पनिनो लोके रोगिणः
 शुद्धिर्भिताः । अस्थापुपो षट्साध पमराशौ महत्यापि ॥
 १२ ॥ विरोधिष्व सत्तमम्भः पुत्रादिभिर्भनेः । केचिद्दिष्व

दृश्यन्ते श्वभिः श्वानो यथा भुवि ॥ १३ ॥ चित्ते व्या-
 कुलता तेषां कर्तव्यासक्तचेतसाम् । वर्तते नैव गच्छन्ति
 यथा ते सुखमप्यपि ॥ १४ ॥ अवजानन्ति धनिनो देवान्
 राज्ञो गुरूनपि । अनिधीन् ब्राह्मणांस्तद्वदेवेदङ्गारगान् ॥
 १५ ॥ दुःखान्यपि बहून्येते गच्छन्त्यविरत जनाः । स्वपक्षे
 परपक्षे च भूतेष्ववहारकाः ॥ १६ ॥ इत्यदिकं धनी दुःख
 प्राप्नुयान्निर्धनो न तव । शक्त्यभावेन मैत्रेये धनिनो
 निर्धनो वरः ॥ १७ ॥ धनिनां जीवितं यादृक्कृतादृगेव तवापि च ।
 धनलाभाद्धि मैत्रेये भविष्यति न संशयः ॥ १८ ॥ वित्ता-
 मक्तेषु पतिषु चञ्चित्तेषु सर्वदा । अमृतत्वस्य नैवाशा यथा
 तेऽपि तथैव सा ॥ १९ ॥ द्रव्येण जायते कामः क्रोधो
 द्रव्येण जायते । द्रव्येण जायते लोभो मोहो द्रव्येण जायते ॥
 २० ॥ अन्नं यावत्प्रियाऽऽदद्यादग्निं तावदहं स्वयम् ।
 दग्धि इति सञ्चिन्त्य स्त्रीमुखं न विलोकयेत् ॥ २१ ॥
 दरिद्रं पुरुषं दृष्ट्वा नार्यः कामातुरा अपि । स्पृष्टुं नेच्छन्ति
 कुणपं यद्वत्कामिविदूषितम् ॥ २२ ॥ दरिद्रः कामुचित्कामं
 न कुर्याज्जननीष्विव । अन्नमेकं विहायायं किञ्चिन्नेच्छति
 कर्हिचित् ॥ २३ ॥ विवेकीव दरिद्रोऽप्य कोपं न कुरुते
 क्वचित् । राजादिभयतो नित्यं यमराजभयात्तथा ॥ २४ ॥
 पुरा कृतानां पापानां फलमेतत्समाप्तवान् । दारिद्र्यन्नाम
 परदारान्परद्रव्यं

मीतः तस्यैव न भेषजिनि । सुशुभो पीडितश्चायं तुष्यः परेण
 मयदा ॥ २० ॥ दग्धि य न सोमेऽस्त न मोक्ष मदास्वना ।
 इत्येव सुविचार्य सुत निष्ठानि निश्चयः ॥ २१ ॥ यं
 कोऽपि कशाचिद्वा यायमानाय नित्यशः । न दद्याद्भना
 प्रञ्च किमर्थं काङ्क्ष्याम्यहम् ॥ २२ ॥ भाविऽयये च
 राज्ये च विधेयः सुमदानय । न यो द्विभो हि घनान्न
 मृत्योराधगतो यथा ॥ २३ ॥ तं वै सदा कावचमनुप
 स्तर्णशासनम् । दाहपथानं च भ्यन्तमद्यन्ति त्रिभौकनाः ॥
 २४ ॥ घनषाम्कामभोषाम्यादाविष्टो नष्टधेनवः । निषगीता
 शुष्कमुष्यः पापकं च्छुकुटीमुष्यः ॥ २५ ॥ निश्शयपगोष्ठञ्च
 कुटो द कृणुमापता । कस्तमप्येभ्यामृष्टं दातुमिच्छति
 येम्यशीम् ॥ २६ ॥ भक्तेऽश्वो भवे मीतिरक्षिगुरुश्चकृतम् ।
 मुक्ते च कटुता नूनं घनितां श्यणिनामव ॥ २७ ॥ सोमा
 विष्टो नरो विच्छमीसते न स चापदम् । दुग्धं पश्यति मा
 जारो यथा न सगुहादिकम् ॥ २८ ॥ यार्थां विना महाद्रव्य
 श्चास्ते सपाद्यते जनैः । यना परस्वहरणं न कश्चिन्म्यान्महा
 घनः ॥ २९ ॥ आसिद्धिवाः परेवाग्निं प्रस्तस्यन्ति समे पाणि ।
 अभ्यक्तानि च मापन्ते घनिनो मद्यपा इव ॥ ३० ॥ कामिनः
 कामिनीनां वा कामिनीपृष्ठमामिताम् । नटानाञ्चापि दधुस्ते
 सहस्राणि शतानि च ॥ ३१ ॥ प्रकृमावरतेभ्यस्ते नाप पञ्च
 वराट्कान् । दधुस्त्वस्मै यद्यो वा परेभ्यस्तु कथं पुनः ॥ ३२ ॥

समर्थः श्रीमदान्धोऽयं राजानं देवतां गुरुम् । अवजानाति
सहसा स्वात्मनो बलमाश्रितः ॥ ३९ ॥ अमह्यं दुःख-
माप्नोति लोकद्वयभयङ्करम् । कीर्तिहानिञ्च धिग्वादं
सद्यो गच्छति मोहितः ॥ ४० ॥ लोभश्चास्मिन्समर्थे स्याद
मदृशो जानेवेदसा । यावद्यावदवाप्नोति ततो भृयःस इच्छति
४१ ॥ समर्थः स्वात्मलोभेन परदारधनादिकम् । हत्वा
चोपहसत्यन्यान्सर्वशोच्यो नराधमः ॥ ४२ ॥ अर्थार्थी
यानि ऋष्टानि मूढोऽयं महते जनः । शतांगेनापि मोक्षार्थी
तानि चेन्मोक्षमाप्नुयात् ॥ ४३ ॥ येऽर्था धर्मेण ते सत्या
येऽधर्मेण धिगस्तु तान् । धर्मं वै शाश्वतं लोके न जह्याद्धनकां-
क्षया ॥ ४४ ॥ जनयन्त्यर्जने दुःखं तापयन्ति विपत्तिषु ।
मोहयन्ति च सम्पत्तां कथमर्थाः सुखावहाः ॥ ४५ ॥
मातरं पितरं पुत्रान्ब्राह्मणांश्च बहुश्रुतान् । कर्मणा मनसा
वाचा समर्थो हन्ति मोहतः ॥ ४६ ॥ यदज्यते परिक्लेशैर-
र्जितं यन्न भुज्यते । विभज्यते यदन्तेऽन्पैः कस्यचिन्माऽस्तु
तद्धनम् ॥ ४७ ॥ मृत्युः शरीरगोप्तारं वसुधैकं वसुधैव कुटुम्बकम् ।
दुश्चारिणी च हसति स्वपतिं पुत्रवत्सलम् ॥ ४८ ॥ अर्थार्थी
जीवलोकोऽयं श्मशानमपि सेवते । जनितारमपि त्यक्त्वा
निःस्व गच्छति दूरतः ॥ ४९ ॥ वरं हालाहलं पीतं सद्यः
प्राणहरं विषम् । न द्रष्टव्यं धनाढ्यस्य भ्रुभङ्गकुटिलं मुखम्
॥ ५० ॥ राजतः सलिलादग्नेश्चौरतः स्वजनादापि । भयमर्थ-

बर्ता । नित्य मृत्योः पाणभृतापिव ॥ ५१ ॥ अथस्योपामने
 दुःस्वमर्मितस्याप रक्षणे । नाशे दुःखं व्यये दुःखं विगर्ध
 दुःखमाजनम् ॥ ५२ ॥ अविश्वास्तिनिधानाय महापातकरेवने ।
 पितृपुत्रविरोधाय हिरण्याय नमोऽस्तु धे ॥ ५३ ॥ हिरण्य
 रत्नमञ्चयाः शुभाशुभेन साञ्चिताः । न तस्य देहसंक्षये
 ययन्ति कायसापकाः ॥ ५४ ॥ धनस्य यस्य राजतो मय
 न चास्ति चौरतः । मृतञ्च यन्नमुञ्चति स्वमजयस्व तद्धनम्
 ॥ ५५ ॥ वधिरयति ऋणविश्वर वाध मूकयति नपनमपयति ।
 विकृतयति गात्रयष्टिं सम्पन्नो गोऽयमद्भुतो राजन् ॥ ५६ ॥
 अजुनीयति यदने जनो यर्प्रनीयन्नसर्जनादिभिः । आशु
 नश्यति चिराय मञ्चिता यञ्चिता जगति के न सम्पदा ५७
 परमभिभाग तरुतम्वामो वरमिह भिक्षा वरमुपवामः । वर
 मपि घोरे नरके पतन न च धनगर्वितवान्भवशरणम् ॥ ५८ ॥
 आपद्रुत हसति किं शिष्या न मूढ लक्ष्मीः शिवरा न
 मवतीति किमत्र शिष्यम् । एता मपश्यमि घटान् जस्यत्र
 चक्रे रिक्ता मवन्ति धारता भरिताश्च रिक्ताः ॥ ५९ ॥ केचिद्धन
 न्निष्ठपते मुषि नोपभोग कुरान्ति कोमवस्रगा न विदग्धि
 केचिन् । अन्येन गोपितमथान्यजना हरन्ति तस्यैश्वरीपरिमरे
 जस्येव हन्ति ॥ ६० ॥

गृहस्थाश्रमगुणदोषो २९

ययासि पञ्चवैश्व मृतानि च जनाधिप । गृहस्थैरेव पायन्ते
 तस्माद्व्येष्टो गृहाश्रमी ॥ १ ॥ न्यायाजितपनस्तत्त्वज्ञाननि-

ष्टोऽतिथिप्रियः । श्राद्धकृतसत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमु-
 च्यते ॥ २ ॥ यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।
 तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥ ३ ॥ यथा
 वायुं समाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तवः । तथा गृहस्थमाश्रित्य
 वर्तन्ते सर्व आश्रमाः ॥ ४ ॥ यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणो दाने-
 नानेन चान्वहम् । गृहस्थेनैव वार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही-
 ॥ ५ ॥ स संधार्यः प्रयत्नेन स्वर्गमक्षयमिच्छता । सुग्वज्जे-
 हेच्छता नित्य योऽधार्यो दुर्बलेन्द्रियैः ॥ ६ ॥ ब्रह्मचारी
 गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा । एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः
 पृथगाश्रमाः ॥ ७ ॥ सर्वेषामपि चैतेषां वेदस्मृतिविधानतः ।
 गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनितान्विभर्ति हि ॥ ८ ॥ अस्ति
 पुत्रो वक्षे यस्य भृत्यो भार्या तथैव च । अभावे सति संतोषः
 स्वर्गस्थोऽसौ महीतले ॥ ९ ॥ अतिथिर्बालकः पत्नी जननी
 जनकस्तथा । पञ्चैते गृहिणा पोष्या इतरे च स्वज्ञाक्तितः ॥ १० ॥
 मातर पितरं पुत्रं ढारानातिथिसोदरान् । हित्वा गृही न
 भुञ्जीयादेकाकी तु कदाचन ॥ ११ ॥ विद्यसागी भवे-
 न्निसं नित्यश्चाभृतभोजनः । विद्यसं भुक्तोऽन्तु यज्ञशेषमथा-
 मृतम् ॥ १२ ॥ गृहस्थं हि सदा देवाः पितरोऽतिथयस्तथा ।
 भृत्याश्चैवोपजीवन्ति तान्भरस्व महीपते ॥ १३ ॥ अतिथिः
 पूजितो यद्य गृहस्थस्य तु गच्छति । नान्यस्तस्मात्परो धर्म
 इति प्राहुर्मनीषिणः ॥ १४ ॥ पात्रन्त्वतिथिमासाद्य बीलाढ्यं

यो न पूजयेत् । स दक्षा दुष्कृत तस्मै पुष्पमादाय गच्छति
 ॥ १६ ॥ देवैश्चैव मनुष्यैश्च तिर्यग्विभ्रमोपजीव्यते । गृहस्था
 मसह यस्मात्तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही ॥ १६ ॥ तस्मात्तपस्वी
 विपिने ह्युपातो गृह समायाति सदाऽश्रदातुः । मुक्त्वा म
 चाश्रमं प्रददाति तस्मै तपो विमार्गं ममते हि तस्य ॥ १७ ॥
 यदि रामा यदि च रया यदि तनयो विनयशीगुणोपेत ।
 तनये तनयोत्पत्तिः सुरवरनगरे किमाधिक्यम् ॥ १८ ॥
 सुविमपादोदककर्दमानि सुषेदशास्त्रध्वनिर्गाभितानि । स्वाहा
 स्वभाकारनिरन्तराणि स्वानन्दस्तुस्यानि गृहान्प ताति ॥ १९ ॥
 बनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणां गृहेऽपि पक्षेऽपि निग्रह
 स्तपः । अकुरुते कर्मणि यः प्रवर्तते निवृत्तरागभ्य गृहं
 तपोवनम् ॥ २० ॥ स्वकर्ममार्भितजाभितानां स्वेष्वेव
 दारेषु सदा रत्नानाम् । भित्तोन्द्रयाणामतिविधियाणां गृहेऽपि
 मोक्षः पुरुषोत्तमानाम् ॥ २१ ॥ सामन्दं सदनं सुताश्च सुविपा
 कान्ता न कुर्मापिणी मान्मिर्त्रं सुवनं स्वयोप्रिति रतिश्चाङ्गापरा
 सेनकाः । भातिभ्यः शिष्यपूजनं प्रतिदिनं मिष्टान्नपानं गृहे साधोः
 सङ्गमुपासते हि सततं पन्थो गृहस्थाश्रमः ॥ २२ ॥ मानुष्य
 वरवंशजन्म विभवो दीर्घायुरारोग्यता मन्मिर्त्रं सुसुतः सती
 मियसमा भक्तिश्च नारायणे । विद्वत्त्व सुजनस्वामिश्रियप्रदा
 सत्याश्रदाने रतिस्ते पुष्येन विना प्रयोद्देश गुणाः समाविर्णा
 दुर्लभाः ॥ २३ ॥ माता यस्य गृहे नास्ति माया चाभियनादिनी ।

अरण्यं तेन गन्तव्यं यथाऽरण्यं तथा गृहम् ॥ २४ ॥ यत्र
 नास्ति ढाधिमन्थनघोषो यत्र नो लघुलघूनि विशूनि । यत्र
 नास्ति गुरुगौरवपूजा तानि किं वत गृहाणि वनानि ॥ २५ ॥ न
 विप्रपादोदकपङ्क्तिलानि न वेदशास्त्रध्वनिगर्जितानि । स्वाहा-
 स्वधाकारविवर्जितानि श्मशानतुल्यानि गृहाणि तानि ॥ २६ ॥
 विधिना खलु वञ्चिता वयं तितरीतु वटवेन शक्नुमः । अपि
 भैक्ष्यमकिञ्चनत्वतो धिगिदं जन्म निर्गर्थकं गतम् ॥ २७ ॥
 निःस्त्रो भवेद्यदि गृही निरयी न नून भोक्तुं न दातुमपि यः
 क्षमतेऽणुमात्रम् । पूर्णोऽपि पूर्तिमभिमन्तुमशक्नुवन्यो मोहेन
 शं न मनुते खलु तत्र तत्र ॥ २८ ॥ क्रोशन्तः शिवावः सवारि
 सदनं पङ्कावृतञ्चाङ्गण शय्या दशवती च रूक्षमशनं धूमेन
 पूर्णं गृहम् । भार्या निष्ठुरभाषिणी प्रभुरपि क्रोधेन पूर्णः सदा
 स्नानं शीतलवारिणा हि सततं धिग्धिग्गृहस्थाश्रमम् ॥ २९ ॥
 तावद्विद्याऽनवद्या गुणगणमहिमा रूपसपत्तिशौर्यं स्वस्थाने
 सर्वशोभा परगुणकथनेवाक्पटुस्तावदेव । यावत्पाकाकुलाभिः
 स्वगृहयुवतिभिः प्रेषितापत्यवक्राद्धे वावा नास्ति तैलं न च
 लवणमपीत्यादिवाचा प्रचारः ॥ ३० ॥

सन्तोषः ३०

सन्तोषामृतवृत्तानां यत्सुखं शान्तचेतसाम् । कुतस्तद्धन-
 लुब्धानामितश्चेतश्च धावताम् ॥ १ ॥ सर्वत्र संपदस्तस्य स-
 न्तुष्टं यस्य मानसम् । उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मावृत्तैव भूः

॥ २ ॥ अकिञ्चनस्य दान्तस्य शान्तस्य समचेतनः । सदा
सन्तुष्टमनसः सर्वाः सुखमयाः दिशाः ॥ ३ ॥ आत्मापीन
शरीरार्था स्वपतां निद्रया स्वया । कदन्नमापि मर्त्यानामप्युत
स्वाय कल्पते ॥ ४ ॥ अकृत्वा परसन्तापममत्वा स्रञ्जनम
ताम् । अनुस्मृत्य सतां वस्य यस्त्वल्पमापि तद्वद् ॥ ५ ॥ यो
मे गर्भमतस्यापि हृत्ति कल्पितवान्ममुः । भेषद्युधिबिधाने च
न वा सुप्तो न वा पृथः ॥ ६ ॥ अकिञ्चनोऽप्यसौ जन्तुः
माघ्राभ्यसुखमभुते । आधिष्याधिबिनिर्मुक्तं सन्तुष्ट यस्व
मानसम् ॥ ७ ॥ वेनुर्बत्सस्य शोपस्य स्वामिनस्तस्करस्य च ।
पयः । पवति यस्तस्या वेनुस्तस्येति निश्चयः ॥ ८ ॥ जन्तो
नास्ति पिपासायाः सतोषः परमं सुखम् । तस्मात्सन्तोषोपेधेऽ
परं पश्यन्ति पण्डिताः ॥ ९ ॥ गोष्ठतादपि गौश्वीर प्रस्य
षान्यश्वतादपि । प्रामादादपि स्रद्धाऽर्ष शेषा परबिमृतयः
॥ १० ॥ न योजनघत दूरं बाध्यमानस्य सृष्ट्या । सन्तुष्टस्य
करमाप्तेऽप्यर्षे भवति नादरः ॥ ११ ॥ हृत्पर्य नातिचेष्टेत
सा हि प्राज्ञैष निर्दिता । गर्मादुत्पतिते जन्तौ मातुं प्रसन्नतः
स्त्रनी ॥ १२ ॥ येन शुद्धीकृता वसाः शुकाश्च हरितीकृताः । मयु
राभिन्विता येन स मे हृत्ति विधास्यति ॥ १३ ॥ अघोऽयः
पश्यता कस्य महिमा शोपचीयते । उपपुपरि पश्यन्तः सर्व
एव हरिद्रति ॥ १४ ॥ विश्वम्भर मरत्वं मां विश्वम्भाद्रा
बाहिः कुरु । समयोर्यद्यस्तकोऽसि त्यज विश्वम्भराधिषाम् ॥

१५ ॥ मन्तोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत् । मन्तोष-
मूलं हि सुखं दुःखमूलं विपर्ययः ॥ १६ ॥ आपदर्थे धनं
रक्षेन्महतां कुत आपदः । कटाचित्कुपितो देवः संचित-
ज्वापि नश्यति ॥ १७ ॥ सन्तोषैश्वर्यसुखिनां दूरे दुर्गतिभू-
मयः । भोगाशापाशवद्दानामवमानाः पदे पदे ॥ १८ ॥ य
इमामखिलां भूमिं शिष्यादेको महीपतिः । तस्याप्युदरमेकं
वै किमिदं त्वं प्रशंससि ॥ १९ ॥ यस्त्विमां वसुधां कृत्स्नां
प्रशासेदखिलां नृपः । तुल्याश्रमकाञ्चनो यश्च स कृतार्थो
न पार्थिवः ॥ २० ॥ यदृच्छालाभतुष्टस्य तेजो विप्रस्य
वर्धते । तत्प्रशाम्यत्यमन्तोषादम्भसेवाशुशुक्षाणिः ॥ २१ ॥
सन्तुष्टः को न शक्नोति फलमूलैश्च वर्तितुम् । सर्वाणीन्द्रिय-
क्षौल्येन सङ्कटान्यवगाहते ॥ २२ ॥ सन्तुष्टस्य निरीहस्य
स्वात्माशमस्य यत्सुखम् । कुतस्तत्कामलोभेन धावतोऽर्थेहया
दिशः ॥ २३ ॥ यद्यदेव हि वाञ्छेत ततो वाञ्छा प्रवर्तते ।
प्राप्त एवार्थतः सोऽर्थो यतो वाञ्छा निवर्तते ॥ २४ ॥ स-
न्तोषस्त्रिषु कर्तव्यः स्वदारे भोजने धने । त्रिषु चैव न कर्तव्यो
दाने तपसि पाठने ॥ २५ ॥ अर्थी करोति दैन्यं लब्धार्थो
गर्वपरितोषम् । नष्टधनश्च स शोकं सुखमास्ते निःस्पृहः
पुरुषः ॥ २६ ॥ त्वामुदर साधु मन्ये शाकैरपि यदपि लब्ध-
परितोषम् । हतहृदयं ह्यधिकाधिकवाञ्छाशतदुर्भरं न पुनः
॥ २७ ॥ सर्पाः पिबन्ति पवनं न च दुर्बलास्ते शुष्कैस्तृणैर्व-

नगना बन्धिनो भवन्ति । कन्दैः फलैर्मुनिवराः सपयन्ति
 काष्ठं मन्तोप एव पुष्पस्य पर निधानम् ॥ २८ ॥ ययमिह
 परितुष्टा बल्कलैस्त्वञ्च सस्म्या सम इह परितोपो निर्भिद्योपो
 १ बलिषः । स हि भवति दारिद्र्यो यस्य तृष्णा विशासा मनसि
 च परितुष्टे कोऽध्वानको दारिद्र्यः ॥ २९ ॥ गन्धाढ्यां नभम
 द्विका मधुकरस्त्यक्त्वा मतो यूथिकां तास्यक्त्वाऽऽद्यु गत-म
 चन्दनवनं पश्चात्सरोमे गतः । बद्धस्तत्र निशाकरेण सहसा
 रोदित्यसौ मन्दघीः मन्तोपेण विना परामबपद् प्राप्नोति
 सर्वो जनः ॥ ३० ॥

तृष्णा ३१

तृष्णा हि सर्वपापिष्ठा नित्योद्वेगकरी स्पृता । अभय
 पङ्कसा चैव घोरा पापानुबाधनी ॥ १ ॥ यथैव शृङ्गं गोः
 कासे वर्षमानस्य वर्षते । तथैव तृष्णा विचेन वर्षमानन वर्षते
 ॥ २ ॥ बलिमिमुसमाक्रान्त पलितैरङ्कितं शिरः । गात्राणि
 शिथिस्नायन्ते तृष्यैका तरुजायते ॥ ३ ॥ तृष्णाश्चेह परित्यज्य
 को दारिद्र्यः क ईश्वरः । तस्याश्चेत्प्रसरो दक्षो दास्यञ्च शिरसि
 स्थितम् ॥ ४ ॥ प्युता वन्ताः सिताः केशा दङ्कनिरोधः
 पदे पदे । पातसञ्जमिमं देहं तृष्णा नाप्ती न मुञ्चति ॥ ५ ॥
 तृष्ये त्वमापि तृष्यान्वा त्रिपु स्थानेषु बर्तसे । व्यापितेष्वनप
 स्थेषु गरापरिणतेषु च ॥ ६ ॥ अपि मेरूपम प्राङ्मपि शूरमपि
 स्थिरम् । तृष्णीकरोति तृष्यैका निमेषेण नरोत्तमम् ॥ ७ ॥

आशा नाम मनुष्याणा काचिदाश्चर्यशृङ्खला । यया वद्धाः
 प्रयावन्ति मुक्तास्तिष्ठन्ति पङ्गुवत् ॥८॥ तेनाधीतं श्रुतं तेन
 तेन सर्वमनुष्ठितम् । येनाशाः पृष्ठतः कृत्वा नैराश्यामविल-
 म्बितम् ॥९॥ न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
 हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्द्धते ॥ १० ॥ धनेषु जी-
 वितव्येषु स्त्रीषु भोजनवृत्तिषु । अतृप्ता मानवाः सर्वे याता
 यास्यन्ति यान्ति च ॥ ११ ॥ क्षुत्तृहाशाः कुटुम्बिन्यो मयि
 जीवति नान्यगाः । तासामाशा महासाध्वी कदाचिन्मां न
 मुञ्चति ॥ १२ ॥ यौवन जरया ग्रस्तमारोग्य व्याधिभिर्हृतम् ।
 जीवित मृत्युरभ्येति तृष्णैका निरुपद्रवा ॥ १३ ॥ सप्तद्वी-
 पाधिपतयो नृपा वैन्यगदादयः । अर्थैः कामैर्गता नान्तं तृ-
 ष्णाया इति शुश्रुम ॥ १४ ॥ महस्त्रेभ्यः सहस्त्रेभ्यः कश्चिदुत्थाय
 वर्यवान् । भिनत्ति वासनाजालं पञ्चरं केसरी यथा ॥ १५ ॥
 यान्यैवैतानि दुःखानि दुर्जराप्युन्नतानि च । तृष्णावल्ल्याः
 फलान्नाह तानि दुःखानि राघव ॥ १६ ॥ यावती यावती
 जन्तोरिच्छोदेति यथा यथा । तावती तावती दुःखबीजमुष्टिः
 प्ररोहति ॥ १७ ॥ यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः
 स्त्रियः । नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्न मुह्यति ॥ १८ ॥
 हते भीष्म हते द्रोणे कर्णे च त्रिदिवं गते । आशा बलवती
 राजन् शल्यो जेष्यति पाण्डवान् ॥ १९ ॥ आशा हि परमं
 दुःख नैराश्यां परमं सुखम् । यथा संछिद्य कान्ताशां ममं

सुध्वाप विद्वन्ना ॥ २० ॥ उपकारः परो धर्मः परार्थं कम
 नैपुण्य । पात्रे दानं परः कामः परो मोक्षो वितृप्यया ॥
 २१ ॥ विहाय कामान्यः सर्वान्पुत्रांधराति निःस्पृहः ।
 निर्ममो निरङ्कुलः स शान्तिमधिगच्छति ॥२२॥ जीर्यन्ति
 जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः । जीर्यतश्चक्षुषी
 श्रोत्रे तृप्येका तरुणायते ॥ २३ ॥ काम जानामि त मूलं
 संकल्पपास्त्रिस्त जायते । सकल्पे तु यथा त्यक्ते कथं त्वं मयि
 जायते ॥२४॥ कामकिङ्करतां प्राप्य जनो नो कस्य किङ्करः ।
 एकं काम मरिस्त्वज्य जनोऽसौ कस्य किङ्करः ॥ २५ ॥
 या दुस्त्यभ्रा दुर्मितिमिया न जीयति जीयत । योऽसौ
 प्राणान्तको रोगस्तां तृप्यां त्यजतः सुखम् ॥ २६ ॥ यश्च
 कामसुखं लोके यश्च दिव्य महत्सुखम् । तृप्यासयसुखस्यैते
 नार्हतः पोडशीं कन्वाम् ॥ २७ ॥ नाद्वा पूरयितुं क्षम्यां न
 मासैर्मरतपम । अपूर्यां पूरयन्निष्कामायुषाऽपि न धामनु
 यात् ॥ २८ ॥ धर्मार्थं यस्य वित्तेहा पर तस्य निरीहता ।
 प्रज्ञासनादि पञ्चस्य दूरादस्पर्शनं परम् ॥ २९ ॥ ते ष्व्या
 पुण्यभाजस्ते तैस्त्रिणः क्लेशमागरः । जगत्संमोहजननी यैरा
 क्षाशीविपी जिता ॥ ३० ॥ आस्ताया ये दास्तास्ते दास्ताः
 सर्वलोकस्य । आणा येषां दामी तेषां दासायते लोक ॥
 ३१ ॥ अङ्गं गलितं पण्डित मुण्डं दशनविहीनं मास तुम्हम् ।
 ददो याति सुदीप्ता दन्द तदापि न मुञ्चन्त्याशा पिण्डम् ॥

३२॥ दिनयामिन्यौ सायं प्रातः शिशिरवसन्तौपुनरायातः ।
 कालः क्रीडति गच्छत्यायुस्तदपि न मुञ्चत्यागावायुः॥३३॥
 भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्तास्तपो न तप्तं वयमेव तप्ताः ।
 कालो न यातो वयमेव यातास्तृष्णा न जीर्णा वयमेव जीर्णाः
 ॥३४॥ वपुः कुब्जीभृतं गतिरपि तथा याष्टिशरणा विशीर्णा
 दन्तालिः श्रवणविकलं श्रोत्रयुगलम् । शिरः शुक्लं चक्षु-
 स्तिमिरपटलैरावृतमहो मनो मे निर्लज्जं तदपि विषयेभ्यः
 स्पृहयति ॥ ३५ ॥ खलोल्लापाः सोढाः कथमपि तदाराध-
 नतया निगृह्यान्तर्वाष्पं हसितमपि शून्येन मनसा । कृतश्चि-
 त्तस्तम्भः प्रतिहतधियामञ्जलिरपि त्वमाशे घोघाशे किमपर-
 मतो नर्तयसि माम् ॥ ३६ ॥ उत्खातं निधिशङ्क्या क्षितितलं
 ध्याता गिरेर्धातवो निस्तीर्णः सरितां पतिर्नृपतयो यत्रेन
 सन्तोषिताः । मन्त्राराधनतत्परेण मनसा नीताः श्मशाने
 निशाः प्राप्तः काणवराटकोऽपि न मया तृष्णेऽधुना मुञ्च
 माम् ॥३७॥ भ्रान्त देशमनेकदुर्गविषमं प्राप्तं न किञ्चित्फलं
 सक्त्वा जातिकुलाभिमानमुचितं सेवा कृता निष्फला ।
 भुक्तं मानविवर्जितं परगृहेष्वाशङ्क्या काकवत्तृष्णे जृम्भसि
 पापकर्मनिरते नाद्यापि सन्तुष्यसि ॥ ३८ ॥ निःस्वो वष्टि
 शतं शती दशशतं लक्षं सहस्राधिपो लक्षेशः क्षितिराजतां
 क्षितिपतिश्चक्रेशतां वाञ्छति । चक्रेशः सुरराजतां सुरपति-
 ब्रह्मास्पदं वाञ्छति ब्रह्मा विष्णुपदं हरिः शिवपदं तृष्णा-

वर्षि को गतः ॥ ३९ ॥ भ्रान्तं याचनतत्परेण मनसा
 देहीतिवाक् प्रेरिता मुक्त मानविबर्जितं परमोहं साशङ्कितं
 काकषत् । साक्षेपं पृकुटीकट्यसकुटिसु इष्टं सखानां मुसं
 वृष्णे देवि यदन्यदिच्छसि पुनस्तथापि सखा बभम् ॥४०॥

याचकगर्हा ३२

द्वारं द्वारं रटन्तीह विष्णुका याचपाणयः । दशयः त्र्य
 श्लोकानामदातुः फस्मीदृष्टम् ॥ १ ॥ बोधयन्ति न याचन्ते
 भिक्षाद्वारा सुरे सुरे । दीयतां दीयतां निसम्पदातुः फस्मी
 दृष्टम् ॥ २ ॥ वेपथुर्मलिनं वक्रं दीना वाग्मद्वयः स्वरः ।
 परणे यानि विद्वानि तानि विद्वानि याचके ॥ ३ ॥ गते
 पद्म स्वरो हीनो गात्रे स्वेदा महत्प्रपम् । परण यानि वि
 द्वानि तानि विद्वानि याचके ॥ ४ ॥ देहीति वचनं श्रुत्वा
 देहस्याः वञ्चदेवताः । मुञ्जाम्निर्गत्य गच्छन्ति श्रीहीवीघृति
 कीतवः ॥ ॥ द्वारिद्वयानससतापः श्रान्तः सम्तोपचारिणा ।
 याचकाशाविपाता तर्दाहः केनावश्याम्यति ॥५॥ अनाहताः
 स्वयं यान्ति रमास्वादाबिसोलुपाः । निवारिता न गच्छन्ति
 मल्लिका इव विष्णुकाः ॥ ७ ॥ सदैव याचमानेषु तथा दम्पा
 न्भितेषु च । एतेषु दासिणा दत्ता दावाशाविब बुर्हुतम् ॥८॥
 वदनाच्च बहिर्षान्ति प्राणा पाञ्चाऽऽद्यैः सह । दवामीत्स
 स्रैर्दातुः पुनः कर्णाद्विषन्ति हि ॥ ९ ॥ देहीति वचुका
 यस्य पददुःखमुपमायते । दाता वेत्तिद्विजानीयादपास्वपिधि

तान्यपि ॥१०॥ तीक्ष्णधारेण खड्गेन वरं जिह्वा द्विधा कृता ।
 न तु मानं परित्यज्य देहि दहोति भाषितम् ॥११॥ अदृष्ट-
 मुखभङ्गस्य युक्तमन्धस्य चाचितुम् । अहो वत मइत्कष्टं चक्षु-
 ष्मानपि चाचते ॥१२॥ पुरतः प्रेग्यत्पाशा लज्जा पृष्ठावल-
 म्बिनी । ततो लज्जाज्ञयोर्मध्ये दोलायत्यर्थिनां यनः ॥१३॥
 एकेन तिष्ठताऽघस्तादन्येनोपरि तिष्ठता । दातृयाचकयोर्भेदः
 कराभ्यामेव सूचितः ॥१४॥ काक आह्वयते काकान् या-
 चको न तु याचकान् । काकयाचकयोर्मध्ये वर काको न
 याचकः ॥१५॥ तृणादपि लघुस्तूलस्तूलादपि च याचकः ।
 वायुना किं न नीतोऽसौ मामयं याचयेष्यति ॥ १६ ॥ म-
 नस्यी म्रियते कामं कार्पण्यं न तु गच्छति । अपि निर्वाण-
 मायाति नानलो याति शीतताम् ॥ १७ ॥ मनस्विनो न
 मन्यन्ते परतः प्राप्य जीवनम् । वलिभुग्भ्यो हि काकेभ्यः
 स्पृहयन्ति न कोकिलाः ॥ १८ ॥ अस्य दग्धोदरस्यार्थे किन्नं
 कुर्वन्ति पण्डिताः । वानरीमिव वाग्देवी नर्तयन्ति गृहे गृहे ॥
 १९ ॥ किमकारि न कार्पण्यं कस्यालंघि न देहली । अस्य
 पापोदरस्यार्थे किमनाटि न नाटनम् ॥ २० ॥ दक्षिणाशा-
 प्रवृत्तस्य प्रसारितकरस्य च । तेजस्तेजस्विनोऽर्कस्य हीयते-
 ऽन्यस्य का कथा ॥ २१ ॥ साधुरेवार्थिभिर्याच्यः क्षीणवि-
 चोऽपि सर्वदा । शुष्कोऽपि हि नदीमार्गः खन्यते सलिला-
 र्थिभिः ॥२२॥ कक्ष्मीर्वसति वाणिज्ये तदर्धं कृषिकर्मणि ।

सदर्थं रामपेयायां भित्तायां नव नैव हि ॥ २३ ॥ तन्मूल
 गुरुतायास्तस्मैसुखं तद्यद्यस्तदौजिम्यय । तस्मैमाग्यं पुनर्वा
 यत्तदमाचन नाम ॥ २४ ॥ काम वनपु हरिणा मृष्यन मीव
 न्ययजसुखमेन । घनिपु न दन्ध विदपति त किम् पद्यवा मयं
 नृषिषः ॥ २५ ॥ गुरुतामुपयाति यत्तु पुरुषस्तद्विदित
 रयाऽधुना । ननु कायरेतुर्गर्हिता न मृते तिष्ठति मामनागपि
 ॥ २६ ॥ महिषाहितविकारशून्यमुदेः श्रुतिममये बहुमिस्त्रि
 कृतस्य । उद्भरणमात्रेकैकच्छोः पुरुषपयोश्च पयोश्च
 को विशयः ॥ २७ ॥ पद्मो बन्धस्त्रमसि न मूढ याति यो
 ऽर्थी पर्या पन्थोऽयं त्वं वनमदमती नसस यन्मुञ्चानि ।
 श्लाघ्यो मूढ त्वमावे कृपण रतौपिनापद्यया यः स्तातद्व
 स्त्वं वापय न गिर य स्रमाना शृणोपि ॥ २८ ॥ तावत्तर्न
 गुणालयः पट्टमातः साधुः सती बद्धयः गुर मधरितः कस
 कुरहिता पा ती कृतज्ञः कविः । दक्षा पपरत सुधीः गुणवा
 स्तावरपतिष्ठाऽऽविता यात्रिध्वुरवस्रपातसदस देही नि नो
 यापत ॥ २९ ॥ द्वार द्वारे परेपादा परस्यति द्वारपाः क
 रालैहृष्टो योऽप्याहः सन्न रजात गणकति स्वाभयान्मु नर ।
 सन्नुचलोति नान्य स्वसदस्यदिसगारदप्याश्रयन्त श्राम्य
 सास्मोदगर्भे कथमदह तुना नो समा यावत् स्यात् ॥ ३० ॥

मदपानादिदुर्व्यसनगर्हा ३३

एकतमत्तरो वेदा प्रथमपर्यवकतः । एकतासधपापानि
 मदपान तथैकता ॥ १ ॥ केवल्य परणीपातमयधोचितमस्य

नम् । सन्निपातस्य चिह्नानि मद्यं सर्वाणि दर्शयेत् ॥ २ ॥
 मद्यपस्य कुतः सत्यं दया मांसाशिनःकुतः । कामिनश्च कु-
 तो विद्या निर्धनस्य कुतः सुखम् ॥ ३ ॥ अयुक्तं बहुपापन्ते
 यत्र कुत्रापि शेरते । नग्ना विक्षिप्य गात्राणि बालका इव
 मद्यपाः ॥ ४ ॥ मत्ता हिनास्ति सर्व मिथ्या प्रलपति हि वि-
 कलया बुद्ध्या । मातरमपि कामयन्त मावज्ञं मद्यपानमत्तः
 सन् ॥ ५ ॥ चित्ते भ्रान्तिर्जायते मद्यपानाद्भ्रान्ते चित्ते पा-
 पचर्यामुपैति । पापं कृत्वा दुर्गतिं यान्ति मूढास्तस्मान्मद्य नैव
 पेय न पेयम् ॥ ६ ॥ न मद्यव्यमनी क्षीवः कुर्याद्वैतालचेष्टि-
 तम् । वृष्णयो हि ययुः क्षीवास्तृणैः प्रहरणैः क्षयम् ॥ ७ ॥
 यत्पीत्वा गुरवेऽपि कुप्यति विना हेतोस्तथा गौर्दति भ्रान्ति
 याति करोति नाहस्यमपि व्याधेर्भवत्यास्पदम् । कौपीनं वि-
 वृणोति लोकपुरतोऽप्युन्मत्तवच्चेष्टते तल्लज्जापरिपन्थि मोहज-
 ननं मद्य न पेयं बुधैः ॥ ८ ॥ नादत्तमिच्छेन्न पिवेच्च मद्यं
 प्राणान्न हिंसन्न वदेच्च मिथ्या । परस्य दारान्मनसाऽपि ने-
 च्छेद्यः स्वर्गमिच्छेद्गृहवत्प्रवेष्टुम् ॥ ९ ॥ मां शकरोऽपि गृ-
 ह्णाति किं न गृह्णाति गर्दभ । नरो गर्दभर्ता याति गर्दभस्य
 च का कथा ॥ १० ॥ नरो दारिद्र्यशीलोऽपि तमाखुं नैव
 मुञ्चति । निवारितोऽपि भार्जारस्तमाखुं नैव मुञ्चति ॥ १० ॥
 न खादुनौषधमिदं न च वा सुगन्धि नाक्षिमियं क्रियपि शु-
 ष्कतमाखुचूर्णम् । किञ्चाक्षिरोगजनकञ्च तदस्य भोगे वीजं

नृणां नहि नहि व्यसनं विनाऽन्यात् ॥ १२ ॥ न श्रियस्तत्र
 तिष्ठन्ति शूर्तं यत्र प्रवर्तते । न ह्यज्ञातयस्तत्र विद्यन्ते यत्र
 पावकः ॥ १३ ॥ द्यूतवेत्तरपुरा कल्पे इष्टे वैरकर मृजाम ।
 तस्माद्द्यूतं न सवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥ १४ ॥ बभूव
 ऽसौ मदनञ्चास्त्रा रूपेण्यनसुमेधिता । कापिभियत्र हृद्यन्ते
 पौषनानि घनानि च ॥ १५ ॥ कष्टं नीयति गणिका गण
 काऽपि राजमेवका वैद्यः । दिवसे दिवसे मरुत् परस्य य
 क्षित्तरङ्गमन वृत्तिः ॥ १६ ॥ एता इमान्ति च रुदन्ति च
 वित्तोत्तोरिन्धामयन्ति पुरुषं म च विन्धमन्ति । तस्मान्मरेण
 कुलशीलमपन्वितेन वेद्याः प्रथानघटिका इव बर्धनीयाः
 ॥ १७ ॥ तपाव्रतयथाविधाकुलीनस्वं श्रमो ययः । छिद्यन्ते
 वेद्यपया सद्यः कुठारेषु सता यया ॥ १८ ॥ परदारान न
 गन्तव्या पुरुषेण विपश्चिता । यतो मयन्ति दुःखानि नृणां
 नास्त्वत्र सद्यः ॥ १९ ॥ बभो बभो घनस्रंशस्वापः श्लोकः
 कुलस्य । मायासः बहो यस्तुर्धम्यन्ते पारदारिकैः ॥ २० ॥
 अतिदानाद्भ्रसिर्बद्धा क्षतिमानास्तुवाचनः । विनष्टा रावणा
 शौस्यादति सर्वत्र बर्धयत् ॥ २१ ॥ परदारान न गन्तव्या
 सर्व वर्णेषु कर्हिचित् । नहीदृष्टपनापुष्यं विपु श्लोकेषु
 विद्यते ॥ २२ ॥ माया स्वप्ना बुद्धिना वा नैकव्यप्या
 समो मयत् । बलवाभिभिद्रयन्नामो विहीनमपि कर्षति
 ॥ २३ ॥ परस्त्रीस्मरणेनापि क्रोधनर्यागमःसत्पात् । इहो
 कुलादिहन्तारौ हा बुधोपनरावधौ ॥ २४ ॥ परनारी महामारी

स्रष्ट्राऽकारि यतस्ततः । क्षिप्रिन्येप पुनर्मृत्युः सर्वज्ञेनापि
निर्मितः ॥ २५ ॥ हरणञ्च परस्त्रां परदाराऽभिमर्शनम् ।
सुहृदश्च परित्यागस्त्रयो दोषाः क्षयावहाः ॥ २६ ॥ त्रिविधं
नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः । कामः क्रोधस्तथा लोभ-
स्तस्मादेतत्रयं त्यजेत् ॥ २७ ॥ स्वाधीनेऽपि क्लृप्ते नीचः
परदारलम्पटो भवति । दम्भपूर्णेऽपि तडागे काकः कुम्भोदकं
पिबति ॥ २८ ॥ अनर्थक विप्रवानं गृष्टभ्यः पापैः सन्धिं परदारा-
ऽभिमर्शनम् । दम्भं स्त्रैर्य पिशुनं मद्यपानं न सेवते यश्च
सुखी सदैव ॥ २९ ॥ कुत्र विधेयो यत्रो विद्याऽभ्यासे
मदौषधे दाने । अवधीग्णा क कार्या खलुपरयोपित्परधनेषु
॥ ३० ॥ नहीदृशमनायुष्यं लोके विज्वन विद्यते । यादृशं
पुरुषस्येह परदारोपमेवनम् ॥ ३१ ॥ परिहृत पराङ्गनानुषङ्गं
वत यदि जीवितमस्ति बल्लभ व० । हर हर हरिणीदृशो
निमित्तं दश दशकन्धरमौलयो लुठन्ति ॥ ३२ ॥ रहसि
रचितमेतज्जारकर्मात्र नीचैर्लशुनामिव सुभुक्तं याति लोके
प्रसिद्धिम् । तदिह महलगर्ही नैव विद्वान् विदध्यात् क्षणि-
कसुखकृते स्याद्यत्प्रतिप्रार्थनाशः ॥ ३३ ॥ रक्षःपतिर्जनक-
जाहरणेन वाली तारापहारविधिना स च, कीचकोऽपि ।
पाञ्चालिकाप्रमथनान्निधनं जगाम तस्मात्कदापि परदाररतिं
न कुर्यात् ॥ ३४ ॥ यः कुरुते परयोपित्पङ्गं वाञ्छति यश्च
घनं परकीयम् । यश्च सदा गुरुवृद्धविमानी तस्य स्रखं न

परत्र न च ॥ ३५ ॥ अतुष्ट स्वप्ने दारेषु चपळ चपळे
 निद्रियम् । नयन्ति निद्रुतिप्रज्ञ परदाराः परामबम् ॥ ३६ ॥
 माणातिपातः स्तन्य च परदाराभिमशनम् । श्रीषि पापानि
 कायेन मिस्पष्टः परिवर्जयेत् ॥ ३७ ॥ व्यसनस्य च मूरयोऽथ
 व्यसनं कष्टमुच्यते । व्यसन्यषोऽथो व्रजाति स्वर्गास्पव्यसनी
 मृतः ॥ ३८ ॥ विषस्य विषयाणाञ्च दृश्यते महदन्तरम् ।
 उपमुक्त विषं इति विषया स्मरणादपि ॥ ३९ ॥ पतङ्ग-
 यातङ्गकुरङ्गसृङ्गमीना इताः पञ्चभिरेव पञ्च । एकः ममादी
 न क्व न इत्यत यः सेवते पञ्चभिरेव पञ्च ॥ ४० ॥

ससारवर्णनम् ३४

संसारविषहृत्स्वस्य द्वे फलेऽप्युतापमे । वेदाभूतरमात्वाद
 आस्तापः सञ्जनैः मह ॥ १ ॥ यथा विन्ध्यवनस्थाने मत्स्युरभि
 करेणवः । तथा तस्मिन्परे भूमि मद्माब्दसरेणवः ॥ २ ॥
 यः सन्निभमोऽस्माक विद्यां न विषयस्ततः । तज्जगत्कवने
 अकिन् ममास्ति महामते ॥ ३ ॥ देहवद्वेषानादौ सुविचारं
 विछोषयताम् । क्व धाना कुत्र वा वृक्षस्तस्मान्मायेति निश्चिनु
 ॥ ४ ॥ दूःसाङ्गारकतीव्रः संसारोऽथ महाममो गहनः । इह
 विषयामृतमाकृतं मानसमाभारं वा निपत ॥ ५ ॥ अयम-
 विचारितथाकृतया संसारा भाति रमणीयः । अथ पुनः
 परमार्थदृष्ट्या किमपि न मारो रमणीय ॥ ६ ॥ एतस्मा-
 त्किमिन्द्रमास्यपरं यद्गमनासस्वितं रेतश्चेति इक्ष्मपत्रक-

पदप्रोद्भूतनानाङ्कुरम् । पर्यायेण शिथुत्वयै वनजरात्रेपैरनेकै-
 र्वृतम् पश्यत्यत्ति शृणोति जिघ्रति तथा गच्छत्यथागच्छति ।
 ७ ॥ कचिद्विद्रुद्रोष्ठी कचिदपि सुरामत्तकलहः कचिद्वीणा-
 वादः कचिदपि च हा हेति रुदितम् । कचिद्रम्या रामा
 कचिदपि जराजर्जरतनुर्न जाने संमारः किममृतमयः किं
 विषमयः ॥ ८ ॥ कृच्छ्रेणामेध्यमध्ये नियमिततनुभिः स्थीयते
 गर्भवासे कान्ताविश्लेषदुःखव्यतिकरविषमे यौवने विप्रयोगः ।
 नारीणामप्यत्रज्ञा विळसाति नियतं वृद्धभावोऽप्यसाधुः संमारे
 रे मनुष्या वदत यदि सुखं स्वल्पमप्यस्ति किञ्चित् ॥९॥

लोकसनागर्हा ३५

अतिदाक्षिण्ययुक्तानां शङ्कितानां पदे पदे । परापत्राद-
 भीरूणां दूरतो यान्ति सम्पदः ॥ १ ॥ मूर्खाणां पण्डिता
 द्वेष्या निर्जनानां महाधनाः । ब्रह्मिणः पापशीलानामसतीनां
 कुलस्त्रियः ॥ २ ॥ निन्दां यः कुरुते साधोऽन्तया स्वं दूष-
 यत्यसौ । खे भूति यस्त्यजेदुच्चैर्मूर्ध्नि तस्यैव सा पतेत् ॥३॥
 काकः पक्षिषु चाण्डालः स्मृतः पशुषु गर्दभः । नराणां
 कोऽपि चाण्डालः स्मृतः सर्वेषु निन्दकः ॥ ४ ॥ असंमाने
 तपोवृद्धिः संमानाच्च तपः क्षयः । पृतया पुण्यहानिः स्या-
 त्निन्दया सद्गतिर्भवेत् ॥ ५ ॥ विद्यते नहि स कश्चिदुपायः
 सर्वलोकपरितोषकरो यः । सर्वथा स्वहितमात्रगणाय किं
 करिष्यति जनो बहुजल्पः ॥ ६ ॥ जीवन्तु मे शत्रुगणाः

सदैव येषां मसादास्मुविषसणाऽऽहम् । यदा यदा मे विहृति
 भ्रमस्त तदा तदा मां प्रतिबोधयन्ति ॥ ७ ॥ न मोक्षविष
 ग्रहण रतस्य न मोक्षनाच्छादनतत्परस्य । न शब्दश्लाघामि
 रतस्य माज्ञा न चातिरम्यावसयवियस्य ॥ ८ ॥ न शक्ति
 यो यस्य गुणमरुर्षं म त मदा निन्दति भाव विद्वम् ।
 यथा किराती करिकुम्भभार्ता मुक्तां परित्यज्य विमर्ति
 शुङ्गाम् ॥ ९ ॥ वसन्त्यरण्येषु शरन्ति दुर्वाः पिबन्ति
 तायाम्यपरिग्रहाणि । तयापि वप्या हरिणा मराणां को
 छोकमाराधयितु ममर्षः ॥ १० ॥ मोन्नन्द्या याति जन
 परितोपमेति नम्यप्रयत्नसुखमोऽयममुग्रहो म । श्रयोर्धिनोऽपि
 पुरुषाः परतुष्टिरेतोदुःस्त्राग्निशापि घनानि परित्यजन्ति ॥
 ११ ॥ निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु सस्मीः
 समाविशन्तु गच्छन्तु वा यथष्टम् । अथैव वा मरणमस्तु पुमा
 न्तरे वा न्यास्यात्पथः प्रविचछान्ति पदं न घीराः ॥ १२ ॥
 आरुष्यं हीमति गण्यते व्रतरुषो वृम्भः सुषो केतव शूरे
 निपूयता मुनो विमतिता वैप विषाळापिनि । तेजस्वि
 न्यवाक्षिप्तना मुत्तरता चक्रुर्गशाक्तेः स्थिरे तरको नाम गुणा
 मवेरम गुणिनां यो दुर्मनैनाङ्कितः ॥ १३ ॥ प्रायणाव
 कुलाश्वित कुकुम्भाः श्रीवस्त्रमं दुर्मनाः दातारं कृपणा
 ऋतुननुभवस्तेजस्विने कावराः । वैरुप्योपहताश्च काम्बपुष
 चर्माश्रय पापिनो नानाश्लाघविषसणं च पुरुषं निन्दन्ति

मूर्खा जनाः ॥ १४ ॥ सूक्तिं कर्णसुधां व्यनक्तु शृजनस्त-
स्मिन्न मोदामहे ब्रूतां वाचमसूयको विषमुचं तस्मिन्न सिद्धि-
महे । या यस्य प्रकृतिः स तां वितनुतां किं नस्तया चिन्तया
कुर्मस्तत्त्वलु कर्म जन्मनिगडच्छेदाय यज्जायते ॥ १ ॥

कर्माख्यानम् ३६

कर्मणा वाध्यते बुद्धिर्न बुद्ध्या कर्म वाध्यते । सुबुद्धि-
रपि यद्रामो हैमं हरिणमन्वगात् ॥ १ ॥ येन यत्रैव भोक्तव्यं
सुखं वा दुःखमेव वा । स तत्र बद्ध्वा रज्ज्वेव वलादैवेन
नीयते ॥ २ ॥ सा सा सम्पद्यते बुद्धिः सा मतिः सा च
भार्विना । सहायार्स्तादृशा एव यादृशी भवितव्यता ॥ ३ ॥
यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति पातरम् । तथा पूर्वकृतं कर्म
कर्तारमनुगच्छति ॥ ४ ॥ अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च
फलानि च । स्व कालं नातिवर्तन्ते तथा कर्म पुरा कृतम् ॥
५ ॥ विपत्तौ किं विषादेन सम्पत्तौ हर्षणेन किम् । भवितव्यं
भवत्येव कर्मणामीदृशी गतिः ॥ ६ ॥ आपदामापतन्तीनां
हितोऽप्यायाति हेतुताम् । मातृजङ्घा हि वत्सस्य स्तम्भी-
भवति बन्धने ॥ ७ ॥ व्रजत्यधः प्रयात्युच्चैर्नरः स्वैरेव चेष्टितैः ।
अधः कूपस्य खनक ऊर्ध्वं प्रासादकारकः ॥ ८ ॥ अचेष्ट-
मपि चासीनं श्रीः कञ्चिद्भ्रुपतिष्ठति । कश्चित्कर्माणि कवीन्दि-
न प्राप्यमधिगच्छति ॥ ९ ॥ उपर्युपरि लोकस्य सर्वो गन्तुं

समीहते । यतते च यथाशक्ति न च तद्वर्तते तथा ॥ १० ॥
 घयान्मानुष्यते हि तिष्ठन्तमानुष्यति । अनुपावाते पावन्ते
 कर्म पूर्वकर्म नम् ॥ ११ ॥ मन्त्रि पुत्राः सुवह्वो हरिद्रा
 नामनिष्ठशय । नास्ति पुत्रः समृद्धानां विधिषु विधिषे
 पितृषु ॥ १२ ॥ इत्यने हि सुवैवेह विनऽपन्वसुमाशर ।
 हरिद्रश्च परिक्लिष्टः शतवर्षो जरान्वितः ॥ १३ ॥ प्रायेण
 श्रीवर्ता लोके भाक्तु शक्तिन विद्यते । कृष्टान्यापि हि जी
 र्यन्ते हरिद्राणाञ्च सर्वशः ॥ १४ ॥ इमता क्रियते कम
 रुता परिमुच्यते । सुखञ्च भायते तन दुःख तनैव जायते
 ॥ १५ ॥ नाखं सुखाय सुहृदो नाखं दुःखाय शत्रवः । नच
 प्रमादश्चपर्यातां न सुमानामश्च घनम् ॥ १६ ॥ बुद्धिमन्तश्च
 शूराश्च मूढ भीडं जटं कविषु । दुर्बलं बलवन्तश्च मागिनं
 ममते सुखम् ॥ १७ ॥ भाग्यवन्त मस्यवा मा शूरा मा च
 पण्डितम् । शूराश्च कृतविद्याश्च बने सीदन्ति पाण्डवाः ॥
 १८ ॥ असुहृत्सुसुहृत्वापि ससद्गुण्यित्रवानपि । सुमहः मया
 हीनो देवन समत सुखम् ॥ १९ ॥ इत्यत हि कुल जातो
 दर्शनीयः प्रतापवान् । कुल जीवन्सटायास्यो भवितव्यं हि
 तत्तथा ॥ २० ॥ दौष्कुल्येयस्तथा मुहो दुःखात् सक्त इत्यते ।
 सुखं जीवन्सटायास्यो भवितव्यं हि तत्तथा ॥ २१ ॥ कस्या
 भी रूपमभ्यसा दुर्ममा सक्त इत्यते । अक्षय्या विरुपा च
 सुममा इत्यत परा ॥ २२ ॥ यदेव कर्म कबलं पुरा कृतं

शुभाशुभम् । तदेव पुत्र सार्थकं भवत्यमुत्र गच्छतः ॥ २३ ॥
 सुखस्य दुःखस्य न कोऽपि दाता परो ददातीति कुबुद्धि-
 रेपा । अहं करोमीति वृथाऽभिमानः स्वकर्मसूत्रग्रथितो हि
 लोकः ॥ २४ ॥ क्षते प्रहारा निपतन्त्यभीक्षणमन्नक्षये वर्धति
 जाठराग्निः । आपत्सु वैराणि समुद्भवन्ति वामे विधौ सर्व-
 मिदं नराणाम् ॥ २५ ॥ न भूतपूर्वो न च केन दृष्टो हेम्नः
 कुरङ्गो न कदाऽपि वार्ता । तथापि तृष्णा रघुनन्दनस्य
 विनाशकाले विपरीतबुद्धिः ॥ २६ ॥ यन्मनोरथशतैरगोचरं
 न स्पृशन्ति कवयो गिराऽपि यत् । स्वप्नवृत्तिरपि यत्र दुर्लभा
 लीलयैव विदधाति तद्विधिः ॥२७॥ मा धाव माधाव विनैव
 दैवं नो धावनं साधनमस्ति लक्ष्म्याः । चेद्धावनं साधनमस्ति
 लक्ष्म्याः श्वा धावमानोऽपि लभेत् लक्ष्मीम् ॥ २ ॥ अन्यो
 धनं प्रेतगतस्य भुङ्क्ते वयांसि चाग्निश्च शरीरधातून् । द्वाभ्यामयं
 मह गच्छत्यमुत्र पुण्येन पापेन च वेष्टमानः ॥२१॥ अरक्षितं
 तिष्ठति दैवरक्षितं सुररक्षितं दैवहतं विनश्यति । जीवत्पनाथो
 त्वीपिनेऽप्यरक्षितः कृतप्रयत्नोऽपि गृहे विनश्यति ॥३०॥ क
 च ननु जनकाधिराजपुत्री क च दशकन्धरमन्दिरे निवासः ।
 अयि खलु विषमः पुराकृताना भवति हि जन्तुषु कर्मणां
 विपाकः ॥३१॥ क तु कुलमकलङ्कमायताक्ष्याः क तु रजनी-
 चरसद्गमापवादः । अयि खलु विषमः पुराकृतानां भवति
 हि जन्तुषु कर्मणा विपाकः ॥ ३२ ॥ सृजति तावदशेषगु-

आकरे पुम्परममसङ्करण मुव । तदपि तत्क्षणमद्रि
 करोति चद्रह कष्टपर्याप्तता विष ॥ ३३ ॥ भीमे बने
 मवति तस्य पुरं मपान मर्षो जन सुजनदामुपयाति तस्य ।
 कृस्त्रा च मृमवति मभिधिरन्नपूर्णा पस्यास्ति पूर्वसुष्ठु
 विपुलं नरस्य ॥ ३४ ॥ याश्च मित्त तदिह दूरतर मयाति ।
 यम्पनमाऽपि न कृत् तदिहाम्पुपैति । मातर्मभामि वसुधाधि
 पघक्रवर्ती साऽह मजामि विपिने अटिष्ठस्त्वस्थी ॥ ३५ ॥
 म यथाह पायस्तदापि वरसङ्घ्य ममुरिदं त पशामी वाणाः
 ममपित्तसुरारातिपृतनाः । इमास्ता सृष्णिनां इरिबर्षमुष्मानां
 पुर्वतया हियन्त गावास्तर्षिधिरनिबन्धीयाम् पुरुषः ॥ ३६ ॥
 पौलस्त्यः कथमन्वेटाग्रहणे दाय न विज्ञातवान् रायेणापि
 कथं न हेमहारिणस्वामम्पनाः ससितः । असम्भावि युधिष्ठिरेण
 संहर्मा मासो हनयः कथ मस्यामभविपत्तिमूहयनतां मायो
 मेषिः सीयते ॥ ३७ ॥ यदात्रा निममाळपद्मिस्सिर्षे स्तोके
 मईहा मम तस्याप्रोति यरुस्वलेऽपि नितरां मेरौ तयो माधि-
 र्कम् । तदीरा मव विचवस्तु कृपणां हर्षि हया मां कृषाः
 कृपे पश्य पयानिवावापे पत्ये युद्धाति पुरयं मलम् ॥ ३८ ॥
 कुन्नायोप्या क रामो वृषरथवपमादम्बकारभ्यंमगात् कासौ
 मारीषनामा कनकमयपूगाः कुम्भीतीताऽहारः । सुग्रीवे
 राममैत्री क जनकतनयाऽम्बेवर्षे मपितोऽहं पोऽर्योऽसम्मा
 वनीयस्त्वमपि घटपते मूरकर्मा विपातां ॥ ३९ ॥ पश्येते पाण्डु

पुत्राः क्षितिपतितनया धर्मभीमार्जुनाद्याः शूराः सत्यप्रतिज्ञा
दृढतरवपुषः केशवेनापि गूढाः । ते वीराः पाणिपात्रे कृपण-
जनगृहे भिक्षुचर्यां प्रवृत्ताः को वा कार्ये समर्थो भवति वि-
धिवशाद्भाविनी कर्मरेखा ॥ ४० ॥

उद्यमाख्यानम् ३७

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविवेच्छतश्च समाः । एवं त्वयि
नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ १ ॥ उद्यमेन हि सि-
ध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः । नहि गुप्तस्य सिंहस्य प्रवि-
शन्ति मुखे मृगोः ॥ २ ॥ निपानमिव मण्डूकाः सरः पूर्ण-
मिवाण्डजाः । सोद्योगं नरमायान्ति विवशाः सर्वसम्पदः ॥ ३ ॥
वीरः सुवीः सुविद्यश्च पुरुषः पुरुषार्थवान् । तदन्ये पुरुषा-
काराः पशवः पुच्छवर्जिताः ॥ ४ ॥ सिंहाः सत्पुरुषाश्चैव
निजदर्पोपजीविनः । पशुश्रयेण जीवन्ति कातराः शिशवः
त्रियः ॥ ५ ॥ आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान्
रिपुः । नास्तपुत्र्यमसमो बन्धुः कृत्वा यं नावसीदति ॥ ६ ॥
आरभन्तेऽल्पमेवाज्ञाः कार्यं व्यग्रा भवन्ति च । महारम्भाः
कृतधियस्तिष्ठन्ति च निराकुलाः ॥ ७ ॥ अलसस्य कुतो
विद्या ह्यविद्यस्य कुतो धनम् । अधनस्य कुतो मित्रममित्रस्य
कुतः सुखम् ॥ ८ ॥ उच्छास्त्रितं शास्त्रितञ्च पौरुषं द्विविधं
स्मृतम् । उच्छास्त्रितमनर्थाय परमार्थाय शास्त्रितम् ॥ ९ ॥
शुभेन पुरुषार्थेन शुभमासाद्यते फलम् । अशुभेनाशुभं राम

यथेच्छासि तथा कुरु ॥ १० ॥ अनेन मत्पदेहेन यच्छोकद्वय-
 श्चमदम् । विधिनस्य तदमुष्टेय कर्म ह्य तदन्यथा ॥ ११ ॥ न
 कश्चिदपि जानाति किं कस्य ज्ञा भविष्याति । अतः उच्यते
 करणीयानि कुर्यादद्यैव बुद्धिमान् ॥ १२ ॥ स्वभावाद्यस्नमाति
 ष्टेयस्ननाभावसीदति । मरामरणरोगेभ्यः विषमात्मानमुद्द-
 रेत् ॥ १३ ॥ उदरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
 आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ १४ ॥ आवा-
 स्यादक्षयम्यस्तैः शास्त्रसत्सङ्गपादिभिः । गुणैः पुरुषपत्नेन
 स्वार्थः सम्यद्यत इति ॥ १५ ॥ अनिर्वेदा भ्रिया मूढ सा
 यस्य च शुभस्य च । महान्मवत्पनिर्विण्णः सुखस्थानमस-
 मनुते ॥ १६ ॥ शरीरनिरपक्षस्य दक्षस्य व्यवसायिनः । बुद्धिमार-
 व्यकार्यस्य नास्ति किञ्चन दुष्करम् ॥ १७ ॥ विद्या वितर्को
 विज्ञानं स्मृतिस्त्वपरता क्रिया । यस्यैत पद्गुणास्तस्य न
 साध्यमाद्यवर्तते ॥ १८ ॥ शुभाशुभाभ्यां मार्गाभ्यां बहन्ती
 वासना सरित् । पौरुषेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि ॥ १९ ॥
 विषम समर्था याति दूरमायाति चान्विरुम् । सखिच्छस्यच्छ-
 तामेति कार्यकाले महात्मनाम् ॥ २० ॥ नात्मानमवमयेत्
 पूर्वाभिरससृद्धिभिः । आमुत्स्योः भ्रियमन्विच्छेन्नैनां मयेत्
 दुर्लभाम् ॥ २१ ॥ आरभेतैव कर्माणि श्रान्तः श्रान्तः पुनः
 पुनः । कमाभ्यारममाण इति पुरुषं श्रीनिवेदते ॥ २२ ॥ अ-
 नामतविधातारमप्रमत्तमकोपनम् । स्विरारम्भमदीनम् नर-

श्रीरूपतिष्ठते ॥ २३ ॥ यत्रोत्साहसमारम्भो यत्रालस्यविही-
नता । नयविक्रममंयोगस्तत्र श्रीरचला ध्रुवम् ॥ २४ ॥ व-
श्येन्द्रियं जितात्मानं धृतदण्डं विकारिषु । परीक्ष्य कारिणं
धीरमत्यन्त श्रीर्निषेवते ॥ २५ ॥ न त्वेवात्माऽवमन्तव्यः पु-
रुषेण कदाचन । न ह्यात्मपरिभूतस्य भृतिर्भवति शोभना ॥ २६ ॥
अलक्ष्मीराविशत्येनं शयानमलसं नरम् । निःसंशयं फलं क-
ब्ध्वा दक्षो भृतिमुपाश्नुते ॥ २७ ॥ दुःखार्तेषु प्रमत्तेषु
नास्तिकेष्वलसेषु च । न श्रीर्वसत्यदान्तेषु ये चोत्साहवि-
वर्जिताः ॥ २८ ॥ पाण्डवानां हृतं राज्यं धार्तराष्ट्रैर्महाबलैः ।
पुनः प्रत्याहृतञ्चैव न दैवाद् भुजसंश्रयात् ॥ २९ ॥ उत्साहो
बलवानार्यं नास्त्युत्साहात्परं बलम् । मोत्साहस्य लोकेषु न
किञ्चिदापि दुर्लभम् ॥ ३० ॥ उत्साहवन्तः पुरुषा नावसी-
दन्ति कर्मसु । उत्साहमात्रमाश्रित्य प्रतिलप्स्याम जानकीम्
॥ ३१ ॥ न तदस्ति जगत्यास्मिन् स्वप्नसकल्प दुर्लभम् ।
यन्न सिध्यति यत्रेन धीराणां व्यवसायिनाम् ॥ ३२ ॥ अ-
होऽपि तज्ज्ञतामेति शनैः शैलोपि चूर्ण्यते । घुणोऽप्यात्ति
महावृक्षं पश्याभ्यासविजृम्भितम् ॥ ३३ ॥ निरुत्साहस्य
दीनस्य शोकपर्याकुलात्मनः । सर्वार्था व्यवसीदन्ति व्यम-
नञ्चाधिगच्छति ॥ ३४ ॥ यद्यत्परवशं कर्म तच्चद्यत्नेन वर्ज-
येत् । यद्यदात्मवशं तु स्यात्तत्तत्सेवेत् यत्नतः ॥ ३५ ॥
सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् । एतद्विद्यात्समासेन

सप्तमं सुखं सुखाः ॥ ३३ ॥ काकतालीयवत्प्राप्तं दृष्ट्वापि
 निषिद्धमग्नः । न स्वयं दैवमादत्ते पुरुषावमपेक्षते ॥ ३७ ॥
 उद्योगः सत्तु कृतव्यः फलं पाप्मारबद्धवेत् । मन्मथप्राप्ति
 गौर्नास्ति पदं पितृति निःसशः ॥ ३८ ॥ यो यमर्षमार्यवते
 यदर्थं यत्तदपि च । अबध्यं तदयं मोति न चेच्छान्तो नि
 वतते ॥ ३९ ॥ यस्य यस्य हि यो भावस्तेन तेन हि त नरम् ।
 अनुमतिद्वयं मेव ही क्षिपमात्मवशं नयेत् ॥ ४० ॥ उद्यमः
 माहर्षं धैर्यं शुद्धः शक्तिः पराक्रमः । पठेते यत्र यत्रम्हे
 तव देवः सदायकृत् ॥ ४१ ॥ कामापि श्रियमासाद्य यस्त
 दृष्टदौ न वेष्टते । तस्यापतिषु न श्रेयो धीमभोजिकुटुम्बवर्त
 ॥ ४२ ॥ यत्तद्विषयं सिद्धेत् सत्त्वं रक्षेद्वेषेण । रक्षित
 धर्षयेत्सम्पत्तद पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ ४३ ॥ दोषमीतेरनार
 म्यस्तस्मात्पुरुषवक्षणम् । कैरमीणमयादृष्टातर्षोर्जनं परि
 हीयते ॥ ४४ ॥ नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यावो ह्यकर्मः ।
 शरीरवापापि च ते न मसिद्धयेदकर्मणः ॥ ४५ ॥ सांप्रय
 विष्टमार्गेण यमनोऽङ्गविषयिष्ठम् । तत्पौरुषं तत्सफलमर्थम्
 कुम्भतषेष्टम् ॥ ४६ ॥ यो न सपरते देहान्यो न सेवेत
 पण्डितान् । तस्य सकुचिता बुद्धिर्पृथग्विन्दुरिषाम्भामि ॥ ४७ ॥
 यस्तु सपरते दक्षान्यस्तु सेवेत पण्डितान् । तस्य विस्तीरिता
 बुद्धिस्तैस्त्रिन्दुरिषाम्भामि ॥ ४८ ॥ व्यापारान्तरमुत्सृज्य
 बीजमाणो यधुमुत्तम । यो यदेष्वेव निग्राते दरिद्राते स

दुर्मतिः ॥४९॥ ये ममुद्योगमुत्सृज्य स्थिता दैवपरायणाः ।
 ते धर्ममर्थं कामञ्च नाशयन्त्यात्मविद्विषः ॥ ५० ॥ विश्वा-
 मित्रेण मुनिना दैवमुत्सृज्य दूरतः । पौरुषेणा मन्त्रं ब्राह्म-
 ण्यं राय नान्यथा ॥ ५१ ॥ पश्य कर्मवशात्पातं भाज्यका-
 लेऽपि भोजनम् । हस्तोद्यमं विना वक्त्रे प्रविशेन्न कथञ्चनं
 ॥ ५२ ॥ यो हि दिष्टमुपामीनो निर्विचेष्टः सुखं शयन् ।
 अवसीदेत्स दुर्बुद्धिरामो घट इवोदके ॥ ५३ ॥ न दशमिति
 मंचिन्त्य सजेद्युद्योगमात्मनः । अनुद्यमेन कस्तैल्लभिलेभ्यः
 प्राप्नुमर्हति ॥५४॥ विहाय पौरुषं यो हि दैवमत्रावलम्बते ।
 प्राप्तादासिद्भवत्तस्य मूर्ध्नि तिष्ठन्ति वायनाः ॥ ५५ ॥ पूर्व-
 जन्मकृतं कर्म तदैवमिति कथ्यते । तस्मात्पुरुषाणां विना
 दैवं न सिद्ध्यति ॥ ५६ ॥ प्राक्कर्मवशतः सर्वं भवत्येवेति नि-
 श्चितम् । तदोपदेशा व्यर्थाःस्युः कार्याकार्यप्रबोधनाः ॥५७॥
 बीमन्तो वन्द्यचरिता मन्यन्ते पौरुषं महत् । अज्ञाक्ताः पौरुषं
 कर्तुं क्लीबा दैवमुपासते ॥ ५८ ॥ भोक्ता तृप्याति नाभोक्ता
 गन्ता गच्छति नागतिः । वक्तावक्ति न चावक्ता पौरुषं सफलं
 नृणाम् ॥५९॥ दैवमेवेह चेत्कर्तुं पुंसः किमिव चेष्टया । स्ना-
 नदानासनोच्चारान्दैवमेव करिष्यति ॥ ६० ॥ बालविद्भि-
 र्विनिर्णीता यस्यास्ति चिरजीविता । स चेज्जीवति संछि-
 न्नाधिरास्तदैवमुत्तमम् ॥ ६१ ॥ आलस्यं स्त्रीषु सारोगता
 जन्मभूमिवात्सल्यम् । सन्तोषो भीरुत्वं पट्व्याघाता महत्त्व-

एव ॥ ६३ ॥ अथैवमाविनमज्जमं देवपरा माहमाथप परि
 हीनप । ममदा परिमेर एद मय्यतिष्ठस्मीरगम्यात्तुम ॥ ६३ ॥
 विद्यां विदं शिल्प नावमाप्रोति मानवः मय्यथ । यावदृष
 जात न भूया दद्यादेद्यान्तर इष्टः ॥ ६४ ॥ दद्यान्तपु बहु
 विषयावावपादि पत्र न ज्ञातम । भ्रमता पाणीपीठे तस्य
 पत्रं जन्ना इवपम ॥ ६५ ॥ गतस्या राजमभा इष्टस्या
 राजमभ्रमाः पुण्या । पयविन मरत्यो मवशनगवतीकारः
 ॥ ६६ ॥ यस्यास्मि मर्षय गातः न कस्यास्वदशरागण हि
 पाति नाशम । मानस्य कृपाऽपामित मुखाणाः सारं जल
 कापुण्याः पिबन्ति ॥ ६७ ॥ यात्रय न धेयं विपुरेऽपिकाळ
 धेवास्त्रुदाविद्वानिमाप्नुवात्प । यथा ममुऽपि य पोतमद्रे
 र्तावाऽप्रको वाऽऽति तर्तुमेर ॥ ६८ ॥ सुवज्ज्य दुःखज्ज्य
 मवामही य क्षामाक्षामा मरण जीवितज्ज्य । यवापशः मर्ष
 मत स्पृष्टति तस्माद्दीरा न य हृष्यन्न शागेत् ॥ ६९ ॥
 प्राप्यावद् न ज्ययत कदापिदुयोगमन्विच्छति याममत्त ।
 दुःखज्ज्य काष्ठ महत यहास्या पुरापरस्तस्य विवद्विमज्ज्यत् ॥ ७० ॥
 पूवमन्मज्जनिन पुराविद्ः कर्म देवमिति ममसत । अथनेन
 तदुपाजिनं विरादेवमुद्यमवश न तत्कथम् ॥ ७१ ॥ वरसा
 हमम्यममशीपमृथ क्रियाविपिष्ठं इयमनेष्वमकम् । शूरं कृ
 त्तु हृषीहृदज्ज्य सस्मी स्वय याति निवासहेतोः ॥ ७२ ॥
 कुचस्त्रिनं दन्तमसावधारिण बह्वाशिन निरकठारमापेणद्वा

सूर्योदये चास्तमये च क्षायिनं विमुञ्चति श्रीरपि चक्रपाणि-
नम् ॥ ७३ ॥ अर्थः सुखं कीर्तिरपीह माभूदनर्थ एवास्तु
तथापि धीराः । निजप्रतिज्ञामधिरुह्यमाना महोद्यमाः कर्मस-
मारभन्ते ॥ ७४ ॥ आरभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः प्रा-
रभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः । विघ्नैः पुनः पुनरपि
प्रतिहन्यमानाः प्रारभ्य चोत्तमजना न परित्यजन्ति ॥ ७५ ॥
उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मादेवं प्रधानमिति कापुरुषा
वदन्ति । देवं विहाय कुरु पौरुषमात्मशक्त्या यत्ने कृते यदि
न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥ ७६ ॥

अन्योक्तयः ३८

अस्ति यद्यपि सर्वत्र नीर नीरजमण्डितम् । रमते न
मरालस्य मानसं मानसं विना ॥ १ ॥ एकेन राजहंसेन या
शोभा सरसो भवेत् । न सा वकसहस्रेण परितस्त्रीरवासिना
॥ २ ॥ हंसः श्वेतो वक्रः श्वेत को भेदो वक्रहंसयोः । नीर-
क्षीरविभागे तु हंसो हंसो वक्रो वक्रः ॥ ३ ॥ अम्भोजिनी-
वननिवासविलासमेव हंसस्य हन्ति नितरां कुपितो विधाता ।
न त्वस्य दुग्धजलभेदविधां प्रसिद्धां वैदग्ध्यकीर्तिमपहर्तुमसौ
समर्थः ॥ ४ ॥ यत्रापि कुत्रापि गता भवन्ति हंसा महीमण्डल-
मण्डनाय । हानिस्तु तेषां हि सरोवराणां येषां मरालैः सह
विप्रयोगः ॥ ५ ॥ सुभाषितस्याध्ययनानुमत्तं शुक वराकाः
प्रहसन्ति काकाः । तमेव संसत्सु गिरं किरन्तं दृष्ट्वा भवन्ति

वपसा नतास्याः ॥९॥ मर्त्तं मद्रं कृत्तं मानं काकिल्लमन्ना-
 गमे । वक्तारो ददुरा यच्च तच्च मौने हि घोमते ॥१०॥ कल
 कण्ठं यथा घोमा सहकारं मवादिरेः । स्वदिरे वा पलाशे वा
 किन्तवा स्यात्प्रधारय ॥८॥ काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को
 भेदः पिककाकयोः । समस्तमपये प्राप्ते काकः काकः पिकः
 पिकः ॥ ९ ॥ कोकिल्लोऽहं मवान्काकः ममानः काकिल्लमा
 ऽऽवयाः । अन्तरं कथयिष्यन्ति काकलीकोविदा जनाः
 ॥ १० ॥ तत्रैतद्वाचि पापुयज्ञानं कोकिल्लं कृष्णमम् । मया
 पिशो येस्तानेन जातपसा महापि पत् ॥ ११ ॥ मन्निनेधेष
 मन्तस्ते नीचे काककुलेः पिकः । श्रुतिदृपकनिहायैः श्रुप
 नीपस्तदा यथेः ॥ १२ ॥ रे रे कोकिल्लं मा मम मौने
 किञ्चिद्दुद्वयं पञ्चमरागम् । नो वेश्यामेह को जानीते
 काककृद्म्वकपिहिते शूते ॥ १३ ॥ अस्यां मन्ते वापिरल्लोकनि
 वासमूमौ किं कृणितेन अल्लु कोकिल्लं कामसेन । एते हि
 वैचरुतकास्तदभिभवन्तर्वा काकमेव कलपन्ति कलानापिशाः
 ॥ १४ ॥ अक्षयकारणैः प्राणान्धारयन्ते वातकः । मार्थं
 नामङ्गमीता हि अक्रावापि न पाचते ॥ १५ ॥ रे रे वातक
 सावधानमनसा पिबं स्रजं श्रूयतामन्वोदा पश्यो वसन्ति
 मग्ने सर्वेऽपि नैताहसाः । केचिद्दृष्टिमिरार्द्रयन्ति चरणीं
 गर्जन्ति केचिद्दृवा यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा इति
 स्तनि वषाः ॥ १६ ॥ आमरणावापि विरुत्तं कुर्वाणाः स्पर्शया

मह मयूः । किं जानन्ति वराकाः काकाः केकारवं कर्तुम्
 ॥ १७ ॥ काकस्य गात्रं यदि काञ्चनस्य माणिक्यरत्नं यदि
 चञ्चुदेशे । एकैकपक्षे ग्रथित मणीनां तथापि काको न तु
 राजहंसः ॥ १८ ॥ अनुसरति करिकपोष्ठं भ्रपरः श्रवणेन
 ताड्यमानोऽपि । गणयति न तिरस्कारं दानान्धविच्छोचनो
 नीचः ॥ १९ ॥ अलिख्यं नलिनीदलमध्यगः कमलिनीमकर-
 न्दमदालसः । विधिवशात्परदेशमुपागतः कुटजपुष्परसं बहु
 मन्यते ॥ २० ॥ रात्रिर्मिष्यति भविष्यति सुप्रभातं भा-
 स्वानुद्ध्यति हामिष्यति पङ्कजश्रीः । इत्थं विचिन्तयति को-
 शगते द्विरेफे हा मूलनः कमलिनीं गज उज्जहार ॥ २१ ॥
 दानार्थिनो मधुकरा यदि कर्णतालैर्दूरीकृताः करिवरेण
 मदान्धबुद्ध्या । तस्यैव गण्डयुगमण्डनहानिरेषा भृङ्गाः पुन-
 विक्रमचपद्मवने चरन्ति ॥ २२ ॥ एकोऽहममहायोऽहं कुशो-
 ऽहमपरिच्छदः । स्वप्नेऽप्येवंविधा चिन्ता भृगेन्द्रस्य न
 जायते ॥ २३ ॥ नाभिपेको न संस्कारः सिंहस्य क्रियते
 वने । विक्रमार्जितसत्वस्य स्वयमेव भृगेन्द्रता ॥ २४ ॥
 जीर्णोऽपि क्रमहीनोऽपि कुशोऽपि यदि केमरी । तथापि
 यूथनाथस्य शङ्कातङ्काय कल्पते ॥ २५ ॥ बन्धनस्थो हि
 मातङ्गः सहस्रभरणक्षमः । अपि स्वच्छन्दचारी श्वा स्वोदरे-
 णापि दुःखितः ॥ २६ ॥ मलोत्सर्गं गजेन्द्रस्य मूर्ध्नि काकः
 करोति चेत् । कुलानुरूपं तत्तस्य यो गजो गज एव सः

॥२७॥ सांगुष्ठबाह्यनयपधरणावपार्त भूमौ निपन्न बदनोद्
 रदर्शनम् । आ पिम्बदस्य कुरुते गमपुङ्गवस्तु धीरो विभो
 कपति चादृशतेषु मुद्धे ॥ २८ ॥ दुर्वाङ्कुरतृणाहारा पत्रा
 स्वात वने मृगाः । विमदोन्मत्तोविवानां न पश्यन्ति मुत्तानि
 यत् ॥२९॥ यथापि का मो इतिः परकीर्णां वरति रामया
 इति । अममत्तमिति मत्वा तथापि भुक्तिघते वडा
 ॥ ३० ॥ छायाव-वस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति स्वपमातप । क
 छा-पपि पराचाय वृक्षाः मरपुङ्गवा इव ॥ ३१ ॥ पद्मपुष्प
 फलच्छायाभूतवस्तुलशाकभेः । अस्या महीका पेम्बो
 निराशा यन्ति नार्थिनः ॥ ३२ ॥ मेवित्तव्यो महाहन्ता
 फलच्छायाममन्वितः । यदि देवास्फल नास्ति छाया कन
 निषार्थते ॥ ३३ ॥ रोम्बर्भेर्न विद्यन्वित विपटित पूमाकुम्भेः
 कोकिष्ठैः मायुरेभ्यस्तित पुरेव रमसास्कीरैरधीरेर्गवप । इके
 नापि सुपल्लवेन तरुणा दागामस्योवपुषः साहः को न विपस्तु
 मुञ्चति मना मूर्ध्नापि या छाञ्चितः ॥ ३४ ॥ नीरसाभ्यापि
 रोषमत्त क्वपासस्य फलानि ये । पर्णा गुणमप्य अम्य परेषां
 गुणगुणप ॥३५॥ रत्नैरापूरितस्यापि मदस्त्रेशोऽस्ति नाम्बुधो ।
 मुक्ताः कतिपयाः प्राप्य मातङ्गा मदविहङ्गाः ॥३६॥ अथ
 रत्नाकरोऽम्माभिरिससेवि वनामया । पन दूरस्तु बदनम-
 पूरि स्तारवारिभिः ॥ ३७ ॥ मयः करोपि पद्मं मृजा वा
 रयसे त्वमम् । शोपस्तवैव मत्तपे रव रत्नं त्वमम् ॥३८॥

वातोल्लामितकल्लोल धिक्ते सागर गर्जनम् । यस्य तीरे तृषा-
क्रान्तः पान्थः पृच्छति वापिकाम् ॥ ३९ ॥ अगाधेनापि
किन्नेन तोयेन लवणाम्बुधेः । जानुपात्रं वरं वारि तृष्णा-
च्छेदकरं नृणाम् ॥ ४० ॥ किं खलु रत्नैरेतैः किं पुनरभ्रा-
यितेन वपुषा ते । सलिलमपि यन्न तावकमर्णव वदनं प्रयाति
तृपितानाम् ॥ ४१ ॥ तृषां धरायाः शमयस्वशेषां यः सो-
ऽम्बुदो गर्जति गर्जतूच्चैः । यस्त्वेष कस्यापि न हन्ति तृष्णां
म किं वृथा गर्जति निस्त्रपोऽब्धिः ॥ ४२ ॥ कतिपयदिवस-
स्थायी पुरो दूरोन्नतोऽपि भविता ते । तटिनि तटद्रुमपातन-
पातकमेकं चिरस्थायि ॥ ४३ ॥ यास्यति जलधरसमयस्तत्र
च समृद्धिर्लघीयसी भविता । ताटेनि तटद्रुमपातनपातकमेकं
चिरस्थायि ॥ ४४ ॥ छायां प्रकुर्वन्ति नमन्ति पुष्पैः फलानि
यच्छन्ति तटद्रुमा ये । उन्मूल्य तानेव नदी प्रयाति तरङ्गिणां
क प्रतिपन्नमस्ति ॥ ४५ ॥ चातकः स्वानुमानेन जलं प्रार्थ-
यतेऽम्बुदात् । स स्वौदार्यतया सर्वां प्लावयस्वम्बुना महीम्
॥ ४६ ॥ आश्रयः कियतामेव तरुः सन्मार्गमाश्रितः । पा-
थोद् सिच्यतां काले नोपेक्ष्यो दूरभावतः ॥ ४७ ॥ एकस्य
तस्य मन्ये घन्यामभ्युन्नतिं जलधरस्य । विश्वं सशैलकानन-
माननमवलोकते यस्य ॥ ४८ ॥ मुञ्च मुञ्च सलिलं दया-
निधे नास्ति नास्ति समयो बिलम्बने । अद्य चातककुले मृते
पुनर्वारि वारिधर किं कारिष्यसि ॥ ४९ ॥ गर्जति मेघ न

यच्छमि ताय चातकपत्नी व्याकुञ्चितोऽहम् । देवादिह यदि
 दक्षिणबाधः क्व स्व काह क्व च जम्बपातः ॥ ० ॥ शक्तिर्बिभूय
 विभीषण भीमनादः सम्पूणय स्वमयवा करकामिपातैः । स्व
 द्वारिबिन्दुपरिपाशितभीषितस्य नात्या गतिर्भवति शक्ति
 पातकस्य ॥ ५१ ॥ आन्ध्रस्य पशुकुम्भं तपनोपतप्त दुर्गा
 बशीर्हविधुरामि च काननानि । नानानशीनद्रुतानि च पृ
 रविस्वा रिक्तोऽमि यज्जम्बद मेव तदोत्तमश्री ॥ ५२ ॥ ने
 वास्यशब्दस्य मरित द्रुमाणां मर्दिकृतापि यत चातकपात
 चञ्चुः । दानानश्राकुम्भेह शमितो न शक्तिं धाराय वारि
 वर वारिपद तवामूढ ॥ ५३ ॥ हे कृप स्व विरक्षीव स्वत्य
 तोष बहुम्ययः । गुणवन्निष्ठापाशाणि माप्नुवन्ति हि पूजताप
 ॥ ५४ ॥ इयस्यां मम्यशावपि च ससिठानां स्वमधुना न ह
 ष्यामार्तानां इरसि यदि कासार महसा । निद्रापे चण्डांशौ
 किरति परितोऽद्गारानि कर कृशीमूत केषामहह परिहर्ताऽमि
 ससु ताव ॥ ५५ ॥ स्फाटिकस्य गुणो याऽसौ स एवापाति
 वापताम । पक्ष स्वच्छतया छायां यतो मस्रवतामापि ॥ ५६ ॥
 अहृतया मेम्पा वा चूडामणिमाकस्य कावमणिम् । सृप
 विविधैत शिरसा तनामो न ह्यनर्घ्यमणिः ॥ ५७ ॥ अपिदाहै
 न म दुःसं छेदन निरूपेन वा । पक्षदेव महद्दुःस्र गुणया
 सह वाचनम् ॥ ५८ ॥ हे हेमकार परदुःखविचारमूढ किं मां
 मूढः सिपसि वारशक्तानि बहौ । सम्दीप्यते मापि सुवर्भगुणा

तिरेको लाभः परं तव मुखे खलु भस्मपातः ॥ ५९ ॥ केन-
कभूषणमंग्रहणोचितो यदि मणिस्त्रपुणि प्रणिधीयते । न स
विरोति न चापि स शोभते भवति योजयितुर्वचनीयता ॥ ६० ॥

स्वर्गनरकगतिवर्णनम् ३९

परुषाः पिशुनाश्चैव मानिनोऽनृतवादिनः । अनिवद्ध-

प्रलापाश्च नरा निरयगामिनः ॥ १ ॥ ये परस्वापहर्तारस्त-

द्वुणानामसूयकाः । परश्रियाऽमितप्यन्ते ते वै निरयगामिनः

॥ २ ॥ कूपानाञ्च तडागानां प्रपानाञ्च परन्तप । रथपाना-

ञ्चैव भेत्तारस्ते वै निरयगामिनः ॥ ३ ॥ विसृज्यादान्ति ये

दारान् शिशून् मृत्सातिर्थास्तथा । उत्सन्नपितृदेवज्यास्ते वै

निरयगामिनः ॥ ४ ॥ यतीनां दूषका राजन् सतीनां दूष-

कास्तथा । वेदानां दूषकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ ५ ॥

आद्यं पुरुषमीशानं सर्वलोकमहेश्वरम् । न चिन्तयन्ति ये

विष्णु ते वै निरयगामिनः ॥ ६ ॥ काष्ठैर्वा शङ्कुभिर्वापि

कण्टकैरुपलैस्तथा । पन्थानं येऽवरुन्धन्ति ते वै निरयगामिनः

॥ ७ ॥ क्षेत्रवृत्तिगृहच्छेदं प्रीतिच्छेदञ्च ये नराः । आशाच्छेदं

प्रकुर्वन्ति ते वै निरयगामिनः ॥ ८ ॥ आशया समनुप्राप्तान्

सुत्तृषाश्रमकर्षितान् । येऽतिथीनवमन्यन्ते ते वै निरयगामिनः

॥ ९ ॥ प्रथमांसरताश्चैव गीतवाधरताश्च ये । दृतसङ्गरता-

श्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ १० ॥ अनाथं कृपणं दीनं

रोगार्त्तं दृढमेव च । नानुकम्पन्ति ये मूढास्ते वै निरय-

१६०

स्वर्गनरकगतिवर्णनम् ३९

गायिनः ॥११॥ ये क्षरीरमच्छाम्यग्नौ मक्षिपान्ति मरु त्वा ।
उपानेष्वपि गोष्ठे वा ते वै मिरपगायिनः ॥ १२ ॥ मत्स्य
तपसा ज्ञान्त्या दानेनाप्यपनेन च । य धर्ममनुव्रतन्त ते नराः
स्वर्गगायिनः ॥१३॥ ये च होममपस्नानद्वन्द्वार्चनतत्पराः ।
अद्वयाना महात्मानस्ते नराः स्वर्गगायिनः ॥ १४ ॥ सप्त
परिवेष्टारस्तथैव च सप्तसदा । आहारश्च सप्तस्राणां च नराः
स्वर्गगायिनः ॥ १५ ॥ आढ्याश्च रूपवन्तश्च पाँवनस्थाश्च
भारत । ये वै मिर्तोन्द्रया वीरास्ते नराः स्वर्गगायिनः ॥१६॥
सुवपस्य च दातारो गर्वा मृषेश्च भारत । अम्यानां वास-
सां चैव ते नराः स्वर्गगायिनः ॥१७॥ निवेशनानां चाम्यानां
रक्षानाञ्च परन्तप । स्वयमुत्पाद्य दातारस्ते नराः स्वर्गगायिनः
॥ १८ ॥ द्विषतामपि ये दोषाम्न वदन्ति कदाचन । शीर्ष-
यन्ति गुणानेष ते नराः स्वर्गगायिनः ॥ १९ ॥ महाविष्णु
निर्हासिञ्च वेदशास्त्रोक्तवर्त्मना । आचरन्ता महात्मानस्त नराः
स्वर्गगायिनः ॥ २० ॥ वेऽनम्यासब्रह्मादृक्तुं च जानन्ति
बभोऽमियम् । मियवाक्यैकविज्ञानास्ते नराः स्वर्गगायिनः ॥
२१ ॥ वापीकूपतडागानां मयानां देववेशमनाम् । आश्रमा-
शाण्ड्य कर्तारस्त नराः स्वर्गगायिनः ॥ २२ ॥ अश्विनं
द्विषसं कर्तुं धर्मैकेन सर्वथा । प्रीतिं युक्कृमि वे नित्यं च
नराः स्वर्गगायिनः ॥ २३ ॥ आक्रोशन्त स्तुवन्तश्च तुल्य
वश्यन्ति ते नराः । धाम्नात्मानो भिवात्मानस्ते नराः स्वर्ग-

गामिनः ॥ २४ ॥ मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च नित्यं संयमने रताः।
 त्यक्तशोकभयक्रोधास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २५ ॥ कर्मणा
 मनसा वाचा नोपतापयते परम् । सर्वथा शुद्धभावो यः स
 याति त्रिदिवं नरः ॥ २६ ॥ परस्वे निर्ममा नित्यं परदार-
 विवर्जकाः । धर्मलब्धार्थभोक्तारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥
 २७ ॥ आत्महेतोः परार्थे वा नर्महास्याश्रयात्तथा । ये मृषा
 न वदन्तीह ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २८ ॥ पिशुनां ये न
 भाषन्ते मित्रभेदकर्त्री गिरम् । ऋतं मैत्रन्तु भाषन्ते ते नराः
 स्वर्गगामिनः ॥ २९ ॥ ये वर्जयन्ति परुषं परद्रोहञ्च मा-
 नवाः । सर्वभूतसमा दान्तास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३० ॥
 असत्प्रलापाद्विरता विरुद्धपरिवर्जकाः । सौम्यप्रलापिनो ये
 च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३१ ॥ श्रुतवन्तो दयावन्तः
 शुचयः मत्प्रमङ्गलः । स्वैरर्थैः परिसन्तुष्टास्ते नराः स्वर्ग-
 गामिनः ॥ ३२ ॥ भ्रद्धावन्तो दयावन्तश्चोक्षाश्चोक्षजनप्रियाः ।
 धर्माधर्मविदो नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३३ ॥ न
 क्रोपाद्व्याहरन्ते ये वाचं हृदयदारिणीम् । शान्तं वदन्ति
 क्रान्दुःखे ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३४ ॥ सर्वहिंसानिवृत्ता
 ये नराः सर्वसहाश्च ये । सर्वस्याश्रयभृताश्च ते नराः स्वर्ग-
 गामिनः ॥ ३५ ॥ मातृवत् स्वसृष्ट्वच्च नित्यं दुहितृवच्च ये ।
 परदारेषु वर्तन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३६ ॥ शुश्रूषामि-
 स्तपोमिश्र श्रुतमादाय भारत । ये प्रतिग्रहनिस्नेहास्ते नराः

स्वगमायिनः ॥ ३८ ॥ मयार्तानां मशोकानां दृष्टिान्
 म्यापिकक्षितान् । विमोक्षयन्ति ये मन्तुन् ते नराः स्वग-
 मायिनः ॥ ३९ ॥ नराः परर्षा मातकुलमापरन् प्रवादि
 घोरं नरकं सुदुःसहम् । सदाऽमुकृमस्य नरस्य जीवितं
 सुप्तायः मुक्तिरदूरतः स्थिता ॥ ४० ॥

कालचरितम् ४०

मातृसा यस्य गोविन्दः पिता यस्य वनञ्जया । सोऽपि
 काष्ठवश मातुः काष्ठो हि दुरतिक्रमः ॥ १ ॥ पुरन्दरसा
 स्नापि षष्पवर्षिष्ठतानि च । निर्वापितानि काष्ठन प्रदीपा
 इव वायुना ॥२॥ म्रियमाणं मृतं व-धुं ज्ञापन्ते परिदेविनः ।
 आत्मानं नानुषोचन्ति कास्तेन कषणीकृतम् ॥ ३ ॥ अथैव
 इतिव गीतं पठितं येः शरीरिणिः । अथैव ते न हस्यन्त
 कर्तुं काष्ठस्य चरितम् ॥ ४ ॥ अःकार्यमप्य कुर्वीत पूर्वाह्न
 चापराह्निकम् । यदि मठीक्षितं मृत्युः कृतमस्य न वा कृष्णं
 ॥ ५ ॥ पण्डिते वैव मूर्खे च बलवद्भावि निर्बले । ईश्वरे च
 दक्षिणे च मृत्योः सर्वत्र तुल्यता ॥६॥ आममनतामोति मृत्यु
 राधुर्पाति दिने दिन । आपात नीयमानस्य बध्यस्येव क्व
 पदे ॥ ७ ॥ काष्ठः पचाति मृतानि काष्ठः सहरते तथा ।
 काष्ठः सुप्तेषु जागर्ते काष्ठो हि दुरतिक्रमः ॥ ८ ॥ मृत्यु
 र्जम्पवती वीर देहेन सह जायते । अथ वाऽम्बुजताम्रं वा
 मृत्युर्वै मायिनीं सुखः ॥९॥ तिष्ठन्तं मयार्तं वा मृत्युरभ्येति

वै यदा । किं पल्वले मत्स्य इव सुखं स्वपिषि पुत्रक ॥१०॥
 तुल्यजातिवयोरूपान्हतान्पश्यसि मृत्युना । कथं ते नास्ति
 निर्वेदो लौह हि हृदयं तव ॥ ११ ॥ किं श्रिया किञ्च
 राज्येन किं कामेन किमीहितैः । दिनैः कतिपयैरेव काळः
 सर्वं निकृन्तति ॥ १२ ॥ न चास्त्रेण न शौर्येण तपसा
 मेघया न च । न धृत्या न पुनस्त्यागान्मृत्योः कश्चिद्विमुच्यते
 ॥१३॥ अनतिक्रमणीयो वै विधिरेष युधिष्ठिर । देवदानव-
 गन्धर्वान्मृत्युर्हरति भारत ॥ १४ ॥ दुर्वलं बलवन्तञ्च शूरं
 भीरुं जडं कविम् । अप्राप्तं सर्वकामार्थान्मृत्युरादाय गच्छति
 ॥ १५ ॥ महाविद्योऽल्पविद्यश्च वडवान्दुर्बलश्च यः । दर्श-
 नीयो विरूपश्च सुभगो दुर्भगश्च यः ॥ १६ ॥ सर्वं कालः
 ममादत्ते गम्भीरः स्वेन तेजसा । तस्मिन्काळवशां प्राप्ते का-
 व्यथा मे विजानतः ॥ १७ ॥ इदमद्य करिष्यामि श्वःकर्ता
 ऽस्मीति वादिनम् । काळो हरति संप्राप्तो नदीवेग इव द्रुमम्
 ॥ १८ ॥ इदानीं तावदेवामौ मया दृष्टः कथं मृतः । इति
 कालेन हियतां प्रलापः श्रूयते नृणाम् ॥ १९ ॥ नश्यन्त्य-
 र्यास्तथा भोगाः स्थानमैश्वर्यमेव च । जीवितं जीवळोकस्य
 कालेनागम्य नीयते ॥ २० ॥ नाकाले म्रियते जन्तुर्विद्धः
 शरशतैरपि । तृणाग्रेण सुसंस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति
 ॥ २१ ॥ न मन्त्रा न तपो दानं न मित्राणि न बान्धवाः
 । शक्नुवन्ति परित्रातुं नरं कालेन पीडितम् ॥ २२ ॥ यथा

व्यासमङ्गस्वोऽपि मेको दद्यानपक्षतो वया काष्ठादिना त्रस्तो
 लोको भोगानघाम्यतान् ॥ २३ ॥ सेनापणपूडासकमन्यत्र
 मतमानसम् । वृकीबोरपमानाय मस्युरादाय गच्छति ॥ २४ ॥
 न काष्ठस्व मिया कामिद्वम्पधास्य न विद्यते । आयुष्ये
 कर्मणि क्षीण प्रसङ्ग हरते धनम् ॥ २५ ॥ हा कान्ते हा
 धनं पुत्राः क्रन्दमानः सुदाठणम् । मण्डूक इव सर्वेषु मस्युना
 मीर्यते नरः ॥ २६ ॥ पस्य वा मस्युना सक्य यो वा स्वा
 दक्षरामरः । तस्येद पुन्यते वक्तुमिदं शो मे भविष्यति ॥
 २७ ॥ बलिनो मस्युर्तिहस्य सत्सारवनधारिणः । शृम्भन्
 न्यापिन्नरानादान् कर्म तिष्ठामि निर्मयः ॥ २८ ॥ दशवर्षाः
 रोहासिका विद्याविद्यतिकास्तथा । सर्वे वर्षघतादूर्ध्वं न भवि
 ज्यन्ति मानवाः ॥ २९ ॥ स्वमस्तकसमारुह मस्युं पश्येच्छना
 यदि । आहारोऽपि न रोषत किमुतान्या विमृतयः
 ॥ ३० ॥ को मोदते किमाश्चर्यं का पन्थाः का च वार्तिका ।
 वद म चतुरः पश्चान्युता धीवन्तु बान्धवाः ॥ ३१ ॥
 पञ्चपञ्चानि वष्टे वा धातु पचाति यो गुरे । अमृणी पाप
 वासी च स वारिचर मोदते ॥ ३२ ॥ अहस्पहानि मृतानि
 गच्छन्तीह पमास्यम् । शेषाः स्यादरमिच्छन्ति किमाश्चर्यं
 मतः परम् ॥ ३३ ॥ तर्कोऽनतिष्ठः श्रुतयो विभिक्षा मेको
 ऋषियस्य मत प्रमाणम् । पर्यस्य तस्व निहितं गुहावा
 महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥ ३४ ॥ अस्मिन्महामोहमये

कटाहे सूर्याग्निना रात्रिदिवेन्धनेन । मासतुर्दर्वीपरीघङ्गेन
भूतानि कालः पचतीति वार्ता ॥ ३५ ॥ अशनं मे वसनं मे
जाया मे बन्धुवर्गो मे । इति मे मे कुर्वाणं कालवृको हन्ति
पुरुषाजम् ॥ ३६ ॥ महावल्लान् पश्य महाऽनुभावान् प्रशास्य
भूमिं घनघान्यपूर्णाम् । राज्यानि हित्वा विपुलाश्च भोगान्
गतान् नरेन्द्रान्वक्षामन्तकस्य ॥ ३७ ॥ विद्राविते शत्रुजने समस्ते
समागतायामभितश्च लक्ष्म्याम् । सेव्यन्त एतानि सुखानि
यावत्तावत्समायाति कुतोऽपि मृत्युः ॥ ३८ ॥ चला विभूतिः
क्षणभङ्गि यौवनं कृतान्तदन्तान्तर्वर्ति जीवितम् । तथाऽप्य-
वज्ञा परलोकसाधने नृणामहो विस्मयकारि चेष्टितम् ॥ ३९ ॥
प्राप्ता जरा यौवनमप्यतीतिं बुधा यतध्वं परमार्थसिद्धयै आ-
युर्गतप्रायमिदं यतोऽमौ विश्राम्य विश्राम्य न याति कालः
॥ ४० ॥ भगीरथाद्याः सगरः ककुत्स्थो दशाननो राघवल-
क्ष्मणौ च । युधिष्ठिराद्याश्च बभूवुरेते ससं क्व याता वत ने
नरेन्द्राः ॥ ४१ ॥ मा कुरुष्वनजनयौवनगर्वं हरति निषेधा-
त्कालः सर्वम् । मायामयमिदमखिलं हित्वा ब्रह्मपदं प्रावि-
शाथु विदित्वा ॥ ४२ ॥ आराध्य भूपतिमवाप्य ततो घ-
नानि भुञ्जामहे वयमिह प्रसभं सुखानि । इत्याक्षया वत विमो-
हितमानसानां कालो जगाम मरणावधिरेव पुंसाम् ॥ ४३ ॥
संचिन्त्य संचिन्त्य तमुग्रदण्डं मृत्युं मनुष्यस्य विचक्षणस्य ।
वर्षाम्बुसिक्ता इव चर्मवन्धाः सर्वे प्रयत्नाः शिथिलीभवन्ति

॥ ४४ ॥ मातुः श्रियः सकलकाण्वयास्ततः किं ईत्तं पदं
 शिरसि विद्विषतां ततः किम् । समीपिताः प्रथमिनो विम
 वैस्ततः किं कस्यं स्थितं तनुमृतां तनुमिस्ततः किम् ॥ ४५ ॥
 पत्रानके क्वाचिदपि गृहे तत्र तिष्ठस्यैको यत्राप्येकस्यदनुषा
 दस्तत्र नैकोऽपि चाम्ने । इत्यञ्चेमौ रजनिदिबमौ होला म्ना
 पिवासौ काण्वः कास्या मुबनफलेके क्रीडाति माविष्ठागैः ॥
 ४६ ॥ आतः कष्टमहो महास्त नृपतिः सामन्तपरुञ्च्य तत्र
 पार्श्वे तस्य घ साऽपि रामपरिवचाम्भृदिम्बाननाः । उ
 द्दिक्तः स च रामपुत्रनिषास्ते बन्दिनस्ताः कथाः सर्व्वस्य
 वशाद्मात्स्म्यतिपथं काण्वाय तस्मै नमः ॥ ४७ ॥ श्वामैका
 न्तादिहारिणोऽप्ये विहगाः ममाप्नुवन्सापदं बध्यन्ते निपुणै
 रमावमश्रिमास्पत्न्याः ममुद्रादपि । कुर्वन्ति किमिहास्ति किं
 सुचरितं कः स्वानकामे गुणः काण्वः हि न्यसनमसारितकरो
 यद्वापि दृगशपि ॥ ४८ ॥ याम्बाठा स महीपतिः सित्ति-
 तस्यऽङ्गारमृतो गतः सेतुर्येन महोदयौ विरचितः क्वासौ
 दद्यास्यान्तकः । अन्ये चापि पुषिष्ठिरममृतयो यावन्त दद्या-
 यन्त नैकेनापि सत्यं गता बसुपती मुञ्च त्वया पास्याति ॥
 ४९ ॥ रामे प्रमदने बखेर्नियमनं पाण्डोः सुतानां वनं ह
 ष्ठीमां निवर्नं मरुस्य नृपते राज्यात्परिभ्रमणम् । नाट्या
 धार्य्यकर्मर्जुनस्य पतनं संविन्द्य छत्रेण्वरे सवः काण्वपद्येन
 नश्यति नरः को वा परिजायते ॥ ५० ॥

युजे वां ब्रह्म पूव्यं नमोभिर्विश्लोक एतु पथ्येव सूरेः ।
 शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा आये धामानि दिव्यानि तस्थुः
 ॥ १ ॥ यं विनिद्रा जितश्वासाः सत्त्वस्थाः सयतेन्द्रियाः ।
 ज्योतिः पश्यन्ति युज्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥ २ ॥
 अपुण्यपुण्योपरमे यं पुनर्भवनिर्भयाः । शान्ताः स्वन्यासिनो
 यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नमः ॥ ३ ॥ अश्वमेधमहस्त्राणिराज-
 सूयशतानि च । ध्यानयोगस्य सर्वाणि कलां नार्हन्ति षोड-
 शीम् ॥ ४ ॥ बुद्ध्या भयं प्रणुदाति तपसा विन्दते महत् ।
 गुरुशुश्रूषया ज्ञानं क्षान्तिं योगेन विन्दाति ॥ ५ ॥ यदा
 पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा मह । बुद्धिश्च न विचेष्टते
 तामाहुः परमां गतिम् ॥ ६ ॥ तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरा-
 मिन्द्रियधारणाम् । अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्य-
 यौ ॥ ७ ॥ इज्याचारदमार्हिमादानस्वाध्यायकर्मणाम् । अयं
 तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥ ८ ॥ आत्मज्ञानेन मुक्तिः
 स्यात्तच्च योगादृते नहि । स च योगश्चिरं कालमभ्यासादेव
 सिद्धयति ॥ ९ ॥ गृहस्थानां सहस्रेण वानप्रस्थशतेन च । ब्रह्म-
 चारिसहस्रेण योगाभ्यासी विशिष्यते ॥ १० ॥ कृतार्थो पि-
 तरौ तेन धन्यो देशः कुलञ्च तव । जायते योगवान्यत्र
 दत्तमक्षय्यतां व्रजेत् ॥ ११ ॥ जैगीषव्यो यथा विप्रो यथा
 चैवासितादयः । क्षत्रिया जनकादयस्तु तुलाधारादयो विशाः

॥ १२ ॥ सप्ताष्टाः परमां विन्दे पूर्वाभ्यस्तस्वयोगतः । पर्य-
 ष्याचाद्यशैव शूद्राः वैश्याकादयः ॥ १३ ॥ मैत्रेयी सुकमा
 शार्ङ्गी शाम्बिकी च तपस्विनी । एते चाम्ये च बहवो
 नीचयोनिगता अपि । ज्ञाननिष्ठां परां माप्ताः पूर्वाभ्यस्तस्व
 योगतः ॥ १४ ॥ तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि
 पतोऽधिकः । कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी महाशुभ
 ॥ १५ ॥ इहामुत्र विरक्तस्य सभार प्रविहासतः । निजासौ
 रेव कस्यापि यागेऽस्मिन्नधिकारिता ॥ १६ ॥ यमश्च नियम-
 श्चैव सृतीयमासन पठम् । प्राणायामस्तथा गार्गी मत्साहारश्च
 पारणा । ध्यान समाधिरेतानि योगाङ्गानि निबोध मे ॥ १७ ॥
 ब्रह्मधर्ममार्हिता च सत्तास्वभापरिग्रहान् । सेवेत योगी
 निष्कामो योग्यतां मनसो नयन् ॥ १८ ॥ कर्मणा मनसा
 वाचा परद्रव्येषु नि स्पृहा । अस्तेषामिति समोक्त्यापिमिस्त
 तदर्शिभिः ॥ १९ ॥ परवापद्रुतेनापि न कायः स्वपश्यकः
 । स्तेपाद्दृष्यधिकः कश्चिन्मास्त्रपर्मइतिस्मृत ॥ २० ॥ स्वा-
 प्यायशौचसन्तोषतपसि नियतात्पवान् । कुर्वीत ब्रह्मणि
 तथा परस्मिन् मबध्य मनः ॥ २१ ॥ द्वे ब्रह्मणी वेदितव्य
 शब्दब्रह्म परञ्च यत् । शब्दब्रह्मणि निष्पातः पर ब्रह्म
 धिगच्छति ॥ २२ ॥ शौचन्तु द्विधेयं शोक्तं ब्राह्ममाभ्यन्तर
 तथा । पृथ्वसाभ्यां स्पृतं ब्राह्म मनः शुद्धिस्तयाम्तरम् ॥ २३ ॥
 सर्वेषामेव शौचानामन्तः शौचं परं स्पृतम् । योजन्तःशुभिरि

स शुचिर्न मृदारिशुचिः शुचिः ॥२४॥ मृत्तिकानां सहस्रैस्तु
जलकुम्भघातैरपि । न शुद्ध्यन्ति दुरात्मानो येषां भावो न
निर्मलः ॥ २५ ॥ न शरीरमलत्यागान्नरो भवति निर्मलः ।
मानमे तु मले त्यक्ते भवत्यन्तः सुनिर्मलः ॥ २६ ॥ नोदक-
क्लिन्नगात्रस्तु स्नात इत्यभिधीयते । स स्नातो यो दमस्नातः
स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥ २७ ॥ मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च
निग्रहः परमन्तपः । स ज्यायः सर्वधर्मैर्भ्यः स धर्मः पर
उच्यते ॥ २८ ॥ मासपक्षोपवासेन मन्यन्ते यत्तपो जनाः ।
आत्मविधोपघातस्तु न तपस्तत्सतां मतम् ॥ २९ ॥ एकान्ते
विजने देशे पवित्रे निरुपद्रवे । कम्बलाजिनवस्त्राणामुपर्या-
सनमभ्यसेत् ॥ ३० ॥ शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमा-
त्मनः । नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ३१ ॥
वक्त्रेणोत्पलनालेन तोयमाकर्षयेन्नरः । एवं वायुर्गृहीतव्यः
पूरकस्येति लक्षणम् ॥ ३२ ॥ उत्क्षिप्य वायुमाकाशं शून्यं
कृत्वा निरात्मकम् । शून्यभावेन युञ्जीयाद्देवकस्येति लक्ष-
णम् ॥ ३३ ॥ नोच्छ्वेत्तन्न च निःश्वसेन्नैव गात्राणि चाल-
येत् । एवं तावन्नियुञ्जीत कुम्भकस्येति लक्षणम् ॥ ३४ ॥
शब्दादिभ्यः प्रवृत्तानि यदक्षाणि यतात्मभिः । प्रत्याह्रियन्ते
योगेन प्रत्याहारस्ततः स्मृतः ॥ ३५ ॥ इन्द्रियाणां विचरतां
विषयेषु स्वभावतः । बलदाहरणं तेषां प्रत्याहारः स उच्यते
॥ ३६ ॥ देशबन्धस्तु चित्तस्य धारणेति प्रकीर्तिता ।

एवानशब्देन सा ज्ञेया या पसयैकतानसा ॥ ३७ ॥
 सच्छिद्ये सैन्धव पद्मस्ताम्य भजति योगतः । तयात्मपनसो
 रैक्य समाधिरभिधीयते ॥ ३८ ॥ राजत्वारमययोगानां
 राजयोग इति स्पृतः । राजन्त दीप्यमान त परमारमान-
 यम्ययम् । प्रापयेद्देहिनां वस्तु राजयोगः स कीर्तितः ॥
 ३९ ॥ वर्षपक्षमिमं प्राहुः समाधिं योगविद्ययाः । वर्षसिप
 यतो वर्षायुतपाराः सहस्रयः ॥ ४० ॥ नासन्नसस्तु
 योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः । न चातिस्वप्नशीलस्य ना-
 ग्रतो नैव चार्जुन ॥ ४१ ॥ युक्ताहाराविहारस्य युक्तवेद्यस्य
 कर्मसु । युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःस्रहा ॥ ४२ ॥
 सर्वे वेदा पत्यदमावनन्ति तर्पासि सर्वाणि च पद्मदन्ति ।
 यदिच्छन्तो ब्रह्मपर्यं चरन्ति तत्ते पदं सग्रहेण ब्रह्मिण्यो
 पित्नेवत् ॥ ४३ ॥ यमुग्रहीत्वीपनिपद महाऽहं शरं ह्यपासा
 निक्षिप्तं सम्धीयत । आयम्य तद्गावगतेन घेतसा हस्यं तदे
 वासर सोम्य विद्धि ॥ ४४ ॥ मणवो यनुः शरो ह्यास्या प्रह
 तल्लस्यमुष्यते । अमपत्तेम वेद्यस्य शरश्चन्मयो भवेत् ॥ ४५ ॥
 यम्मिन्धौः पृथिवी चान्तरिक्षमोत मनः सह प्राप्यैश्च सर्वैः ।
 तमेवंकं ज्ञानय आस्थानमन्या वाधो विमुञ्चथ व्युत्तस्यैप
 सेतुः ॥ ४६ ॥ न चक्षुषा पृथक्ते नापि वाधा नान्यैर्देवै
 स्तपसा कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु त प
 द्यते निष्कलं ध्यायमाना ॥ ४७ ॥ शुद्धीत मणवे चेतः

प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् । प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते
 क्वचित् ॥४८॥ स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरागणिम् ।
 ध्याननिर्ममथनाभ्यासाद्देवं पश्येन्निगूढवत् ॥४९॥ समाधि-
 निघृतमलस्य चेतसो निवेशितस्यात्मनि यत्सुखं भवेत् । न
 शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा स्वयं तदन्तःकरणेन गृह्यते
 ॥५०॥ यदात्मतत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं दीपोपमेनेह युक्तः
 प्रपश्येत् । अज्ञं ध्रुवं सर्वतत्त्वैर्विशुद्धं ज्ञात्वा देवं मुच्यते-
 सर्वपाशैः ॥ ५१ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यपण्डित श्रीस्वामी-अच्युतानन्द
 सरस्वतीति नामधेयं संगृहीतायां व्याख्यानमालायां पूर्वार्धे
 समाप्तम् ॥

उत्तरार्धे विवेकः ४२

ओ३म् ॥ वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः
 परस्तात् । तमव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्य-
 त्सेऽयनाय ॥ १ ॥ यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।
 सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ २ ॥ यस्मिन्
 सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोक
 एकत्वमनुपश्यतः ॥ ३ ॥ प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि
 विन्दते । आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥४॥
 मुक्तिमिच्छसि चेत्तात विषयान्विषवन्त्यज । क्षमाऽऽर्ज-
 वदयानौचं सत्यं पीयूषवत्पिव ॥ ५ ॥ यस्मान्मोक्षमुखाद-
 न्यत्सुखं कापि न विद्यते । तस्मान्मुमुक्षुणा भाव्यं नैव भो-

नेष्पुना कवित् ॥ ६ ॥ कृतव्यवेव कर्तव्यं प्राणैः कष्टमते
 रपि । अकृतव्य न कर्तव्य प्राणैः कष्टमतेरपि ॥ ७ ॥ ६
 काकी चिन्तयमिसं विविक्ते हितमात्मनः । एकाकी चिन्त-
 याना हि पर अयोऽभिगच्छति ॥८॥ अणुभ्यश्च महत्तम
 शास्त्रेभ्यः कुण्डला नरा । मयतः सारमादद्यात्पुण्येभ्य इव
 वदपदाः ॥ ९ ॥ यो हि न कुर्वते पाप सर्वभूतेषु कर्हिचित् ।
 कर्मणा मनसा वाचा न ज्ञानी कथ्यते मुनेः ॥ १० ॥ यश्च
 मूढतमो लोके यश्च बुद्धेः पर गतः । द्वावपि सुखपेधेते कि-
 ष्यसन्तारितो जनः ॥ ११ ॥ उत्यापोत्याम बोद्धव्य महत्त
 यमुपस्वितम् । मरणव्याधिदुःखानां किमद्य निपतिष्यति ॥
 १२ ॥ न तं पश्यामि लोकेऽस्मिन्म्यो न जातो मरिष्यति ।
 इति समसव बुद्धा स्वस्वैस्तु कथमास्यते ॥ १३ ॥ मध्या
 चयो नच यमः श्रेयः माप्नु मतीसते । यावदेव भवेत्काष्ठ
 स्तावच्छ्रेयः समाचरेत् ॥ १४ ॥ यावद्य प्रस्यस्य रामैर्यावन्नोवैति
 ते जरा । यावच्च स्तीयते चायुस्तावच्छ्रेयः समाचर ॥ १५ ॥
 म च त पुत्रदारेषु कृतव्या मतिरीदृशी । कथन्तु कृपणा श्वेत
 बर्हिष्यन्ते मया विना ॥ १६ ॥ यद्गर्भे पात्रमस्येन यश्च मं
 बर्षयन्नपि । तदेवास्य स्वक कर्म सुखदुःखोपपादने ॥१७॥
 स्वकृतैर्नापठ जन्तुः स्वकृतैरेव बर्षत । सुखदुःखे तवा मूर्ख
 स्वकृतैरेव विन्दति ॥ १८ ॥ काष्ठ क च गमिष्यामि कश्चार्ह
 किमिहागतः । का वन्पुर्षव कस्याहमिसास्यानं विचिन्तय

॥ १९ ॥ पुरासीत् स्वजनस्तेऽन्यः साम्प्रतं वर्तते परः ।
 देहान्ते भविता चान्यस्तस्मान्त्वं परतः परः ॥ २० ॥ विवेक
 एव व्यसनं पुंसां क्षपयितुं समः । अपहर्तुं समर्थोऽसौ रवि-
 रेव निशातमः ॥ २१ ॥ नानृतात्पातकं किञ्चिन्न सत्यात्म-
 कृतं परम् । विवेकान्न परो बन्धुरिति वेदविदो विदुः ॥
 २२ ॥ आत्मानं विन्दते येन सर्वभूतगुहाशयम् । श्लोकेन
 यदि वाऽर्धेन क्षीणं तस्य प्रयोजनम् ॥ २३ ॥ प्राप्य चा-
 प्युत्तमं जन्म लब्ध्वा चेन्द्रियसौष्टवम् । न वेत्त्यात्महितं यस्तु
 स भवेदात्मघातकः ॥ २४ ॥ मोक्षद्वारे द्वारपाळाश्चन्वारः
 परिकीर्तिताः । शमो विचारः सन्तोषश्चतुर्थः साधुमङ्गलः ॥
 २५ ॥ सन्तोषः साधुसङ्गश्च विचारोऽथ शमस्तथा । एत एव भवा-
 म्भोधावुपायास्तरणे नृणाम् ॥ २६ ॥ सन्तोषः परमो लाभः
 सत्सङ्गः परमा गतिः । विचारः परमं ज्ञानं शमो हि परमं
 सुखम् ॥ २७ ॥ आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।
 बुद्धिन्तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ २८ ॥ इन्द्रियाणि
 ह्यानाहृषिषयांस्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्ते-
 स्याद्दुर्मनीषिणः ॥ २९ ॥ यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मनसा
 सदा । तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥ ३० ॥
 यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सदा । तस्येन्द्रियाणि
 वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥ ३१ ॥ यस्त्वविज्ञानवान्
 भवत्यमनस्कः सदाऽयुचिः । न स तत्पदमाप्नोति संसार-

आधिगच्छति ॥ ३२ ॥ पस्तु विज्ञानवान् प्रवृत्ते समनस्काः
 सदा सुखिः । स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥
 ३३ ॥ विज्ञानमारथिर्वस्तु मनः प्रग्रहवाचरः । सोऽध्वनः
 वारमाप्नोति तद्विष्णोः परमम्यद्म ॥ ३४ ॥ सर्वभूतानु
 वास्यान सर्वभूतानि वास्यानि । सर्वं पश्यन्नात्मवाची स्वा
 राज्यमधिगच्छति ॥ ३५ ॥ सज्ज दुर्धनससर्गं सज्ज साधु
 समागमम् । कुरु पुण्यमहोरात्रं स्मरन्निहमनिसततम् ॥ ३६ ॥
 यस्मात् सस्कृतश्चास्य साय सद्यो विनश्यति । तद्विपत्त
 मिव्यभे काये का नाम निसता ॥ ३७ ॥ सर्वाशुविनिधानस्त
 कृतज्ञस्य विनाशिनः । शरीरकस्यापि कृते मूढाः वापानि
 कुर्वते ॥ ३८ ॥ जलपथिर्विषं घ्नन् सुहृत्पाथिः पठन गिरः ।
 निविष्टं किञ्चिदासाद्य दही माणाभ्यमुच्यते ॥ ३९ ॥
 एता याः मेससे उन्मील्यन्नामरपञ्चकाः । स्वप्न एव यदा
 बुद्धे दिनानि प्रीथि पथ वा ॥ ४० ॥ एकोऽयं मातरपरे
 पश्चादम्ये पुनः परे । सर्वे निम्तीञ्चि संसारे वाञ्छि काः केन
 शोष्यते ॥ ४१ ॥ अल्पक्लादीनि भूतानि व्यक्तपथ्यानि
 भारत । अल्पकामिपमान्येष तत्र का परिदेवना ॥ ४२ ॥
 पथिर्विभिभिते देहे पथत्यथ पुनर्गते । स्वां स्वां योनिस्तु
 प्राप्ते तत्र का परिदेवना ॥ ४३ ॥ एकसार्थमहृत्तानां सर्वेषां
 तत्र गायिनाम् । पथेकस्वारितो याति तत्र का परिदेवना ॥
 ४४ ॥ अकाण्डपातमातानामस्त्रार्था मयमोक्षिनाम् । गाढशोक

प्रहाराणामचिन्तैव महौषधम् ॥४५॥ अज्ञानं कारणं न स्या-
द्वियोगो यदि कारणमाशोको दिनेषु गच्छत्सु वर्द्धतामपयाति
किम् ॥ ४६ ॥ दुःखी दुःखाधिकान्पश्येत्सुखी पश्येत्सुखा-
धिकान् । आत्मानं हर्षशोकाभ्यां शत्रुभ्यामिव नार्पयेत् ॥
४७ ॥ व्यसनं प्राप्य यो मोहात्केवलं परिदेवयेत् । क्रन्दनं
वर्धयत्येव तस्यान्तं नाधिगच्छति ॥४८॥ केवलं व्यसनस्योक्तं
भेषजं नयपण्डितैः । तस्योच्छेदसमारम्भो त्रिषादपरिवर्जनम्
॥ ४९ ॥ शोककाले शुचो मा त्वं हर्षकाले च माहृषः ।
अतीतानागतं हित्वा प्रत्युत्पन्नेन वर्तय ॥ ५० ॥ पुनर्वित्तं
पुनर्मित्रं पुनर्भार्या पुनर्मही । एतत्सर्वं पुनर्लभ्यं न शरीरं
पुनः पुनः ॥ ५१ ॥ अपार्थितानि दुःखानि यथैवायान्ति
देहिनाम् । सुखान्यपि तथायान्ति दैन्यमत्रातिरिच्यते ॥ ५२ ॥
गते शोको न कर्तव्यो भविष्यं नैव चिन्तयेत् । वर्तमानेन
कालेन वर्तयन्ति विचक्षणाः ॥ ५३ ॥ सुखस्यानन्तरं दुःखं
दुःखस्यानन्तरं सुखम् । सुखदुःखे मनुष्याणां चक्रवत्परिव-
र्ततः ॥ ५४ ॥ नष्टं मृतमतिक्रान्तं नानुशोचन्ति पण्डिताः ।
पण्डितानां च मूर्खाणां विशेषोऽयं यतः स्मृतः ॥ ५५ ॥
यदापि शोचतः शोको व्यसनं नापकर्षति । सामर्थ्यं शोचतो
नास्तीत्यतोऽहं नाद्य शोचामि ॥ ५६ ॥ शोको नाशयते धैर्यं
शोको नाशयते श्रुतम् । शोको नाशयते सर्वं नास्ति शोक-
समो रिपुः ॥ ५७ ॥ ये शोकमनुवर्तन्ते न तेषां विद्यते

सुखम् । तेनश्च समते तेषां न त्व खोचितुर्परिसि । काकेना
 विश्वपक्षस्य जीविते चापि संशयः ॥ ५८ ॥ बहूनां वानर्ष
 सुखं इत्याच्छात्रीरपोषयैः । एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न शान्तेः स
 यतामियात् ॥ ५९ ॥ भवे वा यदि वा इवे संयासो
 विमर्शयेत् । कृत्स्नं न कुरुते वेगात् स सम्तापमाप्नुयात् ॥ ६० ॥
 यत्कुमाराः कुमाप्यश्च वैरं कुर्युरथेतत् । न तस्याङ्गोऽन्तर्
 र्थात् न विदुस्ते बलाबलम् ॥ ६१ ॥ अङ्गुर्दहाति सयागारे
 योगे विश्वमप्यहो । समयार्दुःखदायित्वा को भेदः अङ्गुलि-
 शयोः ॥ ६२ ॥ सांसारिकसुखासक्तं ब्रह्माहमिति वादिनयो
 कर्मप्रक्षोभयध्रुवं तं संबेदन्त्यर्थं यथा ॥ ६३ ॥ यदिनामा
 स्य कायस्य यदन्तस्तद्गदिरिभेत् । दण्डमादाय साकाशै
 युनः कार्काश्च वारयत् ॥ ६४ ॥ स्वानाट्टीजादुपपन्ना
 श्लिष्यन्दाश्लिषनादपि । कायमाषेयशौचत्वात्पण्डिता अङ्गुलि
 विदुः ॥ ६५ ॥ अमेप्यपूर्णं कृमिजातसङ्कुलं स्वयाद्दुग्धम्
 यशोषमधुसम् । कच्छवरं मूत्रपुरीषमाजर्नं रमन्ति मूढा न
 रमन्ति पण्डिताः ॥ ६६ ॥ वासोसि जीर्णानि यथा विहाय
 नवानि पृच्छाति नरोऽपराधि । तथा शरीराणि विहाय जी
 र्णान्पन्वानि संयाति नवानि इती ॥ ६७ ॥ अदया सात्त्विक
 यर्षो महद्भिर्नार्यराशिमिः । अकिञ्चना हि मुनयः अदाय
 न्तो दिव्यं गताः ॥ ६८ ॥ अदायां ह्यपते ज्ञानं तस्या
 संयतेन्द्रियः । ज्ञानं अदया परां शान्तिमाप्नोत्यादिगच्छति

॥ ६९ ॥ अश्रद्धा परमं पापं श्रद्धा पापप्रमोचिनी । जहाति
पापं श्रद्धावान् सर्पो जीर्णामिव त्वचम् ॥ ७० ॥ निर्विवे-
कतया बाल्यं कामोन्मादेन यौवनम् । वृद्धत्वं विकलत्वेन
सदा सोपद्रवं नृणाम् ॥ ७१ ॥ प्रातर्मूत्रपुरीषाभ्यां मध्याह्ने
भ्रातिपासया । तृप्ताः कामेन बाध्यन्ते प्राणिनो निशि निद्रया
॥ ७२ ॥ यथा काष्ठञ्च काष्ठञ्च समेयातां महोदधौ । समेत
च व्यपेयातां तद्भृत्समागमः ॥ ७३ ॥ त्वञ्चास्रगधिरस्ता-
शुमेदोमज्जाऽस्थिसंहती । विष्णुत्रपूये रमतां कृमीणां किय-
दन्तरम् ॥ ७४ ॥ अलभ्यमानस्तनयः पितरौ क्लेशयोच्चिरमा-
लब्धोऽपि गर्भपातेन प्रसवेन च बाधते ॥ ७५ ॥ जातस्य
हि ग्रहरोगादिः कुमारस्य च मूर्खता । उपनीतेऽप्यविद्यत्त्व-
यनुद्वादश्च पण्डिते ॥ ७६ ॥ युनश्च परदारादिदार्द्रिषश्च
कुटुम्बिनः । पित्रोर्दुःखस्य नास्त्रन्तो घनी चेन्म्रियते तदा
॥ ७७ ॥ नौषधानि न मन्त्राश्च न होमा न पुनर्जपाः । त्राय-
न्ते मृत्युनोपेतं जरया वापि मानदम् ॥ ७८ ॥ कायः सन्नि-
हितापायः सम्पदः पदमापदाम् । समागमाः सापगमाः सर्व-
मुत्पादि भङ्गुरम् ॥ ७९ ॥ प्रतिक्षणमयं कायः क्षीयमाणो
न लक्ष्यते । आमकुम्भ इवाम्भःस्थो विशीर्णः सन्विभाव्यते
॥ ८० ॥ यथा हि पथिकः कश्चिच्छायामाश्रित्य तिष्ठति ।
विश्रम्य च पुनर्गच्छेत्तद्भृत्समागमः ॥ ८१ ॥ पुत्रमित्रकल-
त्रेषु सक्ताः सीदन्ति जन्तवः । सरः पङ्कान्वे मया जीर्णा

वनगजा इव ॥ ८० ॥ यत्सोर्विभेपि किं मूढ मीत मुञ्चति किं
 वमः । अजात नैव पृच्छति कुरु यत्नमजन्मानि ॥ ८१ ॥ तुल्ये वि-
 शामिषे पत्युः सुखदुःखे तथैव च । अतीतानागते चोभे स
 वै सर्वधनी नरः ॥ ८४ ॥ यदा चाय न विभेति यदा वा
 स्याच्च विभ्यति । यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म सम्पद्यते तदा
 ॥ ८५ ॥ यदा न कुरुते भावं सर्वमृतेषु पापकृत् । कर्मणा
 मनसा वाचा ब्रह्म सम्पद्यत तदा ॥ ८६ ॥ विनीतमानमो
 इत्य द्रष्टव्यविशमिहः । विज्ञातव्यमवश्यस्य निषाजमुपपद्यते
 ॥ ८७ ॥ अनिर्य यौवन रूप नीवितं द्रष्टव्यसख्यः । ऐश्वर्य
 विपसवामो मुञ्चतत्र न पण्डितः ॥ ८८ ॥ सोऽदरुपयैः
 पापैः पुमान्बद्धो विमुच्यते । पुत्रदारमयैः पापैर्बद्धो नैव
 विमुच्यते ॥ ८९ ॥ आदरेण यथा स्तौति जनयन्तं चनेच्छया ।
 तथा चेद्विचरुर्तारं का न मुच्येत सम्पनात् ॥ ९० ॥ मित्र
 मायुरयो निरसं नैति पात कदाचन । परापुत्रमिह तदपि न
 मय योगबोद्धुपाः ॥ ९१ ॥ इदं वरकृपापेक्षिकिस्तां न
 कसोति यः । गत्वा निरोपय स्याम मरुतः किं करिष्याति
 ॥ ९२ ॥ आहारा विविधा मुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः ।
 पातरो विविधा दृष्टाः पितरः सुहृदस्तथा ॥ ९३ ॥ बन्धना
 परिजनस्वार्थे कृतं कर्म यमाद्यमप । एकाकी तेन द्रष्टव्य
 गतास्ते कुरुमोगिनः ॥ ९४ ॥ अहो दुःखोदयो ययो न
 पश्यामि प्रतिक्रियात् । पादि योन्वाः नमुच्येह तस्यपद्ये

महेश्वरम् ॥ ९५ ॥ अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायकम् ।
यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्साङ्ख्यं योगमभ्यसे ॥ ९६ ॥
अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायकम् । यदि योन्याः प्रमु-
च्यामि ध्याये ब्रह्म सनातनम् ॥ ९७ ॥ जलान्तश्चन्द्रं चपलं
जीवितं खलु देहिनाम् । तथाविधमिति ज्ञात्वा शश्वत्कल्या-
णमाचरेत् ॥ ९८ ॥ यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । मृ-
सोः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्याति ॥ ९९ ॥ भि-
द्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंज्ञयाः । क्षीयन्ते चास्य क-
र्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥ १०० ॥ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते
कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म
समश्नुते ॥ १०१ ॥ यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावदनुशासनम् ॥ १०२ ॥ अन्यच्छ्रे-
योऽन्यदुतैत्र प्रेयस्ते उभे नानार्ये पुरुषं सिनीतः । तयोः
श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते
॥ १०३ ॥ श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ सम्परीत्य विविनक्ति
धीरः । श्रेयो हि धीरोऽभिप्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योग-
क्षेमाद्वृणीते ॥ १०४ ॥ न साम्परायः प्रतिभाति चाक्रं
प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् । अयं लोको नास्ति पर इति
मानी पुनः पुनर्वक्षमापद्यते मे ॥ १०५ ॥ प्राचः कामाननु-
यन्ति बाळास्ते मृत्योर्पान्ति विततस्य पाशम् । अथ धीरा

अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवध्रुवेष्विह न प्रार्ययन्ते ॥ १०६ ॥
 दाराः परिभ्रवकारा बन्धुमनो रम्भन विप विपया । को
 ऽय धनम्य मोहो य रिपवस्तपु सुहृदाद्या ॥ १०७ ॥
 सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परयापहाम्पदम् । इषुते
 हि विमृश्य कारिण गुणल्लुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥ १०८ ॥
 पाषाणसङ्घेष्वपि रत्नशुद्धिः कान्तेति धीः क्षोभितपांस
 पिण्डे । पञ्चात्मक बध्यपि चात्मभावो जपज्ञसा काचन
 योहकीला ॥ १०९ ॥ अविहितपरमानन्दो वदति विषयमव
 रणययिम् । तिष्ठतैस्त्वेष स्पृष्ट येन न हृष्टं घृतं वदापि ॥ ११० ॥
 निश्चिच्छ नगद्वय नश्वरं पुनरस्मिन्नितरी कलेवरम् । अथ
 तस्य कृत क्रियानय क्रियते ऽस्त जनेः परिश्रमः ॥ १११ ॥
 नन्दन्ति मन्दाः भ्रियमाप्य निश्च पर विपीदन्ति विपद
 सुधीताः । विषकहृष्टया चरता नराणां भ्रिया नः किञ्चि
 विपदो न किञ्चित् ॥ ११२ ॥ दपति ठायदपी विपयाः
 सुखं स्फुरति पाषादिये हृदि मृदता । मनासि तस्वविद्वान्तु
 विवेकके क विपयाः क सुख क परिग्रहाः ॥ ११३ ॥ इह
 वेदवेदादय सस्यमस्ति न चरवेदीग्णहृती विनष्टिः । सूतेषु
 मूतेषु विधिन्स पीराः मेस्यास्याल्लोकादमृता भवान्त ॥
 ११४ ॥ बहुपतेः क गता मपुरापुरी रपुपतेः क मता
 चरकोषला । इति विधिन्स मनः स्थिरतां कुरु न सदिदं
 जमादिसवधारय ॥ ११५ ॥ माहुर्यवन्ति वपुषः कति या न

कीटा यान्यत्नतः खलु तनोरपमारयन्ति । मोहः क एष
जगतो यदपत्यमंज्ञां तेषां विधाय परिशोषयति स्वदेहम् ॥
११६ ॥ साधारणे वपुषि काकशृगालवह्निपात्रादिकस्य
ममतां खज दुःखहेतुम् । तद्वज्जाहि वहिरर्धगताश्च विद्वन्
चित्त ब्रधान परमात्मानि निर्विशङ्कम् ॥ ११७ ॥ गुणवद-
गुणवद्वा कुर्वता कार्यमादौ परिणतिरवधार्या यत्नतः पण्डि-
तेन । अतिरभसकृतानां कर्मणामात्रिपत्तेर्भवति हृदयदाही
शल्यतुल्यो विपाकः ॥ ११८ ॥ यत्सान्तिः समये श्रुतिः
क्षिप्रशिवेत्युक्तौ मनोनिवृत्तिर्भैक्षे चाभिरुचिर्गृहेषु विरातिः
शश्वत्प्रमाथौ रतिः । एकान्ते वसतिर्गुरुन्प्राति नतिः सद्भिः सम-
सद्भितिः सत्त्वे प्रीतिरनङ्गनिर्जितिरमौ सन्मुक्तिमार्गं स्थितिः ॥
११९ ॥ प्राणाघातान्निवृत्तिः परधनहरणे संयमः सत्यवाक्यं
काले शक्त्या प्रदानं युवतिजनकयामूकभावः परेषाम् । तृष्णा-
स्रोतो विभङ्गो गुरुषु च विनयः सर्वभूतानुकम्पा सामान्यः
सर्वशास्त्रेष्वनुपहताविधिः श्रेयसापेक्ष पन्थाः ॥ १२० ॥

वैराग्यम् ४३

प्रचण्डवासनावातैरुद्धृता नौर्मनोमयी । वैराग्यकर्णधा-
रेण विना रोद्धुं न शक्यते ॥ १ ॥ नात्यक्त्वा सुखमाप्नोति
नात्यक्त्वा विन्दसे परम् । नात्यक्त्वा चाभयः शोते त्यक्त्वा
मेवं सुखी भवेत् ॥ २ ॥ रागिण्यपि विरागिण्यः स्त्रियस्तासु
रमेत कः । अहञ्च कलये मुक्तिं या विरागिणि रागिणी ॥

३ ॥ पुरपित्वाऽर्धिनामाद्यां मिय कृत्वा द्विषापयि । वार
 गत्वा श्रुतोपस्य पम्पा वनमुपासत ॥ ४ ॥ यावता कुरुते
 वन्तुः सम्बन्धान्मनसः मियान् । तावन्तोऽस्य निसन्यन्ते
 हृदये शोकशङ्खः ॥५॥ निःश्लेहो याति निर्वाण श्लेहोऽन
 र्थस्य कारणम् । निःश्लेहेन मदीयेन यदेतत्पकटीकृतम् ॥६॥
 येषु येषु इह वदा भावना इहवस्तुषु । तानि तानि विनष्टा रे
 हृष्टानि किमिहोचयम् ॥ ७ ॥ मीळोत्पलापनयनाः परममेव
 भूषणम् । हासायैव विष्ठासिम्यः स्रजमङ्कितया स्थिताः ॥
 ८ ॥ गतेनापि न सम्बन्धो न सुप्तन मविष्यता । वतमानं
 सणातीव सङ्गतिः कस्य केन वा ॥९॥ पृथिवी दृश्यते वज्र
 मेरुभ्यापि विशीर्यते । सुशोभ सामरनख शरीरे तत्र का कथा
 ॥ १० ॥ सम्पास्यकाश्च संसारे यावन्तो वाग्पदास्त्वया ।
 न मन्थि सल्लु तावन्स्यो गङ्गायामपि बाह्युकाः ॥ ११ ॥ मा
 तृविभूतस्र्वाणि पुत्रदारश्चतानि च । तदानन्तानि यावानि
 कस्य ते कस्य वा भवान् ॥१२॥ सर्वे ज्ञयाम्ता निचयाः
 पतनाम्ताः समुच्छ्रयाः । सयोगा विमयोगाम्ता परचाम्ते
 दि जीवितम् ॥ १३ ॥ अन्यैव व्यर्थतां नीत भवयोगवलो
 मिना । काषमूत्येन विशीतो एत विश्वापथिर्मया ॥१४॥
 कोटयो ब्रह्मणा याता गताः सगपरम्पराः । मपाताः पार्श्व
 वद्मूपाः का पृथिर्मम जीवने ॥१५॥ राग्वा राग्वा च्च-
 तीतायामापुरस्वतरं वदा । स्वस्पोदके कस्य इह पृथि दि

न्देत कः पुमान् ॥१६॥ यस्यां राश्यां राश्यां व्यतीतायां न
किञ्चिच्छुभमाचरेत् । तदेव बन्ध्यं दिवसं प्राति विद्याद्विच-
क्षणः ॥१७॥ जीवितं मरणान्तं हि जसन्ते रूपयौवने ।
संपदो विपदान्ता वा अत्र को रतिमाप्नुयात् ॥ १८ ॥ न
बन्धुरस्ति ते काश्चिन्न त्वं बन्धुश्च कस्यचित् । पथि मद्गत-
मेवैतदारबन्धुमृहृज्जतैः ॥ १९ ॥ अनित्ये मति मानुष्ये
विद्युत्स्फुग्णचञ्चले । ये रमन्ति नमस्तेभ्यः साहसं किमतः
परम् ॥ २० ॥ तद्वनित्यमिति ज्ञात्वा सर्वभावेष्वनित्यताम् ।
सर्वारम्भान् परित्यज्य भव चात्मनि योगवित् ॥ २१ ॥
सृष्टौषधिरत्नेयं महसत्त्ववनाकरा । तानिदानीं न पश्यामि
यैर्भुक्तैः पुरा मदी ॥ २२ ॥ सञ्चितं सञ्चितं द्रव्यं नष्टं
तव पुनः पुनः । कदाचिन्मोक्ष्यसे मूढ घनेहां धनकामुक
॥ २३ ॥ अद्य श्वो वा परश्वो वा मरणं निश्चितं मम । इति
मत्वा गृहं त्यक्त्वा हरिसंस्मरणं कुरु ॥२४॥ गृहस्थस्तु यदा
पश्येद्वलीपलितमात्मनः । अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समा-
श्रयेत् ॥२५॥ उद्धाटितनवद्वारे पञ्जरे विहगोऽनिलः । यत्ति-
ष्ठति तदाश्चर्यं प्रयाणे विस्मयः कुतः ॥२६॥ स्वदेशाशुचिर्ग-
न्धेन न विरज्येत यः पुमान् । वैराग्यकारणं तस्य किमन्य-
दुपदिश्यते ॥ २७ ॥ मांसासृक्पूयविण्मूत्रस्लायुषज्जाऽस्थिसं-
हस्रौ । देहे चेत्प्रीतिमान्मूढो मविता नरकेऽपि स्तः ॥ २८ ॥
अथ ये महतां मूर्ध्नि ते दिवैर्निपतन्त्यधः । हन्त चित्त महत्ता-

पाः केषा विचक्षता तव ॥२९॥ अपा पश्यसि किं दृष्ट किञ्च
 ते पतित मुदि । अरे मूढ न जानासि गते मे शीघ्रन वनम् ॥३०॥
 पथे तस्मात्पुयात्सवान् पथे तस्मै केषां स्पमेत् । प्रापथास्तर्भ
 कायानां परिस्पागो विविष्यते ॥३१॥ न सवैतानि शक्यन्त
 सानेपम्भुमतेषया । विषयेषु महुष्णानि यथा ज्ञानेन निरस्य
 ॥३२॥ अशीमदि बयं मितामाषायासो वशीमदि । अवीमदि
 मरीष्टे कुर्मीमदि किमीन्धरैः ॥३३॥ मृगारम्भो हि दुःकाय
 न सुसाय कदाचन । सपः परकृत वेद्यम प्रविश्य सुखमेवत
 ॥३४॥ अनित्ये विपत्तयामे समारे व्यफपद्रवौ । शयि मग
 तमरैवद्रावा माता पिता सजा ॥ ३५ ॥ नापपत्यन्तसयासो
 कश्चिद् ज्ञातु केनचित् । अपि स्वेन क्षरीरेण किमुताम्बन
 केनचित् ॥ ३६ ॥ क नु तेऽद्य पिता रामन् क नु तेऽद्य
 पितामहाः । ने एव पश्यामि तानद्य न त्वां पश्यन्ति तेऽनप
 ॥ ३७ ॥ भरापस्यु डि मृतानां स्वादित्तारी वृक्षावेष ।
 शक्तिनां दुर्बलानाञ्च इन्द्रानां महतामपि ॥ ३८ ॥ न कश्चि
 द्भ्रात्पतिष्ठा मेऽखरापस्यु हि मानवः । अपि सागरपर्यन्तां
 विस्त्रिषेर्षा वसुम्पराप ३० मयावैरन्वितास्तेस्तैः पाविषेन्द्राः
 सवसथाः । ये मता पृथिवीं त्यक्त्वा इति ज्ञात्वा विमुच्यते ४०
 गतानूपस्त्रिया देयामधुराश्च तथा मतान् । लोकाद्दस्मात्परं
 लोके यः पश्यति स पश्यति ॥ ४१ ॥ बद्धास्या ये क्षरीरेषु
 बद्धास्या ये जमस्त्विवी । ताम्पोद्दमादेरात्मताम्भिग्भिगस्तु

पुनः पुनः ॥ ४२ ॥ धनानि बान्धवा भृत्या मित्राणि वि-
 भवाश्च ये । विनाशमेयभित्तस्य सर्वं नरिमतां गतम् ॥ ४३ ॥
 यतो यतो निवर्तते ततस्ततो विमुच्यते । निवर्तनाद्धिं सर्वतो
 न वेत्ति दुःखमण्वपि ॥ ४४ ॥ न मातृपुत्रबान्धवा न संस्तुतः
 प्रियो जनः । अनुव्रजन्ति सङ्घटे व्रजन्तमेकपातिनम् ॥ ४५ ॥
 यावद्विचोपार्जनसक्तस्तावन्निजपरिवारो रक्तः । तदनु च
 जरया जर्जरदेहे वार्ता कोऽपि न पृच्छति गेहे ॥ ४६ ॥
 मरणं प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः ।
 क्षणमप्यवतिष्ठते श्वमन्यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ ॥ ४७ ॥
 किन्ते धनैर्वन्धुभिरेव वा किं दारैश्च किं ब्राह्मण यो परि-
 ष्यति । आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं पितामहास्ते क गताः
 पिता च ॥ ४८ ॥ मृतं पुत्रं दुःखपुष्टं मनुष्या उत्सिष्य
 राजन् स्वगृहान्निर्हरन्ति । तं मुक्तकेशाः करुणं रुदन्ति
 चित्तामध्ये काष्ठमिव क्षिपन्ति ॥ ४९ ॥ हरिष्यमाणो बहुधा
 परस्वं करिष्यमाणः मृतसम्पदादि । धरिष्यमाणोऽरिशिरःसु
 पांद न स्वं मरिष्यन्तपवैति कोऽपि ॥ ५० ॥ कुटुम्बचिन्ता-
 कुलितस्य पुंसः कुलञ्च शीलञ्च गुणाश्च सर्वे । अपक्वकुम्भे
 निहिता इवापः प्रयान्ति देहेन सभं विनाशम् ॥ ५१ ॥
 प्रबलानिलत्रेगेवलिलतध्वजचीनांशुककोटिचञ्चले । अपिमूढ-
 मतिः कलेवरे कुरुते कः स्थिरबुद्धिमाम्बिके ॥ ५२ ॥ कति
 नाम मृता न लालिताः कति वा नेह बधूभुरज्जिहि । क नु

ते क्व च ताः क्व वा बर्षं भवमङ्गः खलु पाम्पसगम ॥५३॥
 भूमतां भववत्पानि भ्रमाग्निदि किञ्चिदस्तुत्तमम् ॥५४॥
 तद्वाप्य चतुर्थयाश्रमं प्रयातिष्ये भववत्पमुक्तये ॥ ५४ ॥
 यथा प्रयायां बहो मिच्छन्ते क्षणे द्वितीये बत विष्णुमार्गाः ।
 प्रयासि तद्दृष्ट्वा ममाजो यूरे भवन्भव न कश्चिदस्ते ॥ ५५ ॥
 पौबिद्धिष्याभरणाम्बरादिद्रव्येषु मायाराधितेषु मूढा ।
 बलाभितास्या सुपयोगेषु पतद्भवन्मयात नष्टबुद्धिगा ॥ ५६ ॥
 सुकृप शरीर मर्षीन कस्यचन परतुस्य बहव्याक विप्रम् ।
 हररंघ्रियुग्म मनश्चेदस्य ततः किन्ततः किन्ततः किन्ततः
 किम् ॥ ५७ ॥ पुनः प्रयात पुनरेव शशरी पुनः शशरीकः
 पुनरुच्यते राशिः । कासस्य किं गच्छति पाति यौवन तयारि
 लोका कपितं न बुध्यते ॥ ५८ ॥ मस्तिनीदृशगतत्रसमति-
 तरलं तद्दृष्ट्वा वितपति स्यपचपस्य । विद्धि ध्यापिष्वासद्गस्त
 लोक शीकृतञ्च समस्तम् ॥ ५९ ॥ चेतोहरा युवतयः
 सुहृदोऽनुकूलाः सद्गाम्बवाः मणपगर्मगिरद्वय मृत्वाः ।
 यर्भन्नि दन्तिनिबहास्तरसास्तुङ्गाः समीक्षने नयनयोर्नदि
 किञ्चिदस्ति ॥ ६० ॥ मित्र कस्यचित्तः परिवारलोको
 भोगैकसाधनमिमाः किञ्च सम्पदो ना । एकः क्षणः स तु
 यविष्यति यत्र मृतो नाय न युपमितरे न बर्षं न चैते ॥
 ६१ ॥ व्याघ्रीव विष्टति जरा परितर्जयन्ती रोगाश्च शत्रव
 इव प्रहरन्ति देहम् । आपुः परित्तवति मित्रकथा देवाम्यो

लोकस्नयाप्यहितमाचरतीति चित्रम् ॥ ६२ ॥ पातालमा-
विशसि यामि नभां विलंघ्य दिङ्मण्डलं भ्रमसि मानस
चापलेन । भ्रान्त्वाऽपि देशमपरं हि तदात्मनीनं न ब्रह्म
संस्मरसि निर्वृत्तिमेषु येन ॥ ६३ ॥ यां चिन्तयामि सततं
मयि सा विरक्ता साप्यन्यमिच्छति जनं म जनोऽन्यसक्तः ।
अस्मत्कृते च परितुष्याति काचिदन्या धित्ताञ्च तञ्च मदनञ्च
इमाञ्च माञ्च ॥ ६४ ॥ केचिद्ब्रूदन्ति धनहीनजनो जघन्यः
केचिद्ब्रूदन्ति गुणहीनजनो जघन्यः । व्यासो वदत्यखिलवेद-
विशेषविज्ञो नागयणस्मरणहीनजनो जघन्यः ॥ ६५ ॥ रोगा
हरन्ति सततं प्रवलाः शरीरं कापादयोऽप्यनुदिनं प्रदहन्ति
चित्तम् । मृत्युश्च नृस्यति मदा कलयन्दिनानि तस्मात्त्रमद्य
शरणं मम दोनबन्धो ॥ ६६ ॥ देहो विनश्यति मदा परी-
णामशीलाश्चित्तञ्च खिद्यति मदा विषयानुरागि । बुद्धिः सदा
हि रमते विषयेषु नान्तस्तस्मात्त्रमद्य ० ॥ ६७ ॥ आयुर्विन-
श्यति यथाऽऽमघटस्थतोयं विद्युत्प्रभेव चपला वत यौवनश्रीः
। वृद्धा प्रधावति यथा मृगराजपत्नी तस्मात् ० ॥ ६८ ॥
सत्सङ्गतीड यिदिता तत्र भक्तिहेतुः सऽप्यद्य नास्ति वत
पण्डितमानिनो मे । तामन्तरेण न हि सा क च बोधवार्ता
तस्मात् ० ॥ ६९ ॥ दृष्टिर्न भुतविषया समताऽभिधाना
वैषम्यमेव तदियं विषयीकरोति । शान्तिः कुतो मम भवेत्स-
मता न चेत्स्यात्तस्मात् ० ॥७०॥ मैत्री समेषु न च समास्ति

कदाञ्चि नाय दीने तवा न कुरुता मुदिता य पुत्रे ।
 पापेऽनुपस्रजवतो मम मुत्कर्य स्वात्तस्मात् ॥ ७१ ॥ नत्रादिर्ब
 मय बहिर्बिषयसु सक्त तान्त्वमुत्त गवति दान्मनिपाव सप्त ।
 काम्तर्मुत्तस्वमपराय सुक्तस्य वाता तस्मात् ॥ ७२ ॥ इत्तं
 यथा मम मवेत्कृपया गुरुणां सेवा तथा न विभिनाऽकार्षि
 सेपाप । मेवाऽपि साधनतया विदिताऽन्ति निचस्तस्व त
 मय शरण मम दीनबन्धा ॥ ७३ ॥ पर्यात्मजेन चान्तर्मे
 बन्धितौ ये भीमेन सार्वमिह सकाशिताः कथाश्च । अप्राहुस्त
 यममौ च महानुयायी स्थानान तानि खलु सन्ति म मे
 मनुष्याः ॥ ७४ ॥ अहमिह कृतविद्या यद्विता सत्कृपान्त
 पनपतिगृहेको रूपमावपुष्कः । इतिकृतगुणगर्वः क्षिपत
 कि जनोऽय कपिष्यदिनमप्य सर्वमतम् किञ्चित् ॥ ७५ ॥
 क्षिप्तमकथनाय स्वात्तु पानाय ताप शयनमवनिपुष्ट वरकठे
 न्नाससी च । नबधनमपुवानभ्रान्तसर्वेन्द्रियापापादिनमनुमन्तु
 नोत्सहे दुःखनानाम् ॥ ७६ ॥ कथमिह परितुष्टा वरकठेस्त्वत्त
 छद्मन्वा मम इह परितोषो निर्बिषयो बिशेषः । स तु भवति
 दरिद्रो यस्य वृष्णा विद्याः सा मनसि च परितुष्टे कोऽवबन्धौ
 दरिद्रः ॥ ७७ ॥ निहत्ता भोमेपथा पुरुषबहुमानो विमक्तिः
 समानाःस्वर्षाताःमपदि सुहृदो भीषितप्रमाः । क्षनेर्षपुत्पान
 चनतिविग्रहद् च मयने बहो वृष्टः कायस्वदादि मरणापावच
 कितः ॥ ७८ ॥ अमीषा माषानां सुखितविसिनीपत्रपवतां कृत

किन्नास्माभिर्विगळिताविवेकैर्व्यवसितम् । यदाख्यानामग्रे द्रवि-
णमदानिःशङ्कमनसां कृतं वीतव्रीहैर्निजगुणकथापातकमपि ॥
७९ ॥ तपस्यन्तः सन्तः किमधिनिवसामः सुरनर्दी गुणोद-
कान्द्वारानुत परिचरामः सविनयम् । पित्रामः शास्त्रौघान्
द्रुतविविधकाव्यामृतरसान् न विद्मः किं कुर्मः कतिपयनिमे-
षायुषि जने ॥ ८० ॥ अहौ वा हारे वा बलवति रिपौ वा
सुहृदि वा मणौ वा लोष्ट्रे वा कुसुमशयने वा दृषादि वा ।
तृणे वा स्त्रेणे वा मम समदृशो यान्तु दिवसाः क्वचित्पुण्या-
रण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥ ८१ ॥ श्रियो दोला-
ओला विषयजरसाः प्रान्तविरसा विपद्देहं देहं महदपि धनं
भूरिनिधनम् । दृहच्छोको लोकः सततमवला दुःखबहुलास्त-
थाऽप्यस्मिन्धोरे पथि वत रता इन्त कुधियः ॥ ८२ ॥ वयं
येभ्यो जाताश्चिरतरगता एव खलु ते समं यैः संवृद्धाः स्मर-
णवद्वीं तेऽपि गमिताः । इदानीमेते स्मः प्रतिदिवसमासन्न-
पतना गतास्तुल्यावस्थां सिकतिलनदीतीरतरुभिः ॥ ८३ ॥
अमीषा जन्दनां कतिपयनिमेषस्थितिजुषां वियोगे धीराणां क
इह परितापस्य विषयः । क्षणादुत्पद्यन्ते विलयमपि यान्ति
क्षणममी न केऽपि स्थातारः सुरगिरिपयोधिप्रभृतयः ॥ ८४ ॥
पुरा विद्वत्ताऽऽसीदुपशमवतां क्लेशहतये गता कालेनासौ वि-
षयसुखासिद्धयै विषयिणाम् । इदानीन्तु मेक्ष्य क्षितितलभुजः
शास्त्रविमुखानहो कष्टं सापि, प्रतिदिनमधोऽधः प्रविशति

॥८५॥ अथर्वं पातारधिरतरमुचित्वाऽपि विषया विवर्ते
 को मेहरत्रमति न जनो यदस्वयममून । ब्रूतन्तः स्वातन्त्र्यम्
 तुष्टपरितापाय धनमः स्वयं सक्तास्त्वेते धमसुखमनन् रिं
 धति ॥ ८६ ॥ धने तावद्भय कथमपि तवाप्यस्य निम्न
 श्वयो वा नाशो वा तत्र सति वियोगोऽप्युपपद्यते । अनु-
 त्यादः श्रेयाभिक्रमु कथय तस्याय विद्ययो विनाशो ह्यस्त-
 श्वयपोषितरो न तनुदयः ॥८७॥ अतिक्रान्तः काशो बधिं
 तस्यनामोमसुखदो भ्रमन्तः शान्ताः स्यः सुधिरविह सपा
 सरणौ । इदानीं स्वः सिन्धोस्तटमुनि समाक्रन्दनगिरः सुगौः
 फुत्कारैः धिर धिर धिरेति प्रतनुमः ॥ ८८ ॥ महाशय्या
 मूमिर्मसुखमुपपानं मुजसता वितानञ्चा कास व्यसनमनुकूरो
 ऽयमनिष्ठः । स्फुरदीपश्चन्द्रः स्वपृथिवनितासङ्गमुदितः सुसं-
 शान्तः श्वेत विगतमक्षयीतिनृप इव ॥८९॥ अजामन्दाहार्नि
 पतति अक्षमस्तीव्रदृष्टने न पीनोऽपि ज्ञात्वा वदित्यपुत्रवशादि
 त्पच्छितम् । पिनामन्तोऽप्येते यथाविह विपञ्जास्रमदिसाम कु-
 श्यामः कामानहह गहहमो मोहमहिमा ॥९०॥ कश्चिद्दुर्मयी यस्या
 कश्चिदापि च पर्यङ्कस्यपन कश्चिच्छाकाहारी कश्चिदपि च वा-
 स्वोदनरुधिः । कश्चिरकस्यापारी कश्चिदपि च दिष्यान्मरयो
 मन्स्वी कार्पाशी न गन्धवति दुर्लभं न च सुखम् ॥ ९१ ॥
 कृतान्तस्य दृष्टी मग कथमूले समागत्य वक्षीत लोका
 शृणुष्वम् । परस्त्रीपरद्वेषवाञ्छा समर्प्य भक्ष्य रमानाच

पादाग्विन्दम् ॥ ९२ ॥ गात्रं संकुचितं गतिर्विगच्छिता भ्रष्टा
च दन्तावलिर्दृष्टिर्नश्यति वर्धते वधिरता वक्त्रं च क्कलायते ।
वाक्यं नाद्रियते च बान्धवजनैर्भार्या न शुश्रूषते हा कष्टं
पुरुषस्य जीर्णवयंसः पुत्रोऽप्यभित्रायते ॥ ९३ ॥ बीभत्सा
विषया जुगुप्सिततमः कायो वयो गत्वरं प्रायो बन्धुभिर-
ध्वनीव पथिकैर्योगो वियोगावहः । हातव्योऽपमंसार एष
विरसः मंसार इत्यादिकं सर्वस्यैव हि वाचि चेतसि पुनः
कस्यापि पुण्यात्मनः ॥ ९४ ॥ त्वं राजा वयमप्युपासित-
गुरुमद्भाऽभिमानीन्नताः ख्यातस्त्वं विभवैर्यशासि कवयो
दिक्षु प्रतन्वन्ति नः । इत्थं मानद नातिदूरमुभयोरप्यावयो-
रन्तरं यद्यस्मात्तु पराङ्मुखोऽपि वयमप्येकान्ततो निःस्पृहाः
॥ ९५ ॥ चाण्डालः किमयं द्विजातिरथवा शूद्रोऽयं किं ता-
पसः किं वा तत्त्वनिवेशपेशलमतिर्योगीश्वरः कोऽपि किम् ।
इत्थुत्पन्नविकल्पजल्पमुखरैः सम्भाष्यमाणा जनैर्न क्रुद्धाः
पथि नैव तुष्टमनसो यान्ति स्वयं योगिनः ॥ ९६ ॥ नास्माकं
शिविका न चास्ति कटकाद्यालंक्रियासत्क्रिया नोतुङ्गस्तुरगो
न कश्चिदनुगो नाप्यम्बरं सुन्दरम् । किन्तु क्षमातलवर्त्य-
शेषविदूषां ब्रह्मात्मविद्याजुषां चेतस्तोषकरी शिरोनतिकरी
विद्याऽनवद्याऽस्ति नः ॥ ९७ ॥ आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितं
रात्रौ तदर्धं गतं तस्यार्धस्य परस्य चार्धमपरं बालत्ववृद्धत्वयोः ।
शेषं व्याधिवियोगदुःखसहितं सेवादिभिर्नीयते जीवे वारि-

तरङ्ग बुदबुदमये सौख्यं कुतः प्राणिनाम् ॥९८॥ रम्य इर्म्वहं
 न किं वमतये आम्ब न मेवादिहं किं वा माजसपावना
 नमस्तु नैवापिकं मीतये । किन्तुदान्तपतत्पतद्रपरनम्बा
 ओडदीपाङ्गुष्णायापखट्टमाकस्य मरुते सन्तो वनाम्
 मताः ॥ ९९ ॥ मोमा मेपचितानमध्यविष्ठसस्रसौदाभिनीष
 श्वला आपुर्षापुविषोहृताभ्रपटकीषीनाम्बुवद्गुरम् । ओष.
 शौचनशासता तमुमृतापित्वाकस्य द्रुत योगे वैर्यसपाकि-
 सिद्धिसुखमे मुद्धि विद्व्यं शुभाः ॥१००॥ आर्युपि शौच
 कामि शौचनमापे शायो अराऽप्यासित सयोगा विरहा
 सामविरसा भोगाः सप्यर्षंसिना । जानन्तोऽपि यथाभ्यव
 स्थितमिद् लोकः समस्तं भगविरं बहुदुर्गर्भापितविषा
 क्रुष्यन्ति मापन्ति च ॥ १०१ ॥ रात्रिः सैव पुनः स एव
 दिवसो यत्वाऽनुभा धन्वतो धावन्त्पुष्यमिनस्तत्रैव निमृता
 रण्यतत्तत्कृपाः । व्यापारैः पुनरुक्तसुखविषयैरेवविधेनामुमा
 ससारण कर्त्विताः कथमहो मोहात् सज्जामहे ॥ १०२ ॥
 ब्रह्मज्ञानविधेकिनोऽमशयिषः कुर्वन्त्यहो दुष्करं यन्मुञ्चन्त्पु
 र्योगवन्त्यपि वनाम्बेकामृततो नास्पृहा । न वाप्तानि पुग
 न समति न च शक्तौ हृदमस्ययो वाऽऽत्तायात्रपरिग्रहात्त्रपि
 पवित्र्यक्त न शक्ता वपम् ॥ १०३ ॥ आशा नाम मदी
 वनोरखमपा नृप्यात्तरङ्गाङ्गुणा रामत्राहवती वितकादिना
 वैर्यद्रुप्यंसिमी । मोहावर्तस्तदुत्तराऽतिमहना मोक्षुत्रापिन्ना-

तटी तस्याः पारगता विद्युदपनसो नन्दन्ति योगेश्वराः
 ॥ १०४ ॥ आदित्यस्य गतागतैर्गहरहः संक्षीयते जीवितं
 व्यापारैर्बहुकार्यभागगुरुभिः कालो न विज्ञायते । दृष्ट्वा
 जन्मजराविपत्तिपरणं त्रासश्च नात्पद्यते पतिवा मोहमयीं
 प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगत् ॥ १०५ ॥ भोगे रोगभयं
 कुले च्युतेभयं वित्ते नृपान्नाद्भयं माने दैन्यभयं बले रिपु-
 भयं रूपे जराया भयम् । शास्त्रे वादभयं गुणे खलभयं काये
 कृतान्ताद्भयं सर्वं वस्तु भयान्वितं भुवि नृणां वैराग्यमेवाभयम्
 ॥ १०६ ॥ याञ्छाशून्यमयत्नलभ्यमशनं धात्रा मरुत्कल्पितं
 व्यालानां पक्षवस्तृशाङ्कभुजः स्रष्टाः स्थलीशायिनः । संसा-
 रार्णवलंघनक्षमधियां वृत्तिः कृता सा नृणां यामन्वेषयतां
 प्रयान्ति सततं भवे समार्ति गुणाः ॥ १०७ ॥ धैर्यं यस्य
 पिता क्षमा च जननी शान्तिश्चिरं गोहिनी मृत्यं मृतुरयं दया
 च मगिनी भ्राता मनः संयमः । शय्या भूमितलं दिशोऽपि
 वचनं ज्ञानमृतं भोजनमेते यस्य कुटुम्बिनो वद सखे
 कस्माद्भयं योगिनः ॥ १०८ ॥ यावत्स्वस्थमिदं शरीरमरुजं
 यावज्जरा दूरतो यावच्चेन्द्रियशक्तिरमतिहता यावत्क्षयो ना-
 युषः । अत्पश्रेयामि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महान्
 सन्दीप्ते भुवने तु कूरखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ॥ १०९ ॥
 अर्थानामीक्षिषे त्वं वयमपि च गिरामीशमहे यावदित्यं शूर-
 स्त्वं वादिदर्पञ्जरक्षामनविधावक्षयं पाटवं नः । सेवन्ते त्वां

बनास्या मनिपछहतये यामपि श्रे तुकाया मय्यप्यास्या न
 वेचस्वपि मय सुतरामेष गत्रनात ऽस्यि ॥ ११० ॥

परसेवा ४४

सेवया बभविच्छाङ्गिः मेवकेः पश्य किं कृतम् । यस्त्वा
 कर्म्यं शरीरस्य मूढस्तदपि दारितम् ॥ १ ॥ मौनाम्भूको
 वाप्याय पूनो वा कल्पकस्या । पार्श्ववर्ती च पृष्टं स्या
 दममरुतश्च वृत्तः ॥ २ ॥ छान्त्या भीका कोपशुक्तो मूलाः
 सेवक उच्यते । कर्प्याश्च मधुञ्जारा मेवापमोऽतिदुर्गमा ॥ ३ ॥
 सेवा श्वशुरिर्मेरुक्ता न तः सम्बगुदाहृतम् । स्वच्छन्द
 वारी कुच न्वा विक्रीतासुः क मेवकः ॥ ४ ॥ मूढाया
 श्वशुरिर्च क कर्म्यं कपुमोजनम् । देवकस्य पतेपद्मद्विसेवा
 वापवर्जना ॥ ५ ॥ वरं वने वरं मैरुर्च वरं मारोपत्रिधनम् ।
 पुता विवेकहीनानां सेवका म धनार्जनम् ॥ ६ ॥ स्वाभि
 वापपरोक्षम् वरापितामुवर्तितनः । स्वय विक्रीतदेहस्य
 सेवकस्य कुतः सुखम् ॥ ७ ॥ मूढनाऽतिमुह्येन सुपष्टेना
 तिहारिणः । मोदकेनापि क्रितन निष्पत्तिर्वस्य सेवया ॥ ८ ॥
 वञ्चयिष्यति दासत्व पुराणैः कोऽपि मामका । कोऽपि
 छत्रैः कृती काऽपि छत्रैरपि न अभ्यत ॥ ९ ॥ त्रीवन्ताऽपि धृता
 पञ्च म्यासेन परिकीर्तिताः । दरिद्रा म्यापिना मूर्खः मवापी
 नीचसेवकः ॥ १० ॥ पञ्चपु स्वाभिविचतपु सुकये पिष्टने
 जने । यदि त्रीवन्तर्हो चित्रं स्रजमप्युवत्रीविना ॥ ११ ॥

नाश्नाति सेवयौत्सुक्यादनिद्रो न प्रबुध्यते । न निःशङ्कं
 बचो ध्रुतं सेवकोऽप्यत्र जीवति ॥१२॥ या प्रकृत्यैव चपला
 निपतस्यशुचावपि । स्वामिनो बहु मन्यन्ते दृष्टिं तामपि सेव-
 काः ॥ १३ ॥ मनुष्यजातौ तुल्यायां भृत्यत्वमतिगर्हितम् ।
 प्रथमो यो न तत्रापि स किं जीवत्सु गण्यते ॥ १४ ॥
 शीतातपादिकष्टानि सहते यानि सेवकः । धनाय तानि
 चाल्पानि यदि धर्माय मुच्यते ॥१५॥ एतद्धि जन्मसाफल्यं
 यदनायत्तदृच्छता । ये पराधीनतां यातास्ते वै जीवन्ति के-
 मृताः ॥१६॥ स्वयं जहाति सेवकः सुखं च मानमेव च ।
 यदर्थपर्यमीहते तदेव तस्य हीयते ॥ १७ ॥ प्रणमत्युन्नति-
 हेतोर्जीवनहेतोर्विमुञ्चति प्राणान् । दुःस्वीयति सुखहेतोः
 को मूर्खः सेवकादन्यः ॥ १८ ॥ विज्ञैः स्निग्धैरुपकृतमपि
 द्वेषतामेति कश्चित् साक्षादन्यैरपकृतमपि प्रीतिमेवोपयाति ।
 चित्रं चित्रं किमथ चरितं नैकभावाश्रयाणां सेवाधर्मः परम-
 गहनो योगिनामप्यगम्यः ॥ १९ ॥ आहारे बहवानलश्च
 क्षयने यः कुम्भकर्णायते संदेशे वधिरः पलायनविधौ सिंहः
 शृगालो रणे । अन्धो वस्तुनिरीक्षणेऽथ गमने स्रजः पट्टुः
 क्रन्दने भाग्येनैव हि लभ्यते पुनरसौ सर्वोत्तमः सेवकः ॥२०॥

राजधर्माः ४५

राजानं प्रथमं विन्देत्ततो भार्या ततो धनम् । राजेन्य-
 साति लोकेऽस्मिन्कुतो भार्या कुतो धनम् ॥ १ ॥ धार्मिकं

वाङ्मपरं मय्यकूपरपुरक्षयम् । रामानममिमन्वन्ते प्रजापति-
 मिव प्रजाः ॥२॥ पर्वस्य इव भूतानामाचारः पृथिवीपातः ।
 विक्रमेऽपि हि पञ्चमे जीव्यते न तु भूवती ॥ ३ ॥ पर्वदश-
 पयो राजा मनुना समकीर्तितः । तस्मात्तमव मेरेत न वपकी
 केन कर्हिचित् ॥४॥ पर्वदेशमपस्यापि विश्वा भूवतेरपम् ।
 शुमारुभक्तं सद्यो नृरादशाश्रमात् ॥५॥ बान्धोऽपि मा
 वमन्तव्यो ममुप्य इति भूमिषः । पृथ्वी देवता ह्यपा नररूपेण
 तिष्ठति ॥ ६ ॥ स्वे स्वे पर्वे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वः ।
 वर्णानामश्रमार्थां च रामा सुतोऽभिरक्षिता ॥ ७ ॥ अरात्रके
 हि लोकोऽस्मिन् सप्तो विदुते मयात् । रक्षार्यस्य सर्वस्य
 रामानमसुमत्पमः ॥ ८ ॥ यस्य प्रमादे पद्याऽऽस्ते विजयश्च
 पराक्रमे । मृत्युश्च वसति क्रमेण पर्वतेऽमोमयो हि सः ॥ ९ ॥
 पात्रे स्वामी गुप्ते रागी मागी पश्चिनेः मह । मवबोद्धा
 रणे बोद्धा ममुः पञ्चगुणो मरेत् ॥ १० ॥ आसुपवधन तस्य
 न वक्तव्यं कदाचन । अनुकूलं मियञ्ज्वास्य वक्तव्यं जन-
 संसदि ॥ ११ ॥ यस्मिन्नेवापिर्कं बभूवरापवति पार्थिवः ।
 कुलीनो वाऽकुलीनो वा न श्रिया भावने मरेत् ॥ १२ ॥
 कर्ष्य माम न तेव्यन्ते यवतः परमेश्वराः । अक्षिरेष्व ये
 तुष्ट्याः पूरयन्ति मनोरथान् ॥ १३ ॥ नयनं चर्वां ममुप्नोऽपि
 जागार्त्तं नयचक्षुषा । व्यक्तकोपमसाद्भ्य न रामा पुञ्चते
 जनैः ॥ १४ ॥ अन्वेषयसहस्रय पा पञ्चेष्टु वेषीपतिः ।

पालयेद्वापि धर्मेण प्रजास्तुल्यं फलं लभेत् ॥१५॥ किन्तस्य
तपसा राज्ञः किन्तस्य धर्मैरपि । सुपालितप्रजो यः स्यात्स-
र्वधर्मविदेव नः ॥ १६ ॥ पदाऽनुरक्तप्रकृतिः प्रजापालन-
तत्परः । विनीतात्मा हि नृपनिर्भूयर्षी श्रियमश्रुते ॥ १७ ॥
यादि न स्यान्नरपातिःसम्यङ्ङ्नेता ततः प्रजाः । अकर्ण-
धारा जलधौ विष्टुतेह नौग्धि ॥१८॥ न तिष्ठन्नि स्वस्व-
धर्मे विना पाडेन वै प्रजाः । प्रजया तु विना स्तामी पृथिव्यां
नैव शोभते ॥१९॥ सुवर्णैः पट्टचैलैश्च शोभा स्य द्वारयोपि-
ताम् । पराक्रमेण दानेन राजन्ते राजनन्दनाः ॥ २० ॥
तस्करेभ्यो नियुक्तेभ्यः शत्रुभ्यो नृपवल्लपान् । नृपनिर्निजलो-
भाच्च प्रजा रक्षेत्पितेव हि ॥२१॥ राजा बन्धुबन्धूनां राजा
चक्षुश्चक्षुषाम् । गजा पिता च माता च सर्वेषां न्यायवर्ति-
नाम् ॥२२॥ कृपणानाथवृद्धानां यदश्रुपरिणतानि । हर्षं
संजनयन् नृणां स राज्ञो धर्म उच्यते ॥२३॥ इदमेव नरेन्द्राणां
स्वर्गद्वारमनर्गलम् । यदात्मनः प्रतिज्ञा च प्रजा च परिपाल्यते
॥ २३ ॥ यथा मधु समादत्ते रक्षन्पुष्पाणि पदपदः । तद्व-
दर्यान्मनुष्येभ्य आदद्यादविर्हिंसया ॥ २४ ॥ पुष्पं पुष्पं
विचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत् । मालाकार इवारामे न
यथाऽद्भारकारकः ॥२५॥ यथा वीजांकुगः सूक्ष्मः प्रयत्ने-
नाभिरक्षितः । फलप्रदो भवेत्फले तद्वल्लोकाः सुगक्षिताः ॥
२६ ॥ लोकानुग्रहकर्तारः प्रवर्द्धन्ते नरेश्वराः । लोकानां

सप्तयाश्चैव सर्वं यामि न मद्यः ॥२७॥ मोहाद्वाजा स्वरा
 ह्यं वा कर्षयत्यनवसया । मोक्षिराद्वाशये राज्य उतीविताश्च
 सवाग्यवाः ॥२८॥ राष्ट्रिर्वायि धर्मिष्ठाः पापे पापाः ममे
 मया । राजानपनुवतन्त यथा राजा तथा मयाः २९ इन्द्रिया
 र्णा ज्ञेये पापं समातिष्ठाद्दिवानिष्ठम् । शिर्षां दूयोदि क्षमोति
 वद्ये स्वापवित्तु मयाः ॥३०॥ न पूर्वोऽस्मीनि वन्येत परितः
 कामवाङ्मताः । बुद्ध्या विवृतश्चापि सतत वसुधाधिपः ॥ ३१
 सर्वस्मादापन्नो दाता शूरस्य धर्मिको ज्ञासि । इति वाचं न
 शृणुयात् आशङ्का वक्ष्यकास्तु ॥३२॥ मास्वान् मयर्षं राजा
 विमयन पपादयन् । ततः पुत्रोऽस्ततोऽपास्तोस्ततो सृष्टोस्ततः
 मया ॥३३॥ मुमनेः मद्गतं कुर्येऽर्थाय च सुखाय च ।
 मेष्वायामस्तु मुमनेपामतिविश्रामत ॥३४॥ निर्ये मनोऽर
 इरिष्वा वाचा मद्गतं दयेऽवगतम् । उद्वेगपति मृतानि शूरवाक
 र्षनदोऽपे सन् ॥ ३५ ॥ मृषाण्डव नराणांश्च केशकं
 सुखमूर्तिता । आधिक्यस्तु स्या वैश्याद्वा दान पराश्रयः ॥
 ३६ ॥ मर्दान रसपेयस्तु राजा रक्षतिर्भिर्भुजैः । अजा
 मल्लस्तनस्वयं तस्य अन्य निर्येऽपे ॥ ३७ ॥ अजाविर्
 मर्जा इन्वायो मोहात्पृथिवीपतिः । तस्मैका र्णयते वृष्टिं
 द्वितीया न क्वचिद्वन ॥ ३८ ॥ मजापीडनसगतावारतपुत्रेणो
 हुतायना । र.का कुर्कं शिष मायाभाङ्ग्या विनिवर्तत ॥
 ३९ ॥ मज्जतिः र्वाविनें त्यक्त्वा सपुत्रोऽपे न जीवति ।

अपि धन्वन्तरिवैश्वः किं करोति गतायुषि ॥४०॥ गजा-
 श्वरथयानन्तु प्रातः सायं सदाऽभ्यसेत् । व्यूहाभ्यासं सैनिकानां स्वयं शिष्ये च शिष्येत् ॥४१॥ अपि यत्सुकरं कर्म
 तदप्येकेन दुष्करम् । विशेषतोऽसहायेन किन्तु राज्यमहो-
 दयम् ॥ ४२ ॥ मौलान् शास्त्रविदः शूरान् लब्धकृषान्कु-
 लोद्गतान् । मचिवान्सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत पृथग्विद्वान् ॥
 ४३ ॥ व्यवहारविदः प्राज्ञा वृत्तशीलगुणान्विताः । रिपौ
 मित्रे मया ये च धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ॥ ४४ ॥ निराळसा
 जितक्रोधकामलोभाः प्रियंवदाः । राज्ञा नियोजितव्यास्ते
 सभ्यः सर्वासु जातिषु ॥ ४५ ॥ अपात्यमुख्यं धर्मज्ञं प्राङ्
 दान्तं कुलोद्गतम् । स्थापयेदामने तास्मिन् खिन्नः कार्येक्षणे
 नृणाम् ॥ ४६ ॥ कर्मशीलगुणाः पूज्यास्तथा जातिकुले
 नहि । न जात्या न कुलेनैव श्रेष्ठत्वं प्रतिपद्यते ॥ ४७ ॥
 अधिकारे क्षमं दृष्ट्वा ह्यधिकारे नियोजयेत् । नाधिकारं चिरं
 दद्याद्यस्मै कस्मै सदा नृपः ॥ ४८ ॥ अधिकारमदं पीत्वा
 को न मुखेत्पुनश्चिरम् । अतः कार्यक्षमं दृष्ट्वा कार्येऽन्य-
 म्पिन्नित्यग्राह्यम् ॥ ४९ ॥ एकं भूमिपतिः करोति सचिवं
 राज्यं प्रमाणं यदा तं मोहाच्छ्लेषते मदः-स च मदादास्येन
 निर्विद्यते । निर्विण्णस्य पदं करोति हृदये तस्य स्वतन्त्र-
 स्पृहा भवानन्वयस्पृहया ततः स नृपतेः प्राणेऽपि दुःखति ५०
 सन्मन्त्रिणा वधयते नृपार्णां लक्ष्मीमहिधर्मयज्ञाः समूहः ।

दुमन्त्रिणा नाशयते तवैव एव पुगाइतविदो वशन्ति ॥ २७ ॥
 म किं सत्ता साधु न छास्ति योऽपिं हिमान्न यः
 सशृणुते म किं ममुः । सदाऽमुकृतेषु दि कुनत स्थितं
 नृपेज्यमात्मपु य सर्वसम्पदा ॥ २८ ॥ निपुत्तरस्तापैवरा
 व्यमारास्तुष्टिः ये मौषविहारमाराः । विहासदृशयित
 दुग्धपूराः स्वयन्ति ते मुहापिपः सित्तीन्द्राः ॥ २९ ॥ नरपति
 हितकर्ता द्वेषता याति छाके मनपदाहितकता स्पश्यते पावि
 वेन्दैः । इति याति । वगोषे वर्तमाने समाने मरप तेमपदानां
 दुर्कषः कार्यकर्ता ॥ ३० ॥ यः समान समापचे मृत्यानां
 क्षितिपोऽधिकम् । विद्याभावऽपि त दृष्ट्वा ते त्यजन्ति न
 र्द्विषित ॥ ३१ ॥ यो यत्र कुशरः कार्यं तं तत्र विनि
 शोभयेत् । कमस्वदृष्टकर्माः यः वासुहोऽपि विमुद्योतत ॥ ३२ ॥
 मपृष्टस्तु नरः किञ्चिन्ना मूषाद्राजससदि । न केवस्य
 समान समते च विदम्बनम् ॥ ३३ ॥ श्रोत्रिव व्याभितातौ
 च वासुहोऽपि च्छनम् । महाकुम्भीनमापञ्च राज्ञा संपूम
 येरसदा ॥ ३४ ॥ द्वियमाणोऽप्याददीत न राज्ञा श्रोत्रि
 वास्करम् । न च ध्रुवाऽस्य समीक्षेऽश्रोत्रियो विपये वसन्
 ॥ ३५ ॥ बहोऽपिनयान्नष्टा राजानः सपरिच्छदाः । बम-
 स्या अपि राजधानि विनयात्मविषेदिरे ॥ ३६ ॥ सुमया
 उष्मास्तथा पान गार्हितानि महीमुषाम् । दृष्टास्तेऽवस्तु विपदा
 पाण्डुनैपपहृष्णीषु ॥ ३७ ॥ मवानापीधरो यः स्यादि

न्द्रियाणामनीश्वरः । इन्द्रियाणामनैश्वर्यादैश्वर्याद् भ्रश्यते
नरः ॥६२॥ यस्तु शत्रोर्विशस्यस्य शक्तोऽपि कुरुते दयाम् ।
हस्तमाप्तस्य वीरस्य तं चैव पुरुषं विदुः ॥६३॥ धान्यानां
संग्रहो राजन्नुत्तमः सर्वसंग्रहात् । निक्षिप्तं हि मुखे रत्नं न
कुर्यात्प्राणधारणम् ॥ ६४ ॥ विश्वाकलानां वृद्धिः स्यात्तथा
कुर्यान्नृपः सदा । विश्वाकलोत्तमान्दृष्ट्वा वत्सरे पूजयेच्च तान्
॥६५॥ राज्ञो हि रक्षाऽधिकृताः परस्वादायिनः शठाः । भृत्या
भवन्ति प्रायेण तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः ॥६६॥ ये कार्तिके-
भ्योऽर्थमेव गृह्णीयुः पापचेतसः । तेषां सर्वस्वमादाय राजा
कुर्यात्प्रवामनम् ॥६७॥ ग्रामानपुराणि देशांश्च स्वयं संवीक्ष्य
वत्सरे । अधिकारिगणैः काश्च रञ्जिताः काश्च कर्षिताः
॥६८॥ प्रजास्ताः साधुभूतेन व्यवहारं विचिन्तयेत् । न भृत्य-
पक्षपाती स्यात्प्रजापक्ष समाश्रयेत् ॥ ६९ ॥ प्रजाशतेन स-
न्द्रिष्टं सन्त्यजेदधिकारिणम् । अमात्यमपि संवीक्ष्य सकृदन्या-
यगामिनम् ॥ ७० ॥ मूर्खं व्यसनिनं लुब्धमप्रगल्भं भया-
कुलम् । क्रूरमन्यायकर्तारं नाधिपत्ये नियोजयेत् ॥ ७१ ॥
स ह्यमात्यः सदा श्रेयान् काकिणी यः प्रवर्धयेत् । कोशः
कोशवतः प्राणाः प्राणाः प्राणा न भूपतेः ॥ ७२ ॥ पृष्टे
ब्रूते न सत्यं यः परिणामे सुखावहम् । मन्त्री चेत्प्रियवक्ता
स्यात्केवलं स रिपुः स्मृतः ॥ ७३ ॥ अप्रियाण्यपि पथ्यानि
ये वदन्ति नृणामिह । त एव सुहृदः प्रोक्ता अन्ये स्युर्नाम-

वारकाः ॥ ७४ ॥ अथियस्यापि पथ्यस्य परिणाम सुखा
 बहः । वक्ता श्रोता च पत्रास्ति रमन्त तत्र मन्त्रदः ॥७५॥
 सुखमाः पुरुषा रात्रममर्तं मियवादिनाः । अथियस्य तु प
 थ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्कमाः ॥ ७६ ॥ यो हि धर्म ममा
 श्रित्य हिंसा भर्तुः मियामिये । अथियाव्याह पद्यानि तेन
 यथा सहायवान् ॥ ७७ ॥ यः कृत्वा सुकृतं रात्रो दुष्कर
 हितमुत्तमम् । उज्जया वक्ति मो किञ्चित्तन रात्रा सहाय
 वान् ॥७८॥ पुद्गलाखड्गो यः स्यात्सदा पृष्ठानुगाः पुरे ।
 मयोर्द्वाराश्रितो हर्षे स भवेद्भ्राजवत्प्रमः ॥ ७९ ॥ संपत्ताऽऽ
 मयोर्निस्पृषित मत्वा अपनिष्प्रेत । कृष्णुप्यपि न मत्पर्दा
 म भवेद्भ्राजवत्प्रमः ॥८०॥ तादितोऽपि वृद्धाऽपि शिष्टतो
 ऽपि महीमुत्रा । न चिन्तयति यः पार्थ म मृत्योऽर्हो मही
 मुत्राम् ॥८१॥ योऽनाहतः सपम्पोति द्वारे तिष्ठति मबदा ।
 पृष्टः मत्स्य मितं शूते स मृत्योऽर्हो महीमुत्राम् ॥८२॥ मना
 दिष्टोऽपि मुपस्य दृष्टा दानिकरश्च यः । पतते तस्य नाशाय
 स मृत्योऽर्हो महीमुत्राम् ॥८३॥ न सुखा पीड्यने यस्तु नि
 द्रया न कदाचन । न च शीततपायश्च न मृत्याऽर्हो मही
 मुत्राम् ॥ ८४ ॥ श्रुत्वा संप्राप्तिकीं वार्तां मविष्यां स्वा
 मिन प्राति । मसन्नास्यो मवेच्छतु म मृत्योऽर्हो महीमुत्राम् ॥
 ८५ ॥ सीमावर्द्धि समापति यत्काल इवोद्गात् । ियोग
 संस्थिते यास्मिन् स मृत्योऽर्हो महीमुत्राम् ॥ ८६ ॥ अरेः

मधायते नाभिर्नाभौ चाराः प्रतिष्ठिताः । स्वामिमेवकयोरेवं
 वृश्चिक्रं प्रवर्तते ॥ ८७ ॥ तृणैरावेष्टयते रज्जुस्तया नागो
 हि बध्यते । एवं ज्ञात्वा नरेन्द्रेण भृत्याः कार्या निचक्षणाः ॥
 ८८ ॥ शिरसा विधृता नित्यं तथा स्नेहेन पालिताः । केषा
 अपि विरज्यन्ते निःस्नेहाः किं न मेवकाः ॥ ८९ ॥ राजा
 तुष्टोऽपि भृत्यानां मानमात्रं प्रयच्छति । तेऽपि संमानमात्रेण
 प्राणैः प्रत्युपकुर्वते ॥९०॥ अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान्
 देशकालवित् । वपुष्मान्धीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते
 ॥९१॥ इङ्गिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् प्रियदर्शनः । समयज्ञः
 स्वामिभक्तः प्रतीहारी स इष्यते ॥९२॥ समस्तनीतिशास्त्रज्ञो
 बाहने पूजितश्रमः । शौर्यवीर्यगुणोपेतः सेनाध्यक्षो विधीयते
 ॥ ९३ ॥ सालसं मुखरं क्रूरं स्तब्धं व्यमानिनं शठम् । असं-
 तुष्टमभक्तञ्चत्यजेद्धृत्यं नराधिपः ॥९४॥ आहवेषु च ये शूराः
 स्वाम्यर्थे त्यक्तजीविताः । भर्तृभक्ताः कृत्यज्ञाश्च ते नराः स्व-
 र्गगामिनः ॥९५॥ मृतानां स्वामिनः कार्ये भृत्यानामनुवर्ति-
 नाम् । भवेत्स्वर्गेऽक्षयो वासः कीर्तिश्च धरणीतले ॥ ९६ ॥
 मूर्खे नियुज्यमाने तु त्रयो दोषा महीपतेः । अयशश्चार्थनाशश्च
 नरके गमनं तथा ॥९७॥ प्राज्ञे नियुज्यमाने तु मन्ति राज्ञ-
 स्यो गुणाः । यशः स्वर्गनिवासश्च विपुलश्च धनागमः ॥९८॥
 कृतकृत्यस्य भृत्यस्य कृतं नैव प्रणाशयेत् । फलेन मनसा
 वाचा दृष्ट्या चैनं प्रहर्षयेत् ॥ ९९ ॥ कालातिक्रमणं वृत्तेर्यो

न कुर्यात् मूपतिः । कदाचित्तं न मुञ्चन्ति मर्त्सिता अपि ते
 वक्राः ॥ १०० ॥ काश्यप्यं सविभागश्च यस्य मृत्येषु सर्वदा ।
 सम्मवेत्स परीपाद्यल्लोचनस्वापि रक्षणे ॥ १०१ ॥ नि-
 विद्येषी यदा रामा सधं मृत्येषु तिष्ठति । तत्रोपमत्तपथाना
 मुत्साहः परिहीयते ॥ १०२ ॥ काये मज्जिर्मज्जी काचो येषां
 बुद्धिः प्रवर्तते । न तेषां सन्नियौ भूत्यो नाममात्रोऽपि तिष्ठति
 ॥ १०३ ॥ मत्सादो निष्कण्ठो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः ।
 न तं रामामिच्छन्ति बन्ध पतिमिवाङ्गनाः ॥ १०४ ॥
 दुर्योधनः सपथोऽपि दुर्मन्त्री प्रलय गतः । रात्रयेकदशक
 रोच्यैः सुमन्त्री यन्मृगुप्तकः ॥ १०५ ॥ अमृगन्नापि बोद्धव्यो
 मन्त्रिभिः पृथिवीपतिः । यथा स्वदोषनाशाय विदुरेणाश्वि
 कासुतः ॥ १०६ ॥ समा वा न मरेष्टव्या वक्रक्य वा
 सपञ्चमसम् । अमुबन्धुबन्धापि मरो भवति किस्किणी ॥
 १०७ ॥ तस्मात्सम्यः सर्वा गत्वा रामद्वेषविर्जितः ।
 बन्धस्तवाधिपं हृयाद्यथा न नरक प्रभेद ॥ १०८ ॥ अपि
 स्वल्पमसत्यं यः पुरो ब्रूति मृगुनाम् । दवानाञ्च विमद्वेत्
 स हुत सुमहानपि ॥ १०९ ॥ अमिमृतोऽप्यब्रूतातो यो राहो
 हारि तिष्ठति । स तु राहो अिपं मुञ्जे नामिपानी कदाचन
 ॥ ११० ॥ कष्टोऽपि राजा यद्व्याद्य तदुष्टो बन्धिरनः ।
 अतो मृमिपतिः मेव्यस्स्याद्यो दूरतरेण सः १११ ॥ सुवर्ष
 पुष्या पृथिवीं विन्वन्ति पुरुषास्त्रयः । शूरश्च छतविषय

यश्च जानाति सेवितुम् ॥ ११२ ॥ ये च प्राहुर्दुरात्मानो
 दुराराध्या महीभुजः । प्रमादालस्पजाडयानि रुयापितानि
 निजानि तैः ॥ ११३ ॥ अप्राप्तकालं वचनं बृहस्पतिरपि
 श्रुत्वा । प्राप्नुयाद्बुद्धयवज्ञानमपमानञ्च शाश्वतम् ॥ ११४ ॥
 एकं हन्यान्न वा हन्यादिषुर्मुक्तो धनुष्पता । बुद्धिर्बुद्धिमता
 युक्ता हन्ति राष्ट्रं सनायकम् ॥ ११५ ॥ न तच्छस्त्रैर्न नागेन्द्रैर्न
 हयैर्न च पत्तिभिः । कार्यं संसद्धिमभ्येति यथा बुद्ध्या प्रसा-
 धितम् ॥ ११६ ॥ जनं जनपदा नित्यमर्चयन्ति नृपार्चितम् ।
 नृपेणावमतो यस्तु स सर्वैरवमन्यते ॥ ११७ ॥ यं यं नृपो-
 ऽनुरागेण सम्भावयति संसादि । तस्य तस्योत्साराणाय यतन्ते
 राजवल्लभाः ॥ ११८ ॥ आङ्गा कीर्तिः पावनं सज्जनाना
 दानं भोगो मित्रसंरक्षणञ्च । येषामेते षड्गुणा न प्रवृत्ताः
 कोऽर्थस्तेषां पार्थिवोपाश्रयेण ॥ ११९ ॥ यदि तव हृदयं
 विद्वन्मनुजं स्वप्नेऽपि मा स्म सेविष्ठाः । सचिवजितं षण्ढजितं
 युवतिजितञ्चैव राजानम् ॥ १२० ॥ अविद्वानपि भूपालो
 विद्यावृद्धोपसेवया । परां श्रियमवाप्नोति जलासन्नतरुर्थया
 ॥ १२१ ॥ गन्धेन गावः पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः ।
 चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ १२२ ॥ पट्ट-
 कर्णो भिद्यते मन्त्रश्चतुःकर्णः स्थिरो भवेत् । द्विकर्णस्य तु
 मन्त्रस्य ब्रह्माप्यन्तं न गच्छति ॥ १२३ ॥ यः काकिणीम-
 प्यपथप्रपन्नां समुद्धरोन्निष्कसहस्रतुल्याम् । कालेषु कोटिष्वपि

मुक्तास्वस्वं राजसिंह म। अहाति सङ्गीः ॥ १२४ ॥ अ ते
 म्बबोडनवेला य ॥ तत्राऽर्जनमपर्मतः । मोक्षण दूरसम्भानं
 कोमप्यसनमुष्यते ॥ १२५ ॥ क्षिममायमनाखोव्य व्यधामश्च
 स्वदाङ्गुला । परिशीलित एवासौ बनी वैश्रवणोपमा ॥ १२६ ॥
 कितवा चं प्रशंसन्ति ये मद्यसन्ति पारणाः । चं मद्यसन्ति
 बन्धव्यः स पार्थ पुरुषाचमः ॥ १२७ ॥ राजानो य प्रशंसन्ति
 चं प्रशंसन्ति वै द्विजाः । साकबो य प्रशंसन्ति स पार्थ पुरु
 षोचमः ॥ १२८ ॥ सर्वं धीर्यं दया त्यागो नृपस्यैते महा
 गुणाः । एभिमुक्तो महीपाछः मामोते सल्लु वाच्यताम् ॥
 १२९ ॥ वषेभिर्य भितामासं पृथदब्धं विकारिषु । परी
 क्ष्यकारिणं वीरमसर्ध श्रीनिवेवते ॥ १३० ॥ धर्मिष्ठमुप
 बीचन्ति ममाः सर्वा महातरुम् । सुसेध्वं फलपुष्पादिपूर्व
 धार्मस्वितं यथा ॥ १३१ ॥ कर्त वेतायुगञ्चैव द्वापरं कठि
 रेव य । राज्ञो वृत्तानि सर्वाणिराजा हि धुममुष्यते ॥ १३२ ॥
 कठिा मसुप्तो यवति स आत्रद् द्वापरं युगम् । कर्मस्वभ्युप
 तस्त्रेता विचरंस्तु कर्तं युगम् ॥ १३३ ॥ आहृत्तानां मुकु
 ङ्गादिमाणां पूजको यवेत् । मृपाचामस्यपो एव निधिर्वा
 ष्योऽभिधीयते ॥ १३४ ॥ मर्ता सरसति नृपः सा वर्धयति
 पार्थिवम् । वर्धमाद्रक्ष्यं भवस्वभाष्येऽव्यस्सदप्यसत्वा ॥ १३५ ॥
 हिरण्यधाम्यरत्नानि गभेन्द्राद्यापि बाभिनः । तत्राऽव्यदपि
 वास्कि ष्टवमभाभ्याः स्यान्महीपतेः ॥ १३६ ॥ शरीरकर्ष-

णात्प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा । तथा राज्ञामपि प्राणाः
 क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात् ॥ १३७ ॥ कर्मणा मनसा वाचा
 चसृषाऽपि चतुर्विधम् । प्रसाधयाति लोकं यस्तं लोको नु
 प्रसीदति ॥ १३८ ॥ ब्राह्मणानां यथा धर्मो दानमध्ययनं
 तपः । क्षत्रियाणां तथा कृष्ण समरे देह पातनम् ॥ १३९ ॥
 अधर्मः क्षत्रियस्यैष यच्छय्यापरणं भवेत् । विसृजनश्छेष्य
 मूत्राणि कृपणं परिदेवयन् ॥ १४० ॥ गृहे यत्क्षत्रियस्यापि
 निषनं तद्विगर्हितम् । अधर्मः सुमहानेष यच्छय्यापरणं गृहे
 ॥ १४१ ॥ अधर्मः क्षत्रियस्यैष यद्गथाधिपरणं गृहे । यद-
 योनिधनं याति सोऽस्य धर्मः सनातनः ॥ १४२ ॥ कृपणं
 विलपन्नार्तो जरयाऽभिपरिप्लुतः । त्रियते रुदतां मध्ये
 ज्ञातीनां न स पूरुषः ॥ १४३ ॥ यो हि तेजो यथाशक्ति न
 दर्शयति विक्रमात् । क्षत्रियो जीविताकांक्षी स्तेन इत्येव तं
 विदुः ॥ १४४ ॥ यो न दर्शयते तेजः क्षत्रियः काल आगते
 । सर्वभूतानि तं पार्थ सदा परिभवन्त्युत ॥ १४५ ॥ नादण्डः
 क्षत्रियो भाति नादण्डो भूमिमश्नुते । नादण्डस्य प्रजा राज्ञः
 सुखं विन्दन्ति भारत ॥ १४६ ॥ अविज्ञतेन देहेन प्रकृतं
 योऽभिगच्छति । क्षत्रियो नास्य तत्कर्म प्रशंसन्ति पुराविदः
 ॥ १४७ ॥ परमं यत्नमातिष्ठेत्स्तेनानां निग्रहे नृपः । स्तेनानां
 निग्रहादस्य यशो राष्ट्रञ्च वर्धते ॥ १४८ ॥ विक्रोशन्त्यो
 यस्य राष्ट्राद्वियन्ते दस्युभिः प्रजाः । संपश्यतः समृतस्य

वृत्तः स न तु जीवति ॥ १४९ ॥ अन्धा यस्य जवस्तस्य
 बस्यान्धास्तस्य मेदिनी । अन्धा यस्य पद्मस्तस्य बस्याम्बा-
 स्तस्य काङ्गनम ॥ १५० ॥ निपत्त पुषि बगेन पिबतां सर्वं
 बन्विनाप । अर्जुं मिहत्त मात्येकः शूरो बाजिप्रमावतः ॥
 १५१ ॥ अस्त्रास्त्रैर्मिषदेहाऽपि आम्तोऽपि शुकवारतः । न
 सुञ्जाति रणे नायमतः कौञ्च्यो इयास्तुह्वत ॥ १५२ ॥ इर-
 स्योऽपि बन्धी अर्जुने श्वेते रजनीप्यापि । तस्य मीत्ता युहे यस्य
 हरयो वेनवत्तराः ॥ १५३ ॥ एकः श्वत योषवाति प्राकारस्वो
 म्मुर्बरः । श्वत श्वतसहस्राणि तस्याद् दुर्गं विधिष्यते ॥ १५४ ॥
 पुष्पैरापि न योद्धव्य किं पुनर्निश्चितः श्वरैः । जये भवति
 सम्देहः मवानपुरुषसयः ॥ १५५ ॥ आहवपु मियोऽम्बोर्म्बं
 जिमांसन्तो यहीक्षितः । पुष्यमानाः परं अक्षया स्वर्गं वा
 न्मपराङ्मुक्ताः ॥ १५६ ॥ यत्र तत्र इतः शूरः अर्जुनि-
 परिवारितः । असर्पाश्चभते ओकाम्यादि क्लीबं न भावते
 ॥ १५७ ॥ यस्तु भीतः पराहतः सङ्ग्रामे हन्वत परैः । मर्तु-
 र्धुहृत्त किञ्चित्तत्सर्वं मातिपद्यते ॥ १५८ ॥ यस्माद्दा-
 म्बान्दयस्तद्विष्टान्दण्डयस्यापि । इयमाहण्डमाश्वेव तस्मान्दं
 विदुर्जुवाः ॥ १५९ ॥ यत्र इयाद्ये ओदितासो दण्डश्चरति
 सुपता । प्रजास्तत्र न मुच्यन्ति नेता वेस्तापु पश्यति ॥ १६० ॥
 राजदण्डमयादेके पापाः पाप न कुर्वते । यमदण्डमयादेके
 परलोकमयादापि ॥ १६१ ॥ परस्परमयादेके पापाः पापं

न कुर्वते । एवं सांसिद्धिके लोके सर्वं दण्डे प्रतिष्ठितम्
 ॥ १६२ ॥ दण्डस्य हि भयादोके न स्वादन्ति परस्परम् ।
 अन्ये तमसि मज्जेयुर्यादि दण्डो न पालयेत् ॥ १६३ ॥
 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा । दण्डस्यैव भया-
 देते मनुष्या वर्त्मनि स्थिताः ॥ १६४ ॥ नाभीतो यज्जे
 राजन्नाभीतो दातुमिच्छति । नाभीतः पुरुषः कश्चित्समये
 स्यातुमिच्छति ॥ १६५ ॥ सममाणं नृपं नित्यं नीचः परि-
 भवेज्जनः । हास्तियन्ता गजस्येव शिर एवारुरुक्षति ॥ १६६ ॥
 तस्मान्नैव मृदुर्नित्यं तीक्ष्णो नैव भवेन्नृपः । वासन्तार्क इव
 श्रीमान्न शीतो न च घर्मदः ॥ १६७ ॥ सम्यग्दण्डधरो
 नित्यं राजा घर्ममवाप्नुयात् । नृपस्य सततं दण्डः सम्य-
 ग्घर्मः प्रशस्यते ॥ १६८ ॥ सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो
 हि शुचिर्नरः । दण्डस्य हि भयात्सर्वं जगद्भोगाय कल्पते
 ॥ १६९ ॥ अत्रता ह्यनधीयाना यत्र भैक्षचरा द्विजाः । तं ग्रामं
 दण्डयेद्राजा चौरभक्तप्रदो हि सः ॥ १७० ॥ पिताऽऽचार्यः
 मृदुन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः । नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति
 यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥ १७१ ॥ कार्पापणं भवेद्दण्ड्यो यत्रान्यः
 प्राकृतो जनः । तत्र राजा भवेद्दण्ड्यः सहस्रमिति धारणा ॥
 १७२ ॥ दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।
 दण्डः मुक्षेषु जागर्ति दण्डं घर्मं विदुर्बुधाः ॥ १७३ ॥ समीक्ष्य
 स घृतः सम्यक् सर्वा रञ्जयति प्रजाः । असमीक्ष्य प्रणीतस्तु

विमाद्यपति सर्वतः ॥ १७४ ॥ दुप्येपुः सर्वरत्नसि विघरम्बर्ष
 शतदः । सर्वशोककौपस्य भवेदण्डस्य विघ्नपात ॥ १७५ ॥
 बह्वृष्याम्बुदयन् रामा दण्ड्यांश्चवाप्यदण्डयन् । अयदी
 बहदाप्तेतिभरकश्चैव गच्छति ॥ १७६ ॥ बह्वानपि नि
 स्तेमाः कस्य मायिमवास्पदम् । नि शङ्कं दीपते शोकैः
 बह्व्य भस्मचये पश्य ॥ १७७ ॥ तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च
 स्यात्कार्यं बीस्य महीपतिः । तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव राजा भव
 ति समता ॥ १७८ ॥ कश्चिदपि प्रियं चरेत् सर्वं व्यास्यपवाचया ।
 रोगासौमयाश्चैव राष्ट्रं स्व परिरक्षति ॥ १७९ ॥ कश्चिदग्नांश्च
 शूकांश्च संगृह्य स्वहानवान्प्रशान् । पितृव पाति यमह तवा
 त्प्रभितानपि ॥ १८० ॥ कश्चिदस्त्रावेकरा राष्ट्रं न लक्ष्य
 तेषीद्विताः । ये ज्ञान्ति धुरं राज्ञां त भस्तीतरानपि ॥ १८१ ॥
 अश्विदासान्मनुष्याणां तवार्थं मृत्पुत्रीपुपाय । अयमन्त्रश्चाभ्यु
 त्तानां विघर्षि भरतवप ॥ १८२ ॥ कश्चिदस्त्राद्यश्च कातुश्च
 ताहनं द्वारवापुषम् । आयश्च कृतकस्यानैस्त्वव मर्कटमुहितः
 १८३ ॥ कश्चिद्व्याधीन्मुदुद्वाम्बिभः शिष्टिमः श्रिताम् ।
 मभीक्ष्णयमुक्तासि वनपाम्यन दुर्गताम् ॥ १८४ ॥ कश्चि
 दायव्यये पुक्ताः सर्वे गणकलेभक्ताः । निवेदयन्ति पूर्वाह्ने
 निस्पयाव व्यये तव ॥ १८५ ॥ बहमर्षो महाराज कश्चित्ते
 हृष्टतः कृताः । निद्राणस्व मयं शोभा मार्दवे दीर्घकृता
 ॥ १८६ ॥ कश्चिदप्युजोषि साधूनां पर्वणिसहितान् निरु ।

नित्यं शास्त्रविदां तात यथाधर्पर्यदर्शिताम् ॥१८७॥ निब्रह्मेष
 हि पापानां साधूनां संप्रहेण च । द्विजातय इवेज्याभिः पूयन्ते
 सततं नृपाः ॥१८८॥ क्षन्तव्यं प्रभुणा नित्यं क्षिपतां कार्ष्णिणां
 नृणाम् । शलट्टदातुराणाञ्च कुर्वता हितमात्मनः ॥१८९॥
 यः क्षिप्तो मर्षयत्य तैस्तेन स्वर्गे महीयते । यस्त्वं भर्षात्प्र
 क्षमते नरकं तेन गच्छति ॥१९०॥ प्रजानां धर्मपद्मागो राज्ञो
 भवति रसतः । अधर्मादपि पद्मागो भवत्यस्य शरसतः ॥
 १९१॥ यानि मिथ्याऽभिभूतानां पतन्त्यश्रूणि रोदताम् । तानि
 सन्तापकान्प्रान्ति सपुत्रपशुबान्धवान् ॥ १९२ ॥ मा त्वं तात
 बले स्थित्वा वाधिष्ठा दुबलं जनम् । नहि दुर्बलदग्धानां काले
 किञ्चित्परोहति ॥१९३॥ मा तात मम्पदामग्रमारूढोऽस्मीति
 विश्वमीः । दूरारोहपरिभ्रंशत्रिनिपातो हि दारुणः ॥१९४॥
 वित्तं यदा यस्य ममं विभक्तं गूढश्चरः संनिभृतश्च मन्त्रः । न
 चाप्रियं प्राणिषु यो ध्रुवीति स सागरान्तां पृथिवीं प्रशास्ति
 ॥१९५॥ यस्तात न क्रुध्यति सर्वकालं भृत्यस्य भक्तस्य हिते
 रतस्य । तस्मिन् भृत्या भर्त्सरि विश्वसन्ति न चैनमापत्सु
 परित्यजन्ति ॥१९६॥ व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं भवन्ति
 मायाविषु ये न मायिनः । प्रविश्य हि घ्नन्ति शठास्तथावि-
 दानसंवृताङ्गान्निशिता इवेषवः ॥ १९७ ॥ राजन् दुषुससि
 यदि क्षितिधेनुमेतां तेनाद्यवत्समिब लोकममुं पुषाण । तस्मिंश्च
 सम्यगनिशं परिपोष्यमाणे नानाफलैः फलति कल्पलतेव
 मृषिः ॥ १९८ ॥ नृपः कामासक्तो गणयति न कार्यं न च

हेतुम् यथेष्टं स्वच्छन्दधराति किञ्च यत्तो गम इव । ततो
 मानध्यातः पतति तु यदा शोकगहने तदा यत्ने दोषाति-
 पाति न निर्मं वेक्ष्यविनयम् ॥ १९९ ॥ बस्त्रात्तान् पतिरोपयन्
 कुमुदितांश्चिर्म्येस्त्वधून्यपयन् अत्युष्मान्मययत्तान् समुदय-
 म्बिभ्रेष्ठपयन् संहतान् । सुद्रागकण्टकिनो बहिर्निरसयन् म्हा-
 नान्पुनः शेषयन् प्रासाकार इव प्रयोगनिपुणा राज्ञा शिरं
 मन्दति ॥ २०० ॥

सर्कीणप्रकरणम् ४६

स्रस्ताऽपि कवेर्बाणी हरिनामाङ्किता यदि । साधरं
 वृषते तन्मैः शुक्तिमुच्छान्विता यथा ॥ १ ॥ कल्याणी बत
 मापेयं शौकिकी प्रतिमाति माम् । एति मीदितमानन्दो नरं
 वर्षशतादपि ॥ २ ॥ अर्थनाथं यनस्ताप यूरे दुश्चरितानि च ।
 बञ्चनं पापमार्गं च पतिमान्न प्रकाशयेत् ॥ ३ ॥ पातुषा
 ह्यु विद्याया मोक्षाया शौखिके मते । आमातरि च पुत्राद्या
 त्रयमेतन्निरपकम् ॥ ४ ॥ को न याति बध्नं लोके मुक्ते पि
 च्चन पूरितः । यत्करो मुसलधेन कराति मधुरध्यानम् ॥ ५ ॥
 लोकेषु निर्धनो दुःखी ऋषयस्तस्ततोऽधिकम् । ताभ्यां रो-
 गयुतो दुःखी तद्वदो दुःखी कुमार्यकर ॥ ६ ॥ दातुं क्वन्त-
 विचस्व गुणयुक्तस्व चार्थिनः । दुर्मयः ससु सपोमः मही-
 कण्ठेयोरिव ॥ ७ ॥ आरोप्यते शिखा श्लेष्मे पत्नेन परता
 यथा । निपाद्यते श्लेष्मेनावस्तवात्मा गुणशोधयोः ॥ ८ ॥

कलहान्तानि हर्म्याणि कुत्राक्यान्तं च सौहृदम् । कुराजा-
 न्तानि राष्ट्राणि कुकर्मन्तं यशो नृणाम् ॥ ९ ॥ अनिष्टा-
 दिष्टलाभेऽपि न गतिर्जायत शुभा । यत्रास्ते विषसंसर्गो-
 ऽमृतं तदपि मृत्यवे ॥ १० ॥ प्रभूतवयसः पुंसो धियः
 पाकः प्रवर्तते । जीर्णस्य चन्दनतरोरामोद उपजायते ॥ ११ ॥
 आत्मनो मुखदोषेण वध्यन्ते शुकसारिकाः । वकास्तत्र न
 वध्यन्ते मौनं सर्वार्थसाधनम् ॥ १२ ॥ अप्रियाण्यपि कुर्वाणो
 यः प्रियः प्रिय एव सः । दग्धमन्दिरसारेऽपि कस्य बह्ना-
 बनादरः ॥ १३ ॥ मौनं कालविलम्बश्च भ्रुकुटी भूमिदर्श-
 नम् । प्रयाणमन्यवार्त्ता च नकारः षड्विधः स्मृतः ॥ १४ ॥
 दुःखितेभ्योऽपि भूतेभ्यो मृत्युरोगजरादिभिः । भूयः को
 दुःखमपरं सघृणो दातुमर्हति ॥ १५ ॥ दुःखं ददाति योऽ-
 न्यस्य ध्रुवं दुःखं स विन्दति । तस्मान्न कस्यचित् दुःखं
 दातव्यं दुःखभीरुणा ॥ १६ ॥ चोद्यमानोऽपि पापेषु शुद्धात्मा
 न प्रवर्तते । वार्यमाणोऽपि पापेभ्यः पापात्मा पापमिच्छति
 ॥ १७ ॥ आश्रमेषु यथोक्तेषु यथोक्तं ये द्विजातयः । वर्तन्ते
 संयतात्मानो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १८ ॥ नाद्रव्ये निहितं
 काचित्क्रिया फलवती भवेत् । न व्यापाशतेनापि शुक-
 बत्पाठ्यते वकः ॥ १९ ॥ उत्तमे निर्गुणं गोत्रे नापत्यमुप-
 जायते । आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमणेः कुतः ॥ २० ॥
 उत्सवे व्यसने युद्धे दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे । राजद्वारे श्मशाने

च यस्मिन्निष्ठः स वाग्धवाः ॥ २१ ॥ कः काळः कानि
 पित्रोः को देवः कौः व्ययागमौ । कश्चाहं काः च ७ मे
 शक्तिरिति चिन्तु मुहुर्मुहुः ॥ २२ ॥ एवं चिन्तयमानस्व
 स्वयमानिरतस्य च । यस्मिन्निष्ठः सर्वो गुणसुखाः स्वयं
 हि ताः ॥ २३ ॥ चित्तन्द्रियः कोपहन्ता यथापस्तु न मुञ्चति ।
 स शूरा यस्य इन्द्राहः भाषिहन्ता तु पावकृत् ॥ २४ ॥
 कापकापादिशत्रून् भयोपार्मविपातकान् । अज्ञात्वा मा न
 मा हीमान् पतपन्जरिबुद्धितः ॥ २५ ॥ प्राणिपानकरी
 राक्ष बहवः मन्ति मृतके । कम्पर्पधानको वीरः कश्चित्-
 ति वा न वा ॥ २६ ॥ जीपन्ता दुर्भया देहे विपबन्धु
 रादयः । चित्तपु तेषु साकाज्यं ननु कृत्स्नस्त्वया मित्रः
 ॥ २७ ॥ परो वा बन्धुर्वर्मे वा मित्र इत्यरे वा सदा । भापने
 रक्षितस्य तु दयेषा पारिकीर्तिता ॥ २८ ॥ सुहृदोऽप्यरव
 स्वस्य यस्यात्मा दुरभिधितः । अत्रीर्णे पथ्यभ्यर्षं व्याभये
 क्तत्राय वा ॥ २९ ॥ उत्पन्नम्यात्वापस्व शुद्धर्भृति वा
 ह्यी । ताह्यी वदि पूर्णं स्वार्हस्य न , स्यात्करोदयः
 ॥ ३० ॥ यस्मिन्निष्ठस्वके सम्य गम्भस्तेषां प्रपङ्क, प्रपङ्क ।
 उत्पन्नस्य मृणाळस्य मत्स्यस्य कुमुदस्य च ॥ ३१ ॥ अना
 दापी व्यर्षं कुपादिसहावी रणमित्रः । आतुरः सर्वपत्नी
 च नरः क्षीप्र विनश्यति ॥ ३२ ॥ शुभ वाऽप्यसुखं कर्म
 कृतकालमेषते । करयेव कश्चाद्यु साकिर्म सुरमी कश्चित्

॥ ३३ ॥ विषादप्यमृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम् । आमि-
त्रादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काञ्चनम् ॥ ३४ ॥ ब्राह्मे मुहूर्ते
बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत् । कायक्लेशांश्च तन्मूलान्
वेदतत्त्वार्थमेव च ॥ ३५ ॥ एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्र-
जन्मनः । स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः
॥ ३६ ॥ शत्रुवाक्यामृतं श्रुत्वा तेन सौहार्दमार्जवम् । नहि
बीरेण कर्तव्यमात्मनः शुभमिच्छता ॥ ३७ ॥ अपमानं
पुरस्कृत्य मानं कृत्वा च पृष्ठतः । स्वकार्यमुद्धरेत्प्राज्ञः कार्य-
ध्वंसो हि मूर्खता ॥ ३८ ॥ न स्वल्पस्य कृते भूरि नाशये-
न्मतिमान्नरः । एतदेवात्र पाण्डित्यं यत्स्वल्पाद्भूरिरक्षणम्
॥ ३९ ॥ किमाराव्यं सदा पुण्यं कश्च मेव्यः सदागमः ।
को ध्येयो भगवान्त्रिष्णुः किं काम्यं परमं पदम् ॥ ४० ॥
लुब्धानां याचकः शत्रुश्रीराणां चन्द्रमा रिपुः । कुलटानां
पतिः शत्रुर्मूर्खाणां बोधको रिपुः ॥ ४१ ॥ दिवा पश्यति
नोलूकः काको नक्तं न पश्यति । अपूर्वः कोऽपि कामा-
न्धो दिवा नक्तं न पश्यति ॥ ४२ ॥ युक्तमुक्तं पुरा विद्भि-
श्चिन्ता जूर्तिः सुदारूणा । न भेषजैर्लङ्घनैर्वा न चान्यैरुप-
शाम्यति ॥ ४३ ॥ किं करिष्यन्ति वक्तारः श्रोता यत्र न
विद्यते । नम्रसपणके देशे रजकः किं करिष्याति ॥ ४४ ॥
किं कुलेन विशालेन शीलमेवात्र कारणम् । कृपयः किं न
आयन्ते कुमुदेषु सुगन्धिषु ॥ ४५ ॥ कुलानि समुपेतानि

गोविः पुरुषतोऽवना । कुशवसुर्वा न गच्छन्ति यानि हीनानि
 वृत्ततः ॥४६॥ वृत्तस्यैव हीनानि कुशान्पश्यन्नाम्पि । कुश
 सग्यां च गच्छन्ति क्वपन्ति च यद्यथा ॥४७॥ मनिश्चया कु-
 बिर्वाहैर्देस्पोरमादनेन च । कुशान्पश्यन्नाम्पि याम्नि धमस्वादि
 क्रमेण च ॥४८॥ मकुशीना कुशीनो वा मर्षादी यो न लुप्येत् ।
 धर्मापेक्षी मृदुदान्तः म कुशीनघतेर्बरः ॥४९॥ न कन्यायाः पिता
 विद्वान् शुद्धो वाऽनुत्कृष्टमपि । शुद्धं न शुद्धं हि लोभेन स्वात्म
 रोऽप्यपि क्वपी ॥५०॥ दानमपि कन्यायाः पश्यन्कोऽनुमन्यते
 । विक्रयं चाप्यपत्यस्य कः कुपात्पुरुषो मुनि ॥५१॥ आ-
 ययेत्पुत्रं चार्थं सदा विपमाचरेत् । विचोराज्ञानुसारी
 स्वात्मपुत्रः कुशदीपकः ॥ ५२ ॥ यान्ति म्वायमहत्तस्य
 तिर्षब्धोऽपि सहायताम् । अपमानं तु गच्छन्त सोदरोऽपि
 विमुञ्चति ॥५३॥ न परस्य दर्शनस्यार्थे पाजानपि च या स्वदेशे ।
 त्यजन्ति तामपि सृग मातर दारइत्य ॥ ५४ ॥ किं करोमि
 क गच्छामि को बेशानुदरिष्यति । मा चिन्तय बरारोहे म
 हाचार्योऽस्मि मृतसे ॥ ५५ ॥ योऽधीत विद्यः सकृदः स स
 र्वेषां गुरुभवेत् । न च ज्ञास्य जननीतो हि गुरुभक्तिमुपाति ॥
 ॥५६॥ परकम कुर्वतोऽस्य स्वात्परितोपोऽन्तरात्मनः । त
 स्यपत्नेन कुर्वीत विपरीतम् तु पर्रिभेत् ॥ ५७ ॥ मासमाः मा-
 प्नुबन्त्यर्पादि शठा न च पाविनः । न च लोकशास्त्रीता न
 च सपत्न्यतीक्ष्णः ॥ ५८ ॥ सूतो वा मृतपुत्रो वा या वा
 को वा मन्वाभहम् । वैवाप्य कुश धम्मममासर्ष हि पीरु

पम् ॥ ५९ ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।
 परित्राह् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥ ६० ॥ अहं
 करोति हि जरा राजामास्यभिषग्यतीन् । विहम्बयति पण्य-
 स्त्रीमल्लगायनसेवकान् ॥ ६१ ॥ मनःशौचं कर्मशौचं कुलशौ-
 चञ्च भारत । शरीरशौचं वाक्शौचं शौचंपञ्चविधं स्मृतम्
 ॥ ६२ ॥ अभिवादयेत् वृद्धान्दद्याच्चैवासन स्वयम् । कृताञ्जलि-
 रुपासीत् गच्छतः पृष्ठतोऽन्वियात् ॥ ६३ ॥ अभिवादन-
 शीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः । चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयु-
 र्विद्या यशो बलम् ॥ ६४ ॥ ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः
 स्थविर आयति । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्या पुनस्तान्प्रतिप-
 द्यते ॥ ६५ ॥ स एव घन्यो विपदि स्वरूपं यो नमुञ्चति ।
 सजस्रैर्करैस्तप्तं हिम देहं न क्षीतताम् ॥ ६६ ॥ दृष्टिपूतं
 न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् । सस्रपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं
 समाचरेत् ॥ ६७ ॥ अवृत्तिकं सजेद्देशं वृत्तिं सोपद्रवा स-
 जेत् । सजेन्मायाविनं मित्रं घनं प्राणहरं सजेत् ॥ ६८ ॥
 यस्मिन्देशे न सम्मानो न प्रीतिर्न च वान्धवाः। न च विद्या-
 गमोऽप्यस्ति न तत्र दिवसं वसेत् ॥ ६९ ॥ धनिकः श्रो-
 त्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पञ्चमः । पञ्च यत्र न विद्यन्ते न
 तत्र दिवसं वसेत् ॥ ७० ॥ सजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे
 कुलं सजेत् । ग्रामं जनपदस्यार्थे ह्यात्मार्थे पृथिवीं सजेत्
 ॥ ७१ ॥ चलसेकेन पादेन त्रिष्टसेकेन पण्डितः । नासमीक्ष्य

परं स्थानं पूर्वमापन्नं न मेव ॥ ७२ ॥ मद्यया मन्यजेनाद्
 न कश्चिन्मर्मणि स्पृशत् । मर्षान्पित्तमेदयास्त्राभ्यामस्व
 विरोधिना ॥ ७० ॥ ब्रह्महत्या सुगामं स्तेयं शुभद्रनाम ।
 महाति पातकान्याहुः भसगभ्यापि तैः सह ॥ ७४ ॥ हिता-
 पदेशे शृणुवात्कुर्वीत च यपोदितम् । विदुराक्तमकृत्वाऽमू-
 त्कौरवा शोकशस्यमाह् ॥ ७५ ॥ न पुत्राय चमैश्वर्यं कृपा-
 शर्षः कपयन्न । पुत्रार्पितममुत्सोऽमूदृष्टतराष्ट्रस्तृणोपमः
 ॥ ७६ ॥ सिवेद्वाक्यशरान्घोराश्च पादुपविपस्तुतान् ।
 वाक्यारुप्यरुपा चक्र धीमः कुचकुमसणम् ॥ ७७ ॥ सर्वनाथे
 ममुत्पन्ने शर्षं सजति पण्डिताः । शर्वेन कुप्ये कार्यं सर्वनाथो
 न जायते ॥ ७८ ॥ शने. पन्याः शनेः कन्या शनेः पर्वतमस्तके
 । शनैर्विद्या शनैर्विचं पथेतानि शनेः शनः ॥ ७९ ॥ मरु-
 विन्दुनिपातेन क्रमणः पुर्यंत पठः । म हेतुः सर्वविद्यानां
 र्षस्य च वनस्य च ॥ ८० ॥ मसह मद्यवसेत मरश्चरितमा-
 स्मनः । किन्नु ये पद्यामिस्तुस्थं किन्नु सस्तुर्पैरिति ॥ ८१ ॥
 स्वजनैर्न विरुप्येत न स्पर्सेत बलीपसा । न कुर्यात्स्त्रीवास-
 ह्वमूर्खेषु च विवादनम् ॥ ८२ ॥ अमिपुक्तं वसवता दुर्बल-
 हीनसावनम् । ह्वत्स्वं कामिन चोरमाविशन्ति मजामराः ॥
 ८३ ॥ अपकृत्य बुद्धिमतो दूरस्योऽस्मीति नाशसत् । शीर्षो
 बुद्धिमतो बाहू पाश्या हिंसति दूरतः ॥ ८४ ॥ सर्वे वप्र-
 विनेहारः सर्वे यत्राभिमानिनः । सर्वे महत्त्वमिच्छन्ति कुर्व-

तदवसीदति ॥ ८५ ॥ यत्र सूक्तं दुरुक्तञ्च मम स्यान्मधुसूदन ।
न तत्र प्रलपेत्प्राज्ञो वधिराण्विव गायनम् ॥ ८६ ॥ शोभन्ते
विद्यया विमाः क्षत्रिया विजयश्रिया । श्रियोऽनुकूलदानेन
लज्जया च कुलाङ्गनाः ॥ ८७ ॥ नवे वयमि यः शान्तः स
शान्त इति कथ्यते । धातुषु क्षीयमाणेषु शान्तिः कस्य न
जायते ॥ ८८ ॥ जले तैलं खले गुह्यं पात्रे दानं मनागपि ।
प्राज्ञे शास्त्रं स्वयं याति विस्तारं वस्तुशक्तितः ॥ ८९ ॥ उदा-
रस्य तृणं वित्तं शूरस्य मरणं तृणम् । विरक्तस्य तृणं नारी,
निःस्पृहस्य तृणं जगत् ॥ ९० ॥ सम्पत्सरस्वती मत्स्यं सन्तानं
सदनुग्रहः । सत्ता सुकृतसम्भारः सकाराः मत्स्य दुर्लभाः ॥
९१ ॥ सा श्रीर्या न मदं कुर्यात्स सुखी तृष्णयोज्झितः ।
तन्मित्रं यत्र विश्वामः पुरुषः स जितेन्द्रियः ॥ ९२ ॥ अव्यव-
स्थितचित्तस्य न जने न वने सुखम् । जने क्लिश्नाति सङ्गेन
वने सङ्गविवर्जितः ॥ ९३ ॥ कचिद्रुष्टः कचित्तुष्टो रुष्टस्तुष्टः
क्षणे क्षणे । अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयङ्करः ॥ ९४ ॥
यस्मिन् रुष्टे भयं नास्ति तुष्टे नैव धनागमः । निग्रहानुग्रहौ
न स्तः स रुष्टः किं करिष्याति ॥ ९५ ॥ व्याख्यानान्ते
श्मशानान्ते भोजनान्ते च या मतिः । सा मतिः सर्वदा चे-
त्स्यात्को न मुच्येत बन्धनात् ॥ ९६ ॥ पण्डितैः सह सा-
ङ्गस्य पण्डितैः सह संकथाः । पण्डितैः सह मित्रत्वं कुर्वाणो
नावसीदति ॥ ९७ ॥ धनधान्यप्रयोगेषु विद्यासंग्रहणेषु च ।

आहारे व्यदहारे च अक्तच्छः सुधी मवेत् ॥ ९८ ॥
 यौवनं यनमशक्तिः ममुत्वमविशक्तिना । एकेकमप्यनघाव
 किमु यत्र चतुष्टयम् ॥ ९९ ॥ न पश्यति च जन्मान्घाकामावो
 नैव पश्यति । न पश्यति पक्षोम्मत्तो ह्यर्थो दोष न पश्यति
 ॥ १०० ॥ नास्त कामसमा व्याधिनास्ति मोहमो रिपुः ।
 नास्ति क्रोधसमा बद्धिनास्ति ज्ञानात्पर सुखम् ॥ १०१ ॥
 इस्तस्य भूषण दान सस कण्ठस्य भूषणम् । श्रोत्रस्य भूषण
 शालं भूषणे किं मयोन्नमम् ॥ १०२ ॥ छात्रने बहवो दोषा
 स्वाहने बहवो गुणाः । तस्मात्पुत्रश्च शिष्यश्च तादृशम् तु
 छात्रचेत् ॥ १०३ ॥ छात्रपत्यश्च वषाणि दश वर्षाणि तादृ
 येत् । शत्रे पोटस्रके बर्षे पुत्रं मित्रबदाचरेत् ॥ १०४ ॥ जादा
 न्मस्म मदानस्य कर्तव्यस्य च कर्मणः । क्षिपमाक्रियमाणस्य
 क्राका विचति तत्रमम् ॥ १०५ ॥ किन्तु मे स्यादिदं कृत्वा
 किन्तु मे स्वात्कुर्वतः । इति साधिम्य यनता प्राक् कुर्वति
 वा न वा ॥ १०६ ॥ दहे पाणिनि का रक्षा यस्तो रक्षय-
 प्रातवत् । मरः पतितकापोऽपि यथाः कायेन जीवति ॥ १०७
 ॥ निरेषमाणमापि च वया गच्छन् तिष्ठति । तस्माद्देहेष्वनिस्त्वेतु
 कीर्तिमेकापुपार्जय ॥ १०८ ॥ न सद्ययमनास्म नरो मद्राधि
 पश्यति । सद्ययं पुनरावद्य यदि जीवति पश्यति ॥ १०९ ॥
 वरदोषः पुरुषेणेह हातव्या मुक्तिपिच्छता । निद्रा तत्रा
 मयं क्रोध आस्य दीर्घमवता ॥ ११० ॥ अनारोग्यवत्या-

युष्यमस्वर्ग्यञ्चातिभोजनम् । अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्त-
 त्परिवर्जयेत् ॥१११॥ श्रोतव्यं हितकामानां सुहृदां हितमि-
 च्छताम् । अकर्तव्यो हि निर्वन्धो निर्वन्धश्च क्षयोदयः ॥
 ११२ ॥ व्याकुलोऽपि विपत्पातैः स्मरेद्विष्णुं सदा हृदि ।
 शरत्ल्पगतो भीष्मः सस्मार परमेश्वरम् ॥ ११३ ॥ सौहृदेन
 परित्यक्तं निःस्नेहं खलवत्प्रजेत् । सोदरं भ्रातरमपि किमु-
 तान्यं पृथग्जनम् ॥ ११४ ॥ सतां मतपतिक्रम्य योऽसतां
 वर्तते मते। शोचन्ते व्यसने तस्य सुहृदो न चिरादिव ॥११५॥
 सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन । नैकत्र परि-
 निष्ठास्ति ज्ञानम्य पुरुषे कचित् ॥ ११६ ॥ आत्मोत्कर्षं न
 मार्गेत परेषां परिनिन्दया । विपश्चिद्गुणसम्पन्नः प्राप्नोतिव
 महद्यशः ॥ ११७ ॥ विश्वासप्रतिपन्नानां वञ्चने का विद-
 ग्यता । अङ्कमारुह्य सृसानां इन्तुः किन्नाम पौरुषम् ॥११८॥
 यदप्यथवतामायुर्यदनीतिमतां श्रियः । तदेतत्काकतालीयं
 तदेतच्च घुणाक्षरम् ॥ ११९ ॥ दूरस्थोऽपि समीपस्थो यो
 यस्य हृदि वर्तते । यो यस्य हृदये नास्ति समीपस्थोऽपि
 दूरगः ॥ १२० ॥ सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ।
 योऽर्थे शुचिः स हि शुचिर्न मृद्धारिशुचिः शुचिः ॥ १२१ ॥
 नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः । जानन्नपि हि
 मेधावी जडवल्लोकमाचरेत् ॥ १२२ ॥ आपद्यन्मार्गगमने
 कार्यकालसंयेषु च । कल्याणवचनं ब्रूयादपृष्टोपि हितो नरः

॥ १२३ ॥ मनमापि हि मृतानां षोडशितानि विचिन्तयत् ।
 मयस्ति तस्य तान्यत्र लोकेऽस्मिन्नात्र संशयः ॥ १२४ ॥ च
 मातापितरौ क्लृप्तं सदृते सम्भवे नृणाम् । न तस्य निष्कृतिः
 शक्या कर्तुं वपश्चेतरपि ॥ १२५ ॥ पित्रोर्निष्ठ मियं कुर्यां
 दाचार्यस्य च सर्वदा । तपु हि त्रिषु त्रुष्टेषु तपः सर्वं मया
 प्यते ॥ १२६ ॥ मनसैव कृतं राम न शरीरकृतं कृतम् ।
 येनैवास्त्रिक्रिता क्रान्ता तेनैवास्त्रिक्रिता सुता ॥ १२७ ॥
 यासिका व्रजमिच्छन्ति यनामिच्छन्ति पार्थिवाः । नीवाः क
 ल्हामिच्छन्ति शान्तिमिच्छन्ति साधवः ॥ १२८ ॥ अत
 म्भवगुणस्तुर्या भायते स्वात्मनस्तुर्या । कर्णिकारं सुगन्धीति
 बद्धन्को नोपहस्यत ॥ १२९ ॥ रोगशोकपरीतापबन्धनस्य
 समानि च । आत्माऽपराधहृत्ताणां फलान्वेतानि देहिनाम्
 ॥ १३० ॥ पवित्रं दृष्यमायुष्यं श्रमस्वेदपक्षापहम् । शरी
 रबलसम्भाने स्नानमोजस्करं परम् ॥ १३१ ॥ छायाव कर्म
 सामर्थ्यं स्वैर्यं क्लृप्तसहिष्णुता । दोषसयोऽपिद्विद्विष्या
 यामादुपजायते ॥ १३२ ॥ शरीरास्त्रायते व्याधिर्मानसो
 नात्र संशयः । मानसास्त्रायते चापि शरीर इति निश्चयः
 ॥ १३३ ॥ धनिता आपमता च पश्य विद्यां प्रयच्छति । मम
 दाता भयत्राता पश्यते पितरः स्मृताः ॥ १३४ ॥ राजपत्नी
 गुरोः पत्नी मित्रपत्नी तमैव च । वस्तीमाता स्वमाता च
 पश्येता मातरः स्मृताः ॥ १३५ ॥ न स्त्रीमित्रः प्रमूढा स्मा-

द्वाढरागवशीकृतः । पुत्रशोकाद्दशरथो जीवं जायाजितोऽस्य-
 जत् ॥ १३६ ॥ युक्तियुक्तमुपादेयं वचनं बालकादपि ।
 अन्यत्तृणमिव त्याज्यमप्युक्तं परमेष्ठिना ॥ १३७ ॥ परप-
 त्नी तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनितः । तां ब्रूयाद्भव-
 तीखेत्रं सुभगे भगिनीति च ॥ १३८ ॥ स्वयं कर्म करोत्या-
 त्मा स्वयं तत्फलमश्नुते । स्वयं भ्रमति संसारे स्वयं मोक्षञ्च
 गच्छति ॥ १३९ ॥ बुद्धिर्यस्य बलं तस्य निर्वुद्धेस्तु कुतो
 बलम् । वनं सिंहो मदोन्मत्तः शशकेन निपातितः ॥ १४० ॥
 अर्थिप्रश्नकृतौ लोके सुलभौ तौ गृहे गृहे । दाता चोत्तरद-
 श्वैव दुर्लभौ पुरुषौ भुवि ॥ १४१ ॥ तीव्रे तपसि लीनाना-
 मिन्द्रियाणां न विश्वसेत् । विश्वामित्रोऽपि मोत्कण्ठः कण्ठे
 जग्राह मेनकाम् ॥ १४२ ॥ भक्तं रक्तं सदा सक्तं निर्दोषं
 न परित्यजेत् । रामस्यक्त्वा सतीं सतीं शोकशल्याकुलो-
 भवत् ॥ १४३ ॥ या वेदवाद्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुह-
 ष्टयः । सर्वास्ता निष्फलाः पेयं तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः
 ॥ १४४ ॥ अपूज्या यत्र पूज्यन्ते पूजयानान्तु विमानना ।
 त्रीणि तत्र प्रवर्तन्ते दुर्मिक्षं मरणं भयम् ॥ १४५ ॥ हिता-
 स्त्री स्यान्मिताशी स्यात्कालभोजी जितेन्द्रियः । पश्यन् रो-
 गान्बहून् कष्टान् बुद्धिमान्विषमाशनात् ॥ १४६ ॥ पुण्य-
 स्य फलमिच्छन्ति पुण्यं नैच्छन्ति मानवाः । न पापफल-
 मिच्छन्ति पापं कुर्वन्ति यत्नतः ॥ १४७ ॥ सर्वं तीर्थक्षमं

तीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः । सर्वमृतदया तीर्थं मन्त्राजबभेव
 च ॥ १४८ ॥ ज्ञानं तीर्थं पृथिव्यतीर्थं पुण्यं तीर्थमुदाहृतम् ।
 तीर्थानामपि तत्तीर्थं विशुद्धिमनसः परा ॥ १४९ ॥ उप
 देशक्रमो राम व्यबस्थामापपासनम् । श्लेष्टं कारणं युद्धा
 शिष्यमङ्गैव केवला ॥ १५० ॥ अनारम्भो हि कार्याणां
 मयमं बुद्धिसंज्ञम् । मारुत्स्यस्यामृतगमनं द्वितीयं बुद्धिसं
 ज्ञम् ॥ १५१ ॥ दृष्ट्वा भार्यां शठं मित्रं मृत्युश्चोत्तरदाय
 कः । स सर्वे च युद्धे वासो मृत्युरेव न संशयः ॥ १५२ ॥
 महो साहायिकं प्रेमं दुरादपि विराजते । चकोरनयनद्वन्द्व
 माहावपतिं चन्द्रमाः ॥ १५३ ॥ सख्योः सोदर्ययोर्भ्रात्रो
 र्दम्पत्योर्वा परस्परम् । कस्यचिन्नाभिमानामि प्रीतिं निष्का
 रणामिह ॥ १५४ ॥ पुत्रं हि यातापितरौ सख्यतः पतित
 मियम् । लोको रक्षति चात्मानं पश्य स्वार्थस्य सारवाम्
 ॥ १५५ ॥ न विश्वसेद्विश्वस्तं विश्वस्ते मातिविश्वसेत् ।
 विश्वासात्प्रपमुत्पन्नमापि मूढानि कृन्तति ॥ १५६ ॥ कृत
 वैरे न विश्वासः कार्परित्वाद्बुद्धयपि । छन्नं सन्निष्ठते वैर
 गूढोऽघिरिव वायुः ॥ १५७ ॥ संशयो भीतिश्चाज्ञानमभि
 विश्वासः परो यतः । नृपु तस्माद्विश्वासः पुष्कलं हितमा
 स्मनः ॥ १५८ ॥ यथा सुनिपुणः सम्बद्धं परवोपज्ञपे रतः ।
 तथा वेदिपुणः स्वेषु को न मुच्येत बन्धनात् ॥ १५९ ॥
 परोऽपि हितवान्बुद्धवन्पुरप्यारितः परः । अहितो वैरवो

व्याधिर्हितमारण्यमोषधम् ॥ १६० ॥ तज्ज्ञानं स च शास्त्रा-
र्यस्तद्वैदग्ध्यमनिन्दितम् । सच्छिष्याय विरक्ताय साधो यदु-
पदिश्यते ॥ १६१ ॥ तैलाद्रक्षेज्जलाद्रक्षेद्रक्षेच्छिथिलवन्धना-
त् । मूर्खहस्ते न दातव्यमेवं वदति पुस्तकम् ॥ १६२ ॥
उष्ट्राणाञ्च वित्राहेषु गीतं गायन्ति गर्दभाः । प्रशंसन्ति पर-
स्परमहो रूपमहो ध्वनिः ॥ १६३ ॥ वृत्तं यत्नेन संरक्षेद्वि-
त्तमायाति याति च । अक्षीणो वित्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु
हतो हतः ॥ १६४ ॥ निरर्थकं पदं नास्ति नास्ति मूलमनो-
षधम् । अयोग्यः पुरुषो नास्ति योजकस्तत्र दुर्लभः ॥ १६५ ॥
शरीरं धर्मसर्वस्वं रक्षणीयं प्रयत्नतः । शरीरात्सूयते धर्मः
पर्वतात्सालिलं यथा ॥ १६६ ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां प्राणाः
संस्थिति हेतवः । ते निघ्नता किन्न हतं रक्षता किन्न रक्षि-
तम् ॥ १६७ ॥ संतापाद्भ्रश्यते रूपं संतापाद्भ्रश्यते
बलम् । संतापाद्भ्रश्यते ज्ञानं संतापाद्दयाधिमृच्छति ॥ १६८ ॥
विपत्तिष्वव्यथो दक्षो निस्यमुत्थानवान्नरः । अपमत्तो विनी-
तात्मा निस्यं भद्राणि पश्यति ॥ १६९ ॥ मूर्खा यत्र न पू-
ज्यन्ते धान्यं यत्र सुसंचितम् । दाम्पत्यकलहो नास्ति तत्र
श्रीः स्वयमागता ॥ १७० ॥ तीर्थेषु पशुपक्षेषु काष्ठपाषा-
णमृण्मये । प्रतिमादौ मनो येषां ते नरा मूढचेतसः ॥ १७१ ॥
शंखचक्रे मृदा यस्तु कुर्पात्तप्तायसेन वा । स शूद्रवद्वाहि-
ष्कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्मणः ॥ १७२ ॥ धर्मात्पच्युतशीलं

हि पुरुषं पापनिश्चयम् । सवसा सुलपवाप्नोति इत्यादा
 षीर्षिं यथा ॥ १७१ ॥ आधाराद्युक्ते वायुराधारादी
 पित्ताः पद्माः । आधाराद्यनमस्तत्पयाधरो इत्युक्ते
 यम् ॥ १७२ ॥ सर्वसप्तपदीनोऽपि यः सदाधारवाकरः ।
 अहसानोऽनसूयश्च शत पर्वाणि जीवति ॥ १७३ ॥ आ
 धाराद्विष्णुतो विमो न वेदकर्ममश्नुते । आधारेण तु स
 युक्तः संपूर्णकर्ममाग्नेत् ॥ १७४ ॥ दुराधरो हि पुरुषो
 लोके भवति निन्दितः । दुःस्वभागी च सतत व्यापितोऽ
 स्यापुरेव च ॥ १७५ ॥ म मे स्तेनो जनपदे न कुर्यो न म
 धयः । नानादितापिनविद्वाश्च स्वैरी स्वैरिणी कुतः ॥ १७६ ॥
 मायश्चित्ते राजदण्डे वेद्यमानुज्ञे च भारत । मद्यदूतपरस्त्रीषु
 पन गच्छति पापिनाम् ॥ १७७ ॥ अतिपरिषयादध्या
 सततगमनाश्नादरो भवति । मद्ये भिक्षुपुरम्भी चग्दनत
 काष्ठमिम्पम कुरुते ॥ १७८ ॥ सुहादि निरन्तरचित्ते गुण
 वाते भूजे विषासु नारीषु । एषामेने शक्तिसमेते निवृत्त
 दुःखं जनः सुखीयवाते ॥ १७९ ॥ अबसा यत्र मवसा बाळो
 राजा निरसरो मन्त्री । महि महि तत्र धनाद्या जीवित
 आद्यापि दुर्कमा भवति ॥ १८० ॥ आपदि विषपरीक्षा सूर
 परीक्षा एषाङ्गणे चाति । विनये वेषपरीक्षा क्षिणा वरीक्षा
 तु निर्वने पुति ॥ १८१ ॥ विरक्षा ज्ञानमिह गुण्याभिरक्षा
 कुर्वन्ति निर्वने स्नेहम् । विरक्षाः परकार्यरताः परदुःखेनापि

दुःखिता विरलाः ॥ १८४ ॥ व्यसनानि सन्ति बहुधा व्य-
सनद्वयमेव केवलं व्यसनम् । विद्याऽभ्यसनं व्यसनमथवा
हरिपादसेवनं व्यसनम् ॥ १८५ ॥ यस्मिन्वथा वर्तते यो
मनुष्यस्तस्मिन्स्तथा वर्तितव्यं स धर्मः । मायाचारो मायया
वर्तितव्यः साध्वाचारः साधुना प्रत्युपेयः ॥ १८६ ॥ लङ्का-
पतेः संकुचितं यशो यद्यत्कीर्तिपात्रं रघुराजपुत्रः । स सर्व
एवादिकवेः प्रभावो न कोपनीयाः कवयः क्षितीन्द्रैः ॥ १८७ ॥
गुणा दश स्नानपरस्य साधो रूपञ्च तेजश्च बलञ्च शौचम् ।
आयुष्यमारोग्यमलोलुपत्व दुःस्वप्ननाशश्च यशश्च मेघाः ॥
१८८ ॥ आत्मा नदी संयमपुण्यतीर्था सत्योदका शीलतटा
दयोर्मिः । तन्नाभिषेकं कुरु पाण्डुपुत्र न वारिणा शुद्धयति
चान्तरात्मा ॥ १८९ ॥ प्रज्ञादृढं धर्मदृढं स्ववन्धुं विद्यादृढ व-
यसा चापि दृढम् । कार्यकार्ये पूजयित्वा प्रसाद्य यः संपृ-
च्छन्न स मुह्येत्क्रदाचित् ॥ १९० ॥ विश्वं विलोक्याप्यखिलं
तदीयकर्तारमिधिं नहि मन्यते यः । अहं हि जातो जनक
विनेति न भाषते विज्ञवरः कथं सः ॥ १९१ ॥ यो नोद्धतं
कुरुते जातु वेपं न पौरुषेणापि विकल्पतेऽन्यान् । न मूर्च्छितः
कटुकान्याह किञ्चित्प्रियं सदा तं कुरुते जनो हि ॥ १९२ ॥
स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽ-
र्थम् । अर्थवित्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा
॥ १९३ ॥ यथा खरश्चन्दनभारवाही भारस्य वेत्ता न तु

बन्धनस्य । एव । इ शास्त्राणि बहुम्यपीय चार्थेषु मूढाः सर
 द्दहन्ति ॥ १९४ ॥ एको हि दोषो गुणमनिपाते निमज्ज
 त्तिसेतद्व्युक्तमुक्तम् । इपादिकान्तबगुणाभिरान्ति किं मौ
 र्क्यमेकं न शरीरभाषाम् ॥ १९५ ॥ कोलाहले काककु
 लस्य जाते विराजते कोकिङ्कणितं किम् । परस्परं संबर्ता
 च्छामा मौनं विषय सततं सुधीभिः ॥ १९६ ॥ अयोमयो
 मिथमरोगिता च मिथा च मार्या मिथमादिनी च । बह्व्यञ्ज
 पुत्रोऽर्पकरी च विद्या पद्मजीवसाकस्य सुस्नानि राजन् ॥ १९७ ॥
 आरोग्यमानुष्यपविमवाप्तः सप्रज्ञयावृत्तिरमीतवामः । सन्नि
 र्मनुष्यैः सह संयोगः पद्मजीवसोकस्य सुस्नानि रामन्
 ॥ १९८ ॥ प्रमुर्षिकी यतर्षाश्च दाता विद्वान्भिरामी प्रमत्ता
 सुधीषा । तुरङ्गमा शास्त्रनिपातपीरो मूमन्वस्यामरपानि
 पञ्च ॥ १९९ ॥ देशाठर्न राजमयाप्रबेधो व्यापारिविद्वज्ज
 नसद्गतिश्च । मर्षेषु शास्त्रव्यवसोकतश्च चातुर्षमूढानिभव
 म्ति पञ्च ॥ २०० ॥ स्वमप्युतानापिद् जीवसोके चत्वारि
 पिहानि वसन्ति देहे । दानमसद्गा यपुरा च बापी हेवार्धन
 पश्चित्तर्षमञ्च ॥ २०१ ॥ नातिछामो विनीतश्च दयादा
 मरुचिर्षुद्दः । प्रसन्नबदनश्चैव मनुष्यादागतो नरः ॥ २०२ ॥
 बह्वाधी नैव सन्तुष्टो मायावी च सुभाषिकः । स्वपम्पू
 ढोऽसुखश्चैव त्रिपयोम्यागतो नरः ॥ २०३ ॥ विरोधिता
 बग्धुजनेषु मित्त सरोगता मूलजनेषु सद्गः । अतीवरोपी

कटुका च वाणी नरस्य चिह्नं नरकागतस्य ॥ २०४ ॥
 अनेकशास्त्रं बहुवेदितव्यमल्पश्च कालो बहुवश्च विद्याः ।
 यत्सारभूतं तदुपासितव्यं हंसो यथा क्षीरमिवाम्बुमध्यात् ॥ २०५ ॥
 तद्भोजनं यन्मुनिभुक्तशेषं स बुद्धिमान्यो न करोति
 पापम् । तत्सौहृदं यत्क्रियते परोक्षं दम्भैर्विना यः क्रियते
 स धर्मः ॥ २०६ ॥ वञ्चोपपन्नोऽपि हि बुद्धिमान्नरः पर-
 येन स्वयमेव वैरताम् । विषञ्जास्तीति विचिन्त्य भक्षयेद-
 कारणात्कोपि विचक्षणो विषम् ॥ २०७ ॥ यथा चतुर्भिः
 कनकं परीक्ष्यते निघर्षणच्छेदनतापताडनैः । तथा चतुर्भिः
 पुरुषः परीक्ष्यते श्रुतेन शीलैः कुलेन कर्मणा ॥ २०८ ॥
 इयमुदरदरी दुरन्तपूरा यदि न भवेदाभिमानभङ्गभूमिः ।
 क्षणमपि न सहे भवादृशानां कुटिलकटाक्षनिरीक्षणं नृपा-
 णाम् ॥ २०९ ॥ अर्था हसन्त्युचितदानविहीनलुब्धं भूम्यो
 हसन्ति मम भूमिरिति ब्रुवाणम् । जारा हसन्ति तनयानुप-
 लालयन्तं मृत्युर्हसत्यवनिपं रणरङ्गभीरुम् ॥ २१० ॥ शक्ते-
 नापि सता जनेन विदुषा कालान्तरपेक्षिणा वस्तव्यं खलु
 वज्रपातविषमे क्षुद्रेऽपि पापे जने । दर्वीव्यग्रकरेण घृष-
 मक्लिनेनायासयुक्तेन किं भीमेनातिवलेन मत्स्यमवनेऽपूपा न
 संघटिताः ॥ २११ ॥ सिद्धिं वाञ्छयता जनेन विदुषा तेजो
 निगृह्य स्वकं सत्वौत्साहवताऽपि दैवगतिषु स्वैर्यं प्रकार्यं क्रमात् ।
 देवेन्द्रदृष्टिणोपमैर्वहुगुणैरभ्यर्थितो भ्रातृभिः किं क्लिष्टः सृचिरं

विराटवने पूर्वन पर्मात्मजा ॥ २१२ ॥ एहि स्वागतमाविष्ठा
 सनामिदं कस्माधिराद्दृश्यते का वार्ता परिवर्षस्रोऽसि नितरां
 प्रीतोऽस्मि त दृष्टनात् । इमेवं समुपागत द्विजवरं सम्प्राप
 यन्वादरात्तेषां युक्तमद्यङ्गितेन मनसा गेहेषु गन्तु सदा ॥
 २१३ ॥ एष्वयस्य विभूषण सुमनता द्यौर्यस्य बाह्वयसो
 ज्ञानस्वापद्यमः कुक्षस्य विनयो विश्वस्य पाप्मे ज्यवः । अक्रो
 पस्वपत्ता सवा बलवता धर्मस्य निर्वर्जिता सर्वेषामपि सर्व
 कारणमिदं क्षील पर भूषणम् ॥ २१४ ॥ मिहो ज्योकर
 णस्य कर्तुरहरत्याजाग्निवाम्पाग्निनेर्भीर्मासाकृत्तमुपमापम
 हसा हस्वी मुनिमैःपिनेषु । छन्दाज्ञानानिधि मयान मरुतो
 बलात्तद पिङ्गल भङ्गातावृत्तधेतमापतिरुपां कोऽवस्तिरर्था
 गुणैः ॥ २१५ ॥ छन्दस्यन्दनभूतसम्पन्नने रत्नाऽपि ज्ञानो
 टके दिना हसपूरकोकिञ्चकुले काकेषु निखादरः । मातङ्गेन
 सारक्याः सप्ततुका कर्पूरकार्पासयोः एषा यत्र विचारणा
 गुणिगणे देशात् तस्मै नयः ॥ २१६ ॥

नेयायिकवैयाकरणौ ४७

मोहं कणञ्चि विमलीकुरुते च मुञ्चि सृते च संस्कृतव
 द्ब्यशहारशक्तिम् । सास्त्रान्तराम्यसनयोग्यतया युनक्ति
 सर्वभयो न तनुते किमिहोपकारम् ॥ १ ॥ गुरोर्निरः पञ्च
 द्विनाम्परीश वेदान्तशास्त्राणि दिग्भयं च । जमी समाप्राप्त
 विवर्कबादाः समागताः कुरुक्षेत्रादभिधाः ॥ २ ॥ कर्मव्रत

विचारणा विजहतो भोगापपर्गपदां घोषं कंचन कण्ठशोष-
फलकं कुर्वन्त्यमी तार्किकाः । प्रत्यक्षं न पुनाति नापहरते
पापानि पीलुच्छटा व्याप्तिर्नावति नैत्र पात्यनुमितेर्नो पक्षता
रक्षति ॥ ३ ॥ यद्यपि बहु नाधीष तथापि पठ पुत्र व्याक-
रणम् । स्वजनः श्वजनो मा भूत्मकलं शकलं सकृच्छकृत्
॥ ४ ॥ शब्दशास्त्रपनधीत्य यः पुमान्वक्तुमिच्छति वचः
सभान्तरे । वन्दुमिच्छति वने मदोत्कटं हस्तिनं कमलनाल-
तन्तुना ॥ ५ ॥

वैद्यकुर्वैद्यो ४८

गुरोरधीताखिलवैद्याविद्यः पीयूषपाणिः कुशलः कि-
यासु । गतस्पृहो धैर्यधरः कृपालुः शुद्धोऽधिकारी भिषगी-
दृशः स्यात् ॥ १ ॥ मस्ते दुःमहवेदनाकवलिते मग्ने स्वरे
ऽन्तर्गलं तप्तायां ज्वरपावकेन च तनौ तान्ते हृषीकत्रजे ।
दूने वन्धुजने कृतप्रलपने धैर्यं विधातुं पुनः कः शक्तः कलि-
तामयमशमनो वैद्यात्परो विद्यते ॥ २ ॥ वैद्यराज नमस्तुभ्यं
यमराजमहोदर । यमस्तु इरति प्रणान्वैद्यः प्राणधनानि च
॥ ३ ॥ चित्तां प्रज्वलितां दृष्ट्वा वैद्यो विस्मयमागतः । नाहं
गतो न मे भ्राता कस्येदं हस्तलाघवम् ॥ ४ ॥ न घातोर्वि-
ज्ञानं न च पारिचयो वैद्यकनये न रोगाणां तत्त्वावगतिरपि
नो वस्तुगुणधीः । तथाप्येते वैद्या इति नरल्लयन्तो जडजना-
नस्रन्मृत्योर्भृत्या इव वसु हरन्ते गदजुषाम् ॥ ५ ॥

मशोपे दीपकश्चन्द्रः प्रमति दीपको रविः । त्रैलोक्ये
 दीपको रविः सुपुत्रः कुलदीपकः ॥ १ ॥ एकेनापि सुपुत्रेण
 विषायुक्तेन मासते । कुञ्ज पुरुषसिद्धेन चन्द्रेणैव हि शर्वरी
 ॥ २ ॥ पुष्यस्थाने कृत्त वेन तथा काप्यतिदुष्करम् । तस्य
 पुत्रो मरुद्भवः सप्तदो पार्थिवकः सुधीः ॥ ३ ॥ एकेनापि
 सुपुत्रेण नायमानेन सरकुसुम् । अश्विना चैव गगने सर्वदैवो
 ष्वलीकृतम् ॥ ४ ॥ एकेनापि सुपुत्रेण पुष्येतेन सुगन्धिना ।
 वासिष्ठ तद्गन सर्व सुपुत्रेण कुञ्ज यथा ॥ ५ ॥ दुर्बलार्थं पञ्च
 पस्य धर्माप्यथ पारिव्रहः । बाहू सत्यश्चनार्या च पिता तनेव
 पुत्रवान् ॥ ६ ॥ पुष्यान्तो मारकापस्वाभावते पितर सुतः ।
 तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्मयन्मुखा ॥ ७ ॥ मङ्गला
 वा मसारीष्या यो बभूवे चनेन वा । धुर बहति गोत्रस्य
 जननी तेन पुत्रिणी ॥ ८ ॥ यष्ट किं सुतश्चनेन यष्टतरं किं
 तदेव सुतश्चनम् । यष्टान्यष्टतम किं श्रुतिशरिपुष्टं तदेव सुत
 चनम् ॥ ९ ॥ पात्र न तापयति नैव मञ्ज मसूते स्नेहं न
 सहरति नैव गुणान् सिष्योति । द्रव्यावमानसमय चकृता न
 पते सस्युत्र एव कुलसुखानि कोऽपि दीपः ॥ १० ॥

सुपुत्रः ५०

एकेनापि सुपुत्रेण विरी स्वपिदि निर्भयम् । दक्षिणः
 सह पुत्रैश्च मार बहति राममी ॥ १ ॥ अविनीता सुतो

जातः कथं न दहनात्मकः । विनीतस्तु सुतो जातः कथं न
 पुरुषोत्तमः ॥ ७ ॥ यदि पुत्रः कुपुत्रः स्याद्व्यर्थो हि धन-
 सञ्चयः । यदि पुत्रः सुपुत्रः स्याद्व्यर्थो हि धनसञ्चयः ॥ ३ ॥
 एकेन शुष्कवृक्षेण दह्यमानेन वह्निना । दह्यते तद्वनं सर्वं दुष्प-
 त्रेण कुलं यथा ॥ ४ ॥ निरुत्साहं निरानन्दं निर्वीर्यमरि-
 नन्दनम् । मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम्
 ॥ ५ ॥ यस्य पुत्रो न वै विद्वान् शूरो न च धार्मिकः ।
 अप्रकाशं कुलं तस्य नष्टचन्द्रेव शर्वरी ॥ ६ ॥ कितया क्रियते
 चेन्त्रा या न दोग्ध्री न गर्भिणी । कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो
 न विद्वान् धार्मिकः ॥ ७ ॥ वरं न राज्यं न कुराजराज्यं वरं न
 रामा न कुरामरामा । वरं न पुत्रो न कुपुत्रपुत्रो वरं न
 शिष्यो न कुशिष्यशिष्यः ॥ ८ ॥ वरं गर्भस्रावो वरमृ-
 तुषु नैवाभिगमनं वरं जातः प्रेतो वरमपि च कन्यैव जनिता ।
 वरं बन्ध्या भार्या वरमपि च गर्भेषु वसतिर्न चाविद्वान् रूप-
 द्रविणगुणयुक्तोऽपि तनयः ॥ ९ ॥ पित्रोर्नैव वचः शृणोति
 दिवसत्यागे व्रजसालयं यान्तीभिर्धुवतीभिरध्वानि मुहुः कौतू-
 हलं विन्दति । बन्धूनामुपदेशवाचि वदति क्रोधैकतानं वचः
 साधून्निन्दति दुर्जनञ्च मनुते मित्रं कुपुत्रो जनः ॥ १० ॥

सदा गावः शुचयो विश्वपायसाः सदा देवा अरेपमाः ॥ १ ॥

कीर्तन श्रवण दानं दधानध्यादि वाधिष । गवां

प्रशस्यते बीर सर्वपापहर विषम् ॥ २ ॥ गावो ह्यस्म्याः

सदा मुख गोपु पाप्या न विष्यते । गावो यज्ञस्य नेत्र्यो वै

तथा यज्ञस्य ता मुखम् ॥ ३ ॥ अपृत ह्यप्ययं दिव्य सारम्भि

ष बहन्ति च । अपृतायतनाश्चिताः सर्वलोकनमस्कृता ॥

४ ॥ गावः स्वगस्य सौपान गावः स्वर्गोऽपि पूजिताः ।

गावः कामदुहो देव्या नान्यात्किञ्चित्परं स्मृतम् ॥ ५ ॥

गाभिस्तुस्य न पश्यामि धन किञ्चिदिहाप्युतम् । इमेतद्गोपु

षे मोक्षं माहात्म्यं परतर्पणम् ॥ ६ ॥

ओं धौः शान्तिरम्तरिस ष्ट शान्तिः पृथिषी शान्ति

रापः शान्तिरोपपयः शान्तिः । वनस्पतयः शान्तिर्विश्वे

देवाः शान्तिर्मम शान्तिः सप्तष्टशान्तिः शान्तिरेव शान्तिः

सा मा शान्तिरेषि ओं शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिष्वात्रकाचार्य षण्ढित स्वामी

अप्युतानन्द सरस्वतीति नामधेयैः संगृहीतार्या व्याख्यान

माळायामुत्तरार्धे समाप्त समाप्तध्याय ग्रन्थः ॥ ॐ श्रीम् ॐ

विषयः	पृष्ठे	विषयः	पृष्ठे
३८ अन्योक्तयः	१४३	४५ राजघर्षाः	१८६
३९ स्वर्गनर्कगति- वर्णनम्	१४९	४६ संकीर्णप्रकरणम्	२०३
४० कालचरितम्	१५२	४७ नैयायिकवैद्या- करणौ	२३०
४१ राजयोगः	१५७	४८ वैद्यकुवैद्यौ	२३१
४२ विवेकः	१६१	४९ सुपुत्रः	२३२
४३ वैराग्यम्	१७१	५० कुपुत्रः	२३३
४४ परमेवा	१८४	५१ गौमाहास्थ्यम्	२३४

श्री स्वामी अच्युतानन्द सरस्वती जी कृत पुस्तकें ।

व्याख्यान माला संस्कृत में ॥=)

वैदिक सन्ध्या भाषा टीका सहित)।

एकेश्वरवाद " ")।।

आर्य भिन्नियः भाग १)।

प्रार्थना पञ्च विंशतिः)।।

इनके अतिरिक्त पुस्तकें तथा सब स्थानों की क्षोभा के लिये सुन्दर वेद मंत्र तथा उपदेश आदि स्थूल यक्षरों तथा कई प्रकार के सुन्दर रंगों में छपे हुए,

वजीरचन्द्र शर्मा अध्यक्ष वैदिक पुस्तकालय
लाहौर से मंगवा लकें हैं ॥

पृष्ठे	पंक्तौ	अथुदं	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ	अथुदं	शुद्धम्
२	८	तद्विष्णोः	तद्विष्णोः	११	३	दय	देवं
११	१०	विष्णोः	विष्णाः	११	५	मायस्या	शशिनी
२	२	प्रत	प्रत	४५	११	वरत्र	परम
११	१९	इष्टो	ईष्ट	४६	२०	श्रीभिर्ना	शशिर्मा
४	४	श्वती	श्वती	४८	२०	स्वर्ग	स्वर्ग
५	१७	तस्मै	तस्म	५१	१३	नाथ	पथ.
१०	१२	वास्तव्य	वास्तव्यव	६०	५	"	पठिन्नाः
१६	१७	म न्म	मू न्म	६२	९	चनुः	चनुः
११	२०	धरि	धार	६६	१८	पठिना	प्राप्यता
२७	३	व्यमप	व्यमप	६७	१	ममगा	समगा
११	१४	तस्म	तस्या	८८	२०	झाका	झाका
३१	६	क्रुद्धः	क्रुद्धः	८९	१२	राति	राति
११	८	आत्तर	आत्तरं	"	१९	घाष	घाष
२७	११	ब्राह्मण	ब्राह्मणं	९२	१६	चतुर्वा	चेतुर्वा
	१५	हिमन्त	हिमन्त	९३	७	कुव	कुम
१०	५	कम	कम	९८	१८	स्वान	स्वाव
३६	३	व	व	११०	७	आस्नी	आस्नी
१०	८	उच्यत	उच्यत	"	१७	धुव	धुव
४१	१२	कृता	कृत	१२०	५	घाष	घाष
४१	१८	मिर्त	मिर्त	१२२	४	काण्य	काण्य
"	४	परा	परी	१२४	४३	कृता	कृताः

